BIBLIOTEKA
Poznań
UNIWERSYTECKA

1991-04-10

II

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
2
1990

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени на **български език** в 2 екз. (текст и научен апарат) на машина (страница от 30 реда по 66 удара), с качествени за отпечатване образи, списък на образите (2 екз.) и резюме (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (texte et appareil scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes – 66 frappes), accompagnés de figures propres à être imprimées, liste des figures (2 ex.) et résumé (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Раннохалколитен керамичен модел на пещ от с. Слатино, Софийска област

Снимка В. Ефтимов

Sur la couverture

La modèle de four céramique du chalcolitique récent du village Slatino, région de Sofia

Photo V. Eftimof

© Археологически институт и музей при БАН
1990
c/o Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324 1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXXII

2

1990

Археологически приноси към историята на Рилския манастир

ГЕОРГИ ДЖИНГОВ

Хилядолетно е миналото на Рилската обител, при все че като архитектурен ансамбъл в днешния ѝ вид тя се оформя едва в епохата на Възраждането. Това станало през първите пет-шест десетилетия на XIX в., когато на терасата между реките Рила и Друшлявица били изградени четирите крила на манастира, църквата и камбанарията. Те заменили по-ранните строежи с изключение на кулата с взидания над входа надпис, от който узнаваме, че е издигната от полунезависимия феодал Хрельо в 1335 г. Ето защо тя е единствената постройка, с годините на която се измерва днес относителната възраст на манастирското строителство, началото и етапите на което са забулени в предания, измислици и догадки.

Причината за незадоволителното състояние на изследванията е в отсъствието на достоверни данни, обикновено търсени в наративните извори или в тези на изобразителното изкуство — жития, предания, документи, стенописи, миниатюри, щампи..., ала не и там, където биха могли да се намерят — сред затрупаните руини от отколешни строежи в двора на манастира и неговата непосредствена околност. Както показа практиката, такива свидетелства има, и, макар от тях със средствата и методите на археологията да бе разкрито много малко, те дадоха нещо ново, разглеждането и тълкуването на което е предмет на настоящата работа.

Повод за започване на археологически разкопки в двора на манастира даде случайно откритие, станало през 1977 г. Тогава при реконструкция на топлопровода в зимника на западното крило са попаднали на вертикални канали в дебелия пожаропредпазен зид. През единия от тях се спуснал с въже техническият ръководител Петър Джартов и установил, че те започват от неизвестно дотогава помещение, входът на което бил затрупан с камъни и пръст. При опит той да бъде открит и разчистен, на следващата година в югозападната част на двора бил направен малък изкоп, в който се появили несигурни следи от каменен градеж. Тяхното изясняване едновременно с търсенето на входа стана задача на предприетото от нас археологическо проучване (обр. 1).

Разкопките се извършваха при, общо взето, неблагоприятни условия. Затруднения създаваше липсата на работна ръка. Така например през 1978 г. работихме с трима до петима работници през втората половина на м. април и втората половина на май, а през следващите три години — с не повече от двама-трима души за още по-кратко време. Сериозен проблем бяха и честите превалявания, които наложиха да поставим покрив и да ограничим изкопните работи. В противен случай рискувахме да наводним дълбокия изкоп и да увредим състоянието на западното крило, до което копаехме. Поради тези причини и поради необходимостта да бъдат запазени намиращите се тук дървета, единствени в манастирския двор, разкопките бяха преустановени, преди да се постигнат и изяснят напълно поставените цели и задачи. Затова ще се ограничим само с описанието и тълкуването на разкритите строителни останки и дребни находки, въз основа на които се добрахме до някои наблюдения и факти[1].

Стари строежи в двора на манастира

Изследваната чрез разкопки площ не надвишаваше 70 кв. м при дълбочина до

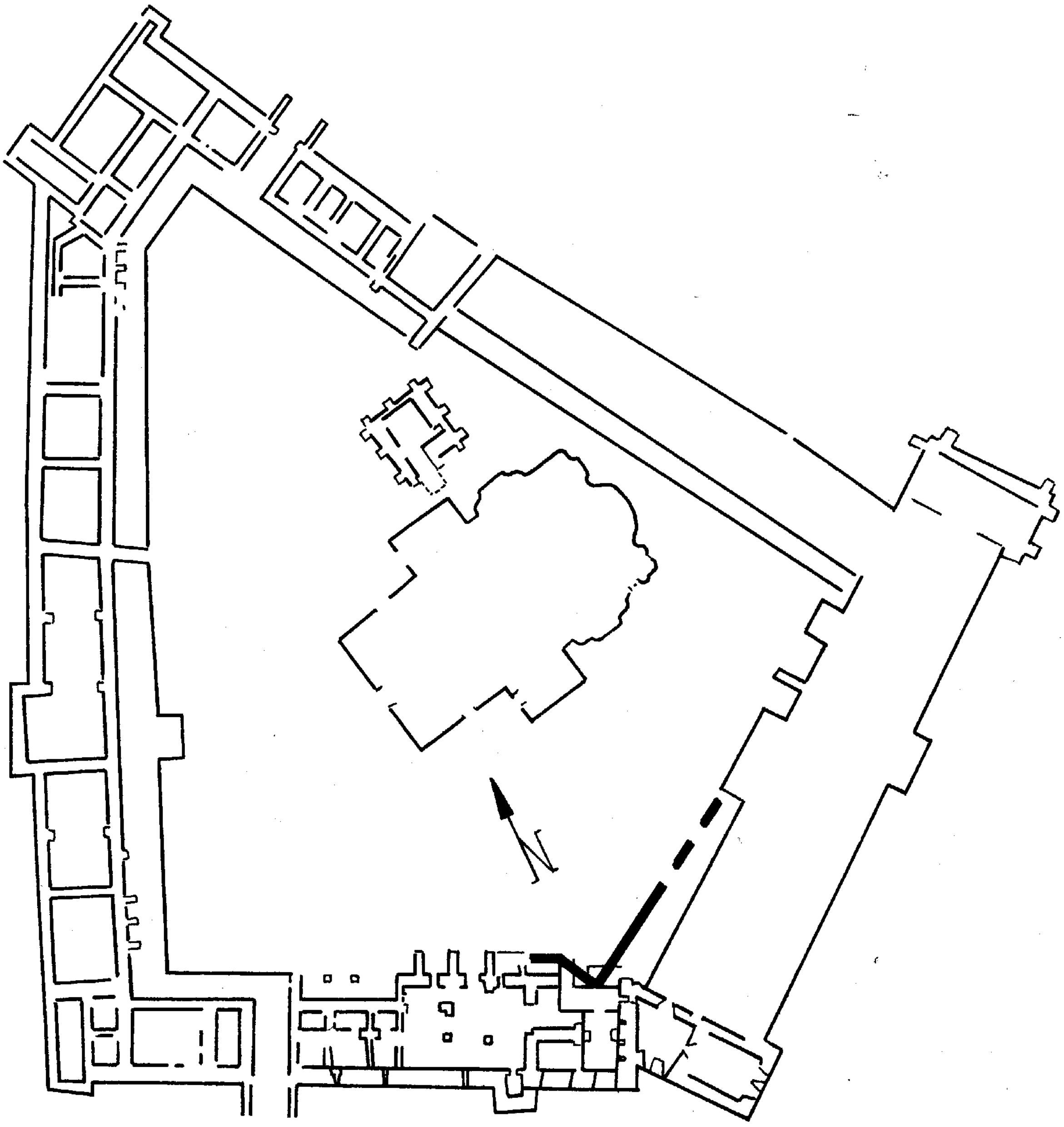

1

● *Обр. 1. План на Рилския манастир с откритите останки от стар зид в югозападния ъгъл на двора. Fig. 1. Plan du monastère de Rila avec les vestiges découverts d'un mur ancien dans l'angle sud-ouest de la cour*

4,50 м под дворната настилка, или до 6,50 м под нивото на плочника в галерията на приземния етаж на западното манастирско крило, прието от нас за нулево (±0,00 м). На това сравнително малко пространство и в два сондажни изкопа на югоизток от него попаднахме на останки от стари строежи. Като замисъл и изпълнение те не са осъществени наведнъж (обр. 2).

Отначало е имало само един масивен зид с дебелина 1 м (обр. 3). Изграден е от ломени и речни камъни на калов разтвор. Разкритата от него отсечка (с обща дължина около 22 м) двукратно изменя посоката си. Веднъж почти под прав и втори път под тъп ъгъл. Двата му края не са уловени. На изток навярно е прекъснат и унищожен от изкопите за основи на южното крило. На северозапад е възседнат от североизточния ъгъл на голямото стълбище към западното крило.

Зидът е съществувал самостоятелно и неговото криволичещо трасе е съобразено с хоризонталите на терена и това го определя като оградна стена на някогашния манастир.

По-късно, когато оградата отчасти е рухнала, от вътрешната ѝ страна са изградени още два зида (обр. 2 и 3). Те са конструктивно свързани помежду си почти под прав ъгъл, но със скосен връх, плътно допрян до оградата. Противоположните им краища не са доразкрити, тъй като останаха извън изкопа. Въпреки това се изясни, че

- *Обр. 2. Останки от стари строежи. Отдясно и в дъното подпорни зидове с бетонен пояс, направен във връзка с консервацията. Fig. 2. Vestiges de constructions anciennes. A droite et au fond, des murs de soutènement avec ceinture de ciment, édifiée en vue de leur conservation*
- *Обр. 3. План на останките от стари строежи и помещението под западното крило. Fig. 3. Plan des vestiges de constructions anciennes et la pièce au-dessous de l'aile occidentale*
- *Обр. 4. Вертикален разрез през помещения А и Б. Fig. 4. Section verticale des pièces A et B*

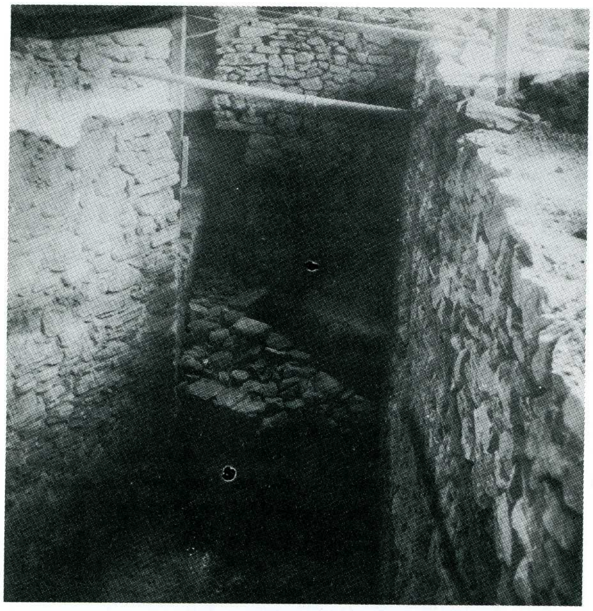

2

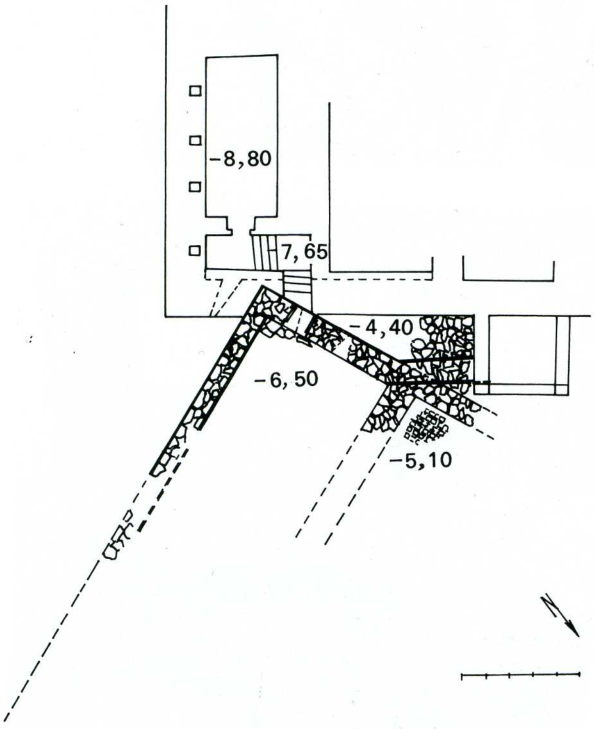

3

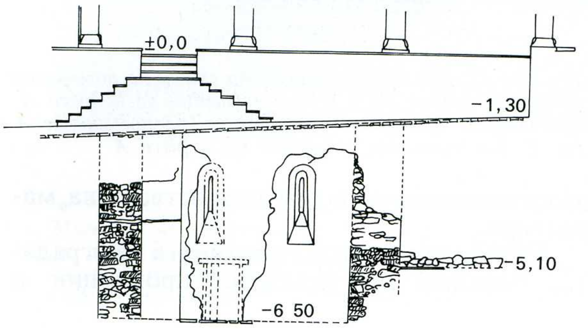

4

заедно с оградния зид те образуват голяма двуделна, а по-вероятно — многоделна сграда, за плана и размерите на която нямаме окончателни данни. Засега се оформят две помещения — А и Б (обр. 3). Техните западни страни, поставени в обща ос при надзиждането на разрушената част от оградата, са обединени в една права стена.

Помещение А е правоъгълно с ориентация приблизително югозапад — североизток. То има широчина 5,80 м с недоразкрита и поради това неустановена дължина, като външната му стена е проследена на протежение повече от 22 м. Четириъгълно, изглежда, е и помещение Б.

И в двете отделения се натъкнахме на остатъци от подови настилки (обр. 3). Едната е в помещение А, на -6,50 м под нулевото ниво. Тя е от ломени каменни плочи с неправилна форма, фугирани с бял хоросан. Възможно е обаче запълването на фугите да се дължи на попаднал в тях хоросан при измазването на стените. Другата настилка е в помещение Б, на -5,10 м под нулевото ниво и е направена от квадратни и правоъгълни тухли (0,255 × 0,125 × 0,04 м), поставени в редове (обр. 2 и 3). Разчистена бе и трета настилка — върху площта между разглежданата постройка и сегашното западно крило. Тя има характера на калдъръм от ломени и речни камъни, подредени върху пръст, съдържаща строителни материали, и се намира на -4,40 м под нулевото ниво, като преминава и над част от разрушения ограден зид.

Различията между нивата на отбелязаните настилки се дължат, от една страна, на наклонения към юг терен, а от друга — на етапно изпълнените строителни работи. С голямата денивелация на терена и със стремежа за подравняване на двора в по-късно време може да се обясни и състоянието, в което се разкри разрушената сграда.

Във височина най-добре запазен е южният ъгъл на помещение А — до 4 м над пода. Благодарение на това единствено тук, в горната половина на западната стена, попаднахме на два аркирани отвора, разположени в хоризонтален ред на 1,75 м над пода (обр. 4). От южния бе останало само началото на арката, а северният бе все още запазен, макар и деформиран. По своето устройство и предназначение те представляват прозорци, подобни на мазгали (обр. 5). Отвън са оформени като продълговат и тесен процеп с размери 0,85 × 0,10 м, а отвътре са разширени, с форма на правоъгълна призма, отгоре заоблена (размери 1,80 × 0,75 м). Приблизително в средата, на 0,60 м от вътрешния ръб е прикована с четириръби гвоздеи по една дървена рамка, към която са закрепвани подвижни остъклени рамки или капаци. По-сетне, при консервационно-възстановителните работи през 1983 г. тези отвори бяха изцяло възстановени (обр. 6).

Трети, различен по своето устройство отвор с праг до нивото на пода се намира в долната половина на същата стена (обр. 3, 4 и 6). Той е широк 0,80 м и има двойни отстъпи в неговите страници — отвътре и отвън, предназначени навярно за каса на замаскирана врата, устроена като шкаф. Разположен е под южния прозорец, но повстрани, на север от неговата вертикална ос. Тъй като стената на това място бе доста разрушена, за височината и оформянето му отгоре — с арка или щуцер, което е по-вероятно, нямаше никакви податки.

Описаните отвори — вратата и двата прозореца, се отнасят към помещение А. Те нямат нищо общо с оградната стена. Направени са по-късно, когато последната е възстановявана и надзиждана с оглед нуждите на сградата, към която е адаптирана.

Зидовете, образували стените на помещенията, са направени като оградата, от ломени и речни камъни на кал. Хоросан е употребен само за измазване на помещение А. Отвътре неговите стени бяха покрити с мазилка, нанесена в два или три слоя (обр. 7). Най-долната, със сиво-бял цвят, е груба, приготвена от едрозърнест пясък. Върху нея е положена мазилка с по-финна фактура и с по-тъмен сиво-бял цвят. Горният трети слой има почти същия цвят, както междинният, с тази разлика, че загладената му повърхност е сива, а докато бе влажна — сиво-черна. Мазилката, общо взето, напукана, на места подкожушена или изпадала, е обгоряла и опушена. Все поради тази причина са почти напълно обезличени и малкото следи от живопис, от които тук-там прозираха петна.

Колкото и зле да бе запазена хоросанената мазилка, вижда се, че тя започва от пода на помещението, застъпва неговата настилка от каменни плочи, разстила се по стените и страниците на прозорците, покрива фугата между югозападната и северозападната стена и навсякъде е със заоблени ръбове и ъгли. Следователно тя е положена наведнъж и е свързана с помещението като цяло, а не с един или друг от образувалите го зидове. Всичко това потвърждава набелязаната вече последователност на градежите, изяснява въпроса за вида и предназначението им на различните етапи от изграждането, възстановяването и преустройствата на манастира.

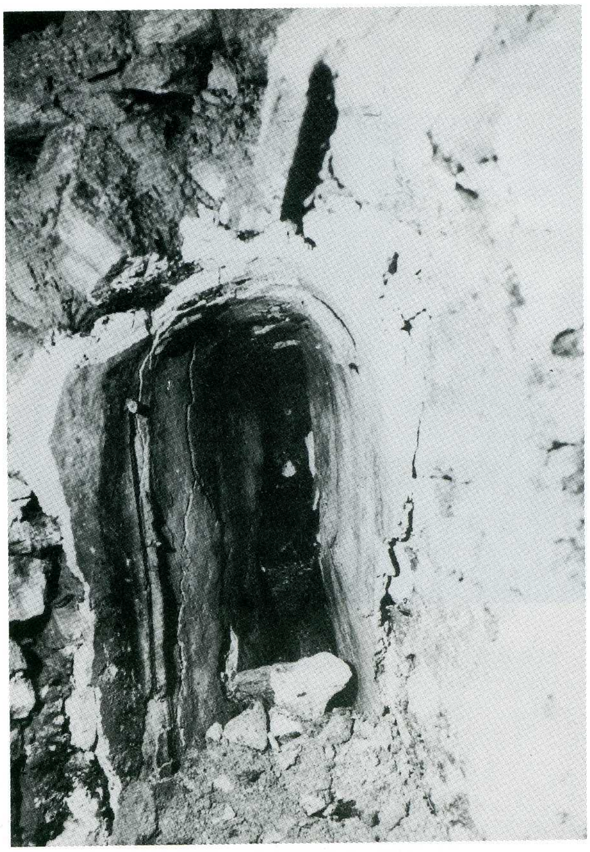
5

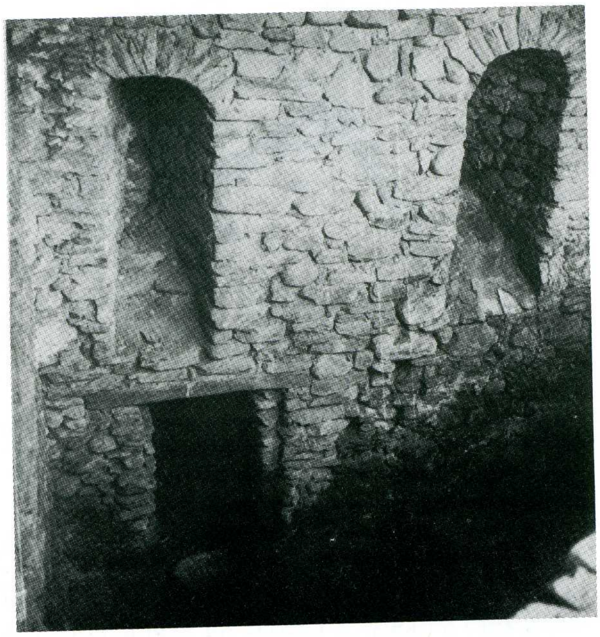
6

● *Обр. 5. Прозорец в западната стена на помещение А. Fig. 5. Fenêtre dans le mur occidental de la pièce A*
● *Обр. 6. Възстановените отвори на помещение А. Fig. 6. Les ouvertures restaurées de la pièce A*

Разположението и големината на сградата, белезите за удължени пропорции и хоросанената мазилка със следи от живопис я определят като едно от основните звена на някогашния архитектурен комплекс. Най-вероятно това е старото южно крило на манастира, построено след разрушаването на оградния зид, чиито останки са били надзидани. Така то поело и защитните функции на оградата като значително по-надеждна преграда срещу опитите за нападения, грабежи и безчинства. Затова и прозорците на неговата западна фасада са оформени като бойници с тесни отвън процепи.

До началото на отминалото столетие старото южно крило е било все още запазено и обитаемо. Доказателство е осъществената връзка с построеното през 1816—1819 г. западно крило и устроените в южния край на неговия зимник мазгали за флангова отбрана на подстъпите към манастира от юг.

Помещение под западното крило

Двете сгради (старото южно и сегашното западно крило) не са перпендикулярни една на друга. За да се увеличи площта на двора при тогавашната голяма денивелация на терена, новият строеж е изнесен до максимално възможния краен предел извън трасето на оградния зид, като запазил приблизително неговото направление. Следствие на това югозападният ъгъл на старото южно крило се е вклинил в новото (обр. 3). Той е потънал в дебелата източна стена на неговия зимник, на 4,40 м от югоизточния ѝ край. И понеже тук теренът е спадал рязко надолу, в самия край на западното крило под нивото на зимника е вместено споменатото в началото помещение, откриването на което стана повод за започване на разкопките.

Входът на помещението е изведен със стълбище по посока на двора и е включен в ъгловото отделение на старото южно крило чрез допълнително направената там замаскирана врата (описана по-горе) (обр. 3 и 4). Прагът се намира на -6,80 м от нулевото ниво, или на 4,80 м под съвременната дворна настилка (обр. 8). От него започва стълбището, изградено на три нива в Г-образен засводен коридор с ширина в първата отсечка 1,20 м, а в следващата — 1,45 м, при височина на свода около 2,40 м (обр. 9 и 10).

В началото четири стъпала отвеждат надолу към правоъгълна площадка (1,20 × 1,50 м), а от нея под прав ъгъл още четири стъпала до правоъгълно предверие с дължина 3 м (обр. 3 и обр. 11). Оттук през аркиран отвор (широк 0,80 м и висок 2,10 м) се влиза в помещението (обр. 12). То е правоъгълно с размери 6,70 × 3,00 м. Разположено е напречно на крилото и има

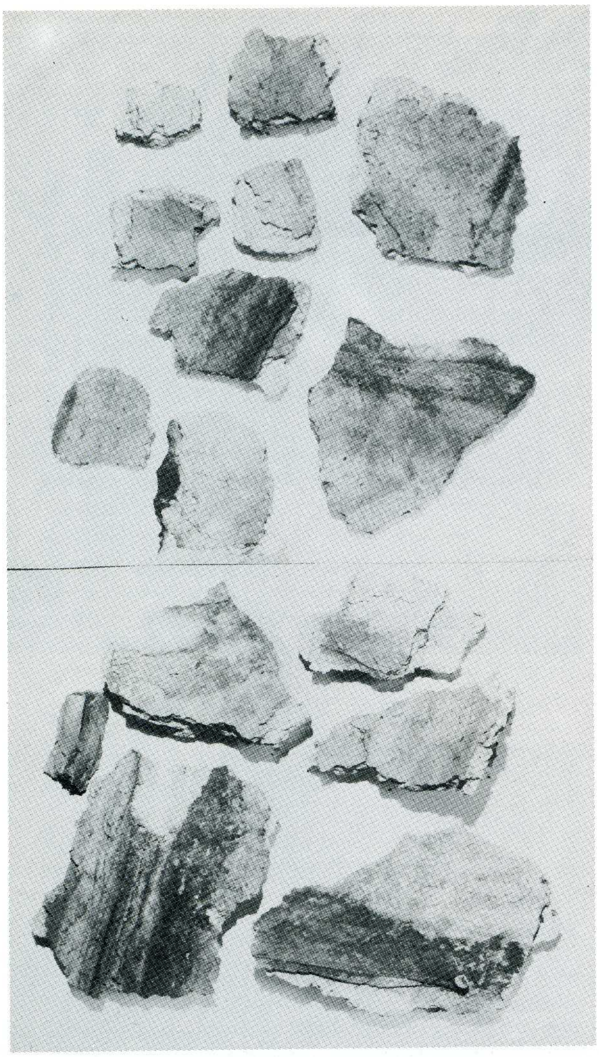
7

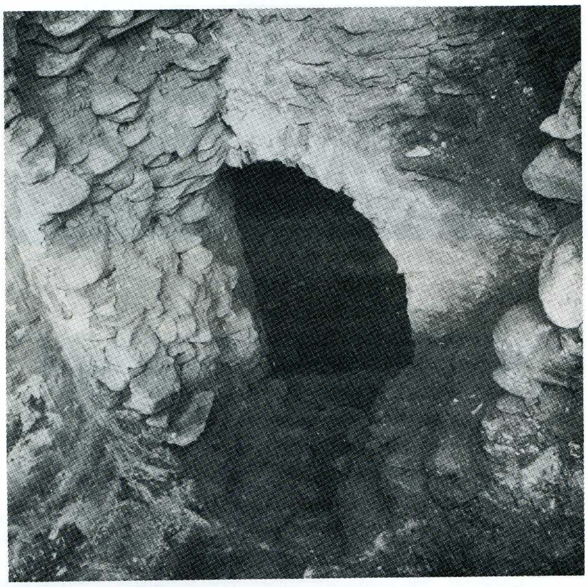
8

● *Обр. 7. Късове мазилка от помещение А. Fig. 7. Morceaux de crépi de la pièce A*

● *Обр. 8. Вход към помещението под западното крило по време на разкопките. Fig. 8. Entrée vers la pièce sous l'aile occidentale durant les fouilles* ориентация североизток — югозапад. Подът се намира приблизително на -8,80 м от нулевото ниво, но представа за него нямаме, тъй като не е разчистен от наносите и задържащата се над тях вода. Покрито е с надлъжен полуцилиндричен свод с височина до зенита около 2,60 м. От него бяха провиснали дълги до 1 м сталактити, по които непрестанно сълзеше вода (обр. 13). Отворът в средата на югоизточната тясна страна е вместен в дълбока правоъгълна ниша с щурц от вече изгнила дървена греда (обр. 12).

Проветряването е ставало през отдушници — три към помещението и един към стълбището (обр. 11). Те представляват вертикални шахти с четириъгълно сечение (0,40 × 0,40 м), направени в дебелата близо 1,80 м югозападна стена. Излазите им са замаскирани чрез включване във високо разположени по стената мазгали.

Зидовете, а също и сводовете са здраво изградени от ломени камъни и бял хоросан с помощта на дървени кръжила, оставили следи в зидарията.

За оттичане на проникващите вътре подпочвени води на нивото на пода и почти в средата на югозападната стена е избит допълнително тесен отвор към открит канал, изведен навън през трезора на съседното южно крило, построено през 1847 г.

За предназначението на помещението могат да се изкажат само догадки. Изградено (както допуснахме) поради конструктивни съображения, но добре притулено и със замаскиран вход, не е изключено то да е ползувано за скривалище, а може би за затваряне на престъпници и провинили се монаси. Или, ако си послужим с израза на Неофит Рилски: „... за уцѣломудреніе на нецяломудрите...“

Стратиграфска характеристика

В разкопаната площ и в сондажите се натъкнахме на значителни наноси и рушевини с обилни следи от пожар. В хоризонтален и вертикален план те се открояваха като отделни или преливащи се петна и прослойки с различна големина.

Особено изразителни се оказаха напластяванията непосредствено до западното крило. В триъгълното пространство между него и старото южно крило, на кота -4,85 м под нулевото ниво, пръстта бе кафеникава и размесена с дребни късчета хоросан. Този пласт с дебелина до 0,35 м се е образувал по време или наскоро след строежа на западното крило. Върху него бе нареден споменатият вече калдъръм от едри камъни, най-вероятно от дворна настилка с кота -4,25 м, която преминаваше и над част от разруше-

9

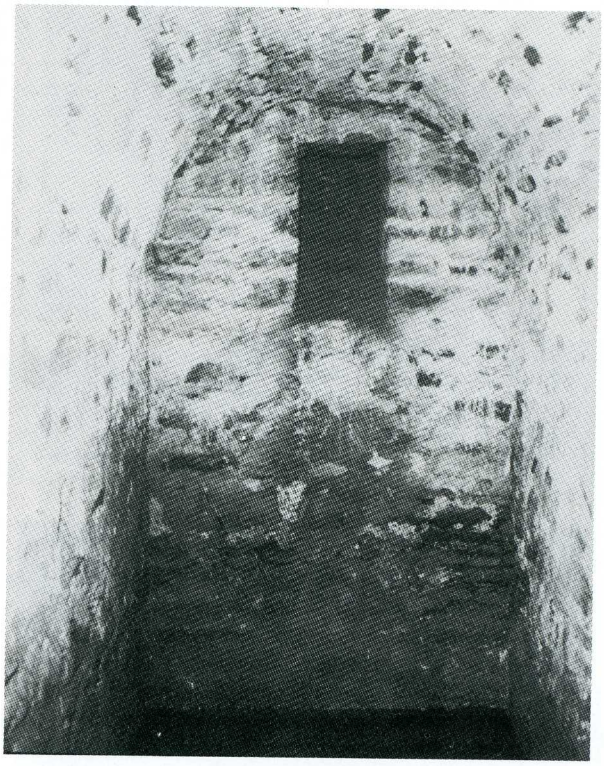

11

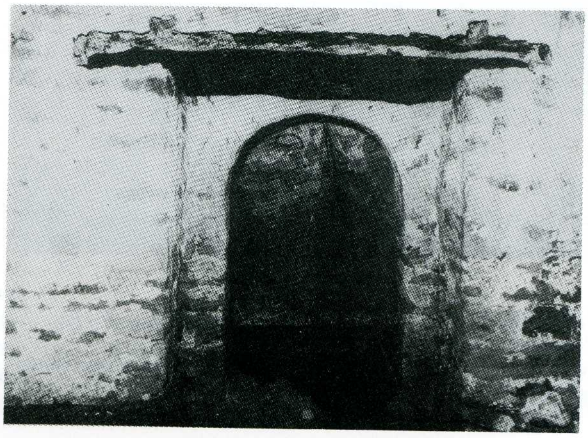

12

10

13

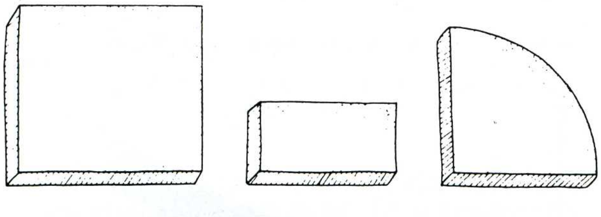

14

● *Обр. 9. Стълбище към помещението под западното крило преди разчистването. Fig. 9. Escalier vers la pièce sous l'aile occidentale avant le nettoyage*

● *Обр. 10. Стълбище към помещението под западното крило преди разчистването. Fig. 10. Escalier vers la pièce sous l'aile occidentale avant le nettoyage*

● *Обр. 11. Предверие на помещението под западното крило. Fig. 11. Porche de la pièce sous l'aile occidentale*

● *Обр. 12. Вход между предверието и помещението под западното крило. Fig. 12. Entrée entre le porche et la pièce sous l'aile occidentale*

● *Обр. 13. Сводът на помещението под западното крило с провисналите сталактити. Fig. 13. La voûte de la pièce sous l'aile occidentale avec les stalactites pendantes*

● *Обр. 14. Типове тухли. Fig. 14. Types de briques*

ния ограден зид. Прослойка от 0,25 м, образувана от черна пръст, размесена с пепел и овъглени дървени късове, се разстилаше отгоре. Тя бе затрупана от кафяво-червеникава рушевина, състояща се от обгоряла и изпечена пръст, от камъни и късове тухли, сред които имаше много гвоздеи, разпиляни или струпани на едно място във вид на ръждиви буци. Все в този пласт, дебел около 0,50 м, се намериха два железни ключа, фрагменти от глинени делви, от зидан капител и др. Носещи белези от буен огън, развил висока температура, рушевината, както и пепеливата прослойка под нея определено могат и следва да се отдадат на пожара, станал на 13 януари 1833 г.

Последица от пожара са и обилните рушевини, запълнили голяма част от помещение А. Паднали върху чернокафеникава пръст и разпиляни камъни по пода, те образуваха пласт от изпечена до червено земя с голяма плътност. В него също имаше камъни, късове от тухли, от керамични съдове и декоративни елементи, както и един отломък от мраморна плоча с български надпис.

Наслояване от въглени и пепел, затрупано от нападали камъни и пръст, открихме и в помещение Б, непосредствено на тухления му под. Остатъци от овъглено дърво, пепел, сажди и изпечена пръст запълваха и ъгъла до голямото стълбище на западното крило. Те са оставили ярки петна и по стените на сградата.

Фактът, че следите от огън, открити в помещение А, се намираха над прослойката от чернокафеникава пръст и камъни, легнала върху пода и същевременно запушила входа към стълбището на скривалището под западното крило, показва, че разрушаването на старото южно крило е започнало преди пожара и е завършило с него.

По-друг бе характерът на пълнежа в двата сондажни изкопа по предполагаемото трасе на южния зид. Той се оказа много поразрушен, на дълбочина до 4—5 м, а над него бе отложена жълтеникава чакълеста пръст. Изглежда, че това е късен нанос или насип, под който остават развалините от градежи.

Почти веднага след опожаряването на манастира е начевал последният възстановителен период, през който архитектурният ансамбъл е добил днешния си облик, към който се отнасят и промените, свързани с преизграждането на източното крило. През това време върху пепелищата и развалините се натрупали пръст, камъни и наноси, запечатани от сегашната дворна настилка на кота -1,70 до -2 м под нулевото ниво. Вследствие на това теренът в тази част на двора се повдигнал и съществуващата до пожара значителна денивелация е била преодоляна. Както може да се заключи от

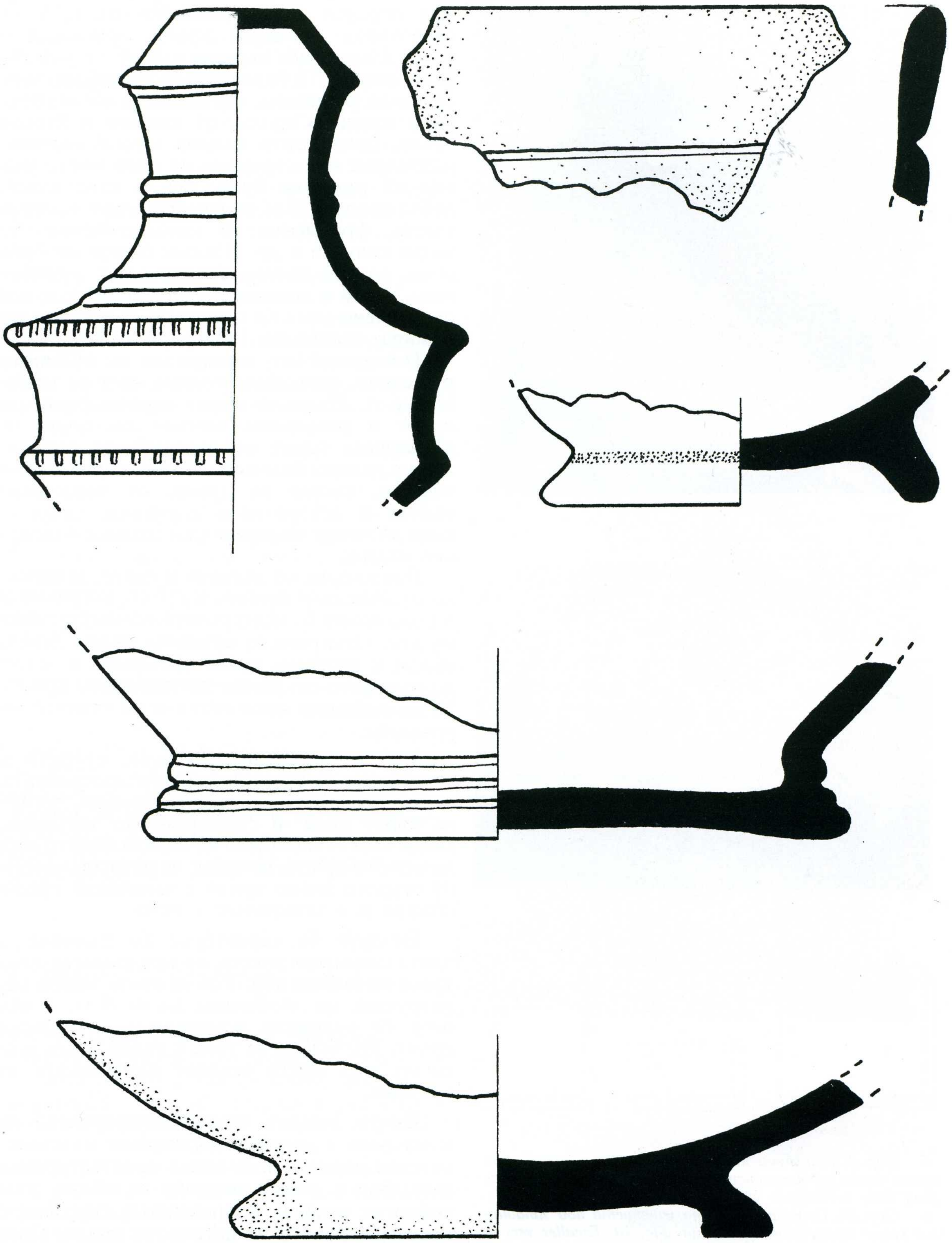

15

● *Обр. 15. Фрагменти от керамични съдове. Fig. 15. Fragments de vases céramiques*

стратиграфските наблюдения, разликата между двете дворни настилки в проучения участък е около 2,50 м.

Находки

Добитите материали и по количество, и по вид са малко, но при ограничената площ на разкопките не би могло да се очаква повече.

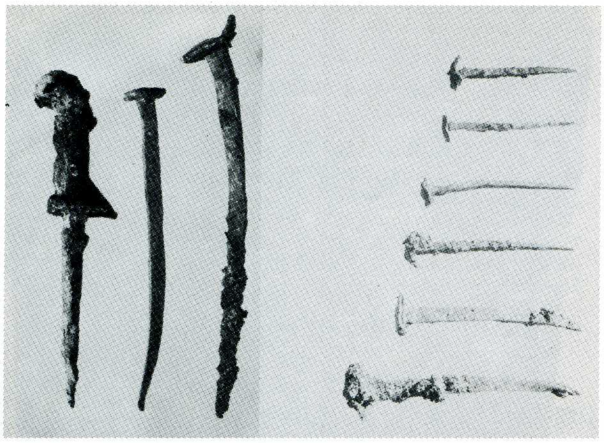
16

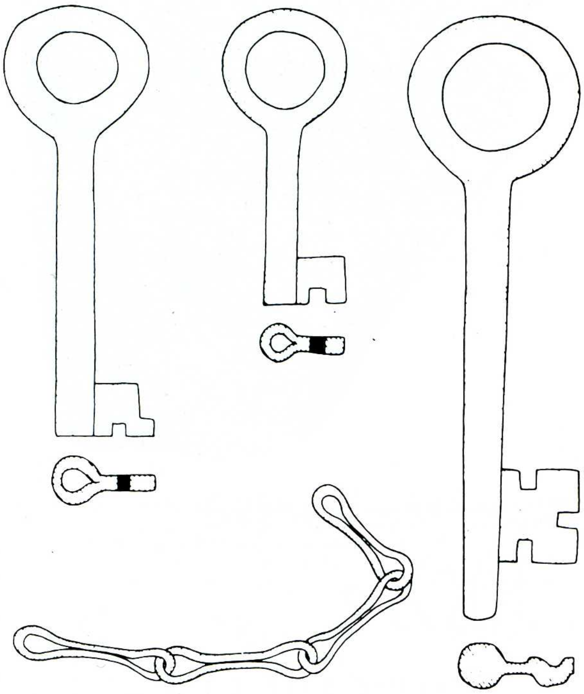
17

● *Обр. 16. Железни гвоздеи и куки. Fig. 16. Clous et crochets de fer*

● *Обр. 17. Железни ключове и къс от верига. Fig. 17. Clés de fer et morceau de chaine*

Сравнително най-много са тухлите, предимно късове и рядко цели. Те са квадратни (0,31 × 0,31 × 0,04 м), правоъгълни (0,255 × 0,125 × 0,04 м) и триъгълни с дъговидна извивка по хипотенузата (0,26 × 0,27 × 0,04 м). На цвят са червеникави и кафявочервени (обр. 14). Следи от хоросан по тях са запазени само в единични случаи. Следователно може да се приеме, че повечето произхождат от настилки, още повече, че за изграждане на стени и арки са употребявани камъни.

Многобройни са и фрагментите от керамични съдове, различни по форма и големина (обр. 15). Всички са източени на грънчарско колело, обикновено от чиста, добре изпечена глина. Отвън или отвътре са покрити с наситено зелена глеч. Изключенията са малко.

Към керамичните изделия се отнасят и някои декоративни елементи от зидани печки или камини. Най-често те имат цилиндрично тяло (външен диам. 0,095 м и вис. 0,04 м). Лицевата им страна с изпъкнала пъпка в средата е глазирана в тревисто зелено. Откритите заедно с тях отломъци от профилирани ръбове с добре огладена фина мазилка и следи от легла на такива елементи показват, че те са вграждани с кухината навътре.

Масов материал са изкованите от желязо гвоздеи с четириръбо сечение и сплесната, закръглена главичка. Размерите са различни, но малките с дължина от 0,055 до 0,07 м са най-много. Редом с тях се откриха и единични, дълги до 0,25 м железни куки, понякога с прилепнали към тях остатъци от изгнило дърво (обр. 16).

От желязо са изковани три ключа с дължина от 0,08 до 0,165 м. Те са с кръгло, плътно или кухо отпред стебло. Ухото е оформено като халка, а езичето е плоско с различен профил (обр. 17). Според големината им може да приемем, че са от брави на врати, на шкафове или сандъци.

В набора от железни вещи се включва къс от верига със запазена дължина 0,55 м (обр. 17).

Важна находка е фрагмент от плоча с български надпис (обр. 18). Тя се намери на дълбочина -4,50 м от нулевото ниво сред рушевините, запълващи помещение А, и поточно — в основата на образувания от горели материали пласт. Плочата (дебелина 0,085 м) е от едрозърнест бял мрамор. По периферията ѝ са останали следи от хоросанена замазка и виненочервена боя, очертали кант (лента), широк отгоре и отдолу 0,02 м, а отстрани 0,04 м. Тези белези показват, че плочата е била вградена най-вероятно в някаква фасада.

Върху добре загладената лицева повърхност (височина 0,41 м, при максимално запазена ширина 0,255 м) е разположен надпис в седем реда. От него е оцеляла дясната част. Буквите са добре оформени. Те са врязани плитко с различна височина, като в четвъртия и петия ред са по-големи (обр. 19).

Надписът може да се отнесе към края на XVIII — първата половина на XIX в.

По предназначение основната част от материалите са строителни или се отнасят до вътрешното обзавеждане — тухли, зидани капители, декоративни елементи, гвоздеи, куки, ключове. Битовите материали — глинени и дървени съдове, а също така и желязната верига са сравнително малко. Фактът, че намираме и едните, и другите сред развалините, в пластове, образувани непо-

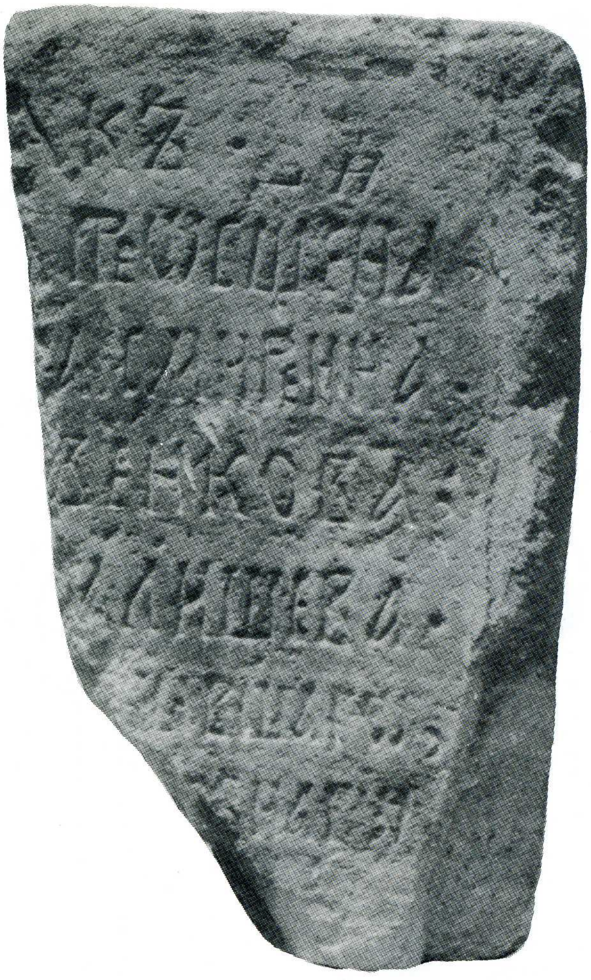

18

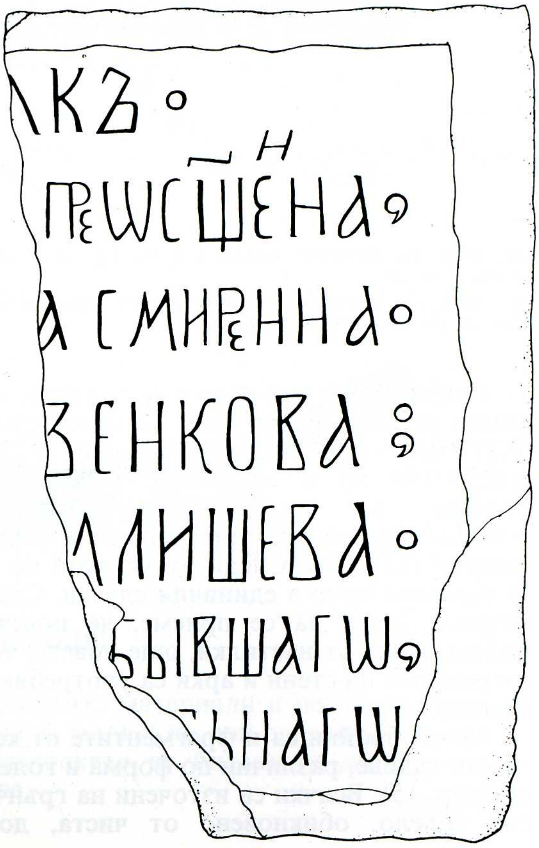

19

● *Обр. 18. Фрагмент от плоча с български надпис. Fig. 18. Fragment de plaque avec inscription bulgare*
● *Обр.19. Надписът от помещение А. Fig. 19. L'inscription de la pièce A*

средствено до или по време на големия пожар, обхванал почти целия манастир през януари 1833 г., насочва към техния относително късен произход. Тази констатация е в съгласие и с типологическата характеристика на находките (формата и глазурата на глинените съдове, на керамичната украса от печки и камини или типа на железните ключове).

Налице са обаче материали, които биха могли да бъдат и по-ранни. Това са тухлите. По форма и размери те не се различават от средновековните, изработвани и употребявани през XIII—XIV в. и през следващите векове. Част от железните гвоздеи със своята традиционна форма и направа, останали непроменени в течение на много столетия, също могат да бъдат от по-ранно време, въпреки че сериозни основания за това не намираме.

Отсъствието на по-ранни битови, както и на култови предмети изобщо на пръв поглед изглежда странно, тъй като това място е обитавано поне от 1335 г., когато са построени Хрельовата кула и църквата до нея, съборена през 1834 г. Не трябва да се пренебрегва обаче обстоятелството, че към такива вещи, дори когато са излезли от употреба, е проявявана особена грижа да бъдат запазени и следователно едва ли бихме ги намерили разпиляни, при това на ограничената площ, в която се извърши проучването.

* * *

Както се вижда от резултатите на археологическите разкопки, относителната хронология на строежите е достатъчно отчетлива и сигурна. Най-ранен е оградният зид. По-сетне неговите развалини са надзидани и включени в изграденото от основи южно крило. То е било все още обитаемо, когато в началото на XIX в. започва строежът на сегашното западно крило на манастира и скривалището под неговия зимник.

По-неизяснен е въпросът за абсолютната хронология, за времето, в което се появява и битува оградата, както и за времето, в което на нейно място се появява първото южно крило, пострадало сериозно през 1833 г., след което опити за неговото възстановяване не са правени.

Въз основа на направените изводи може да се допусне, че оградният зид е построен още в XIV в., ако не едновременно, то наскоро след издигането на Хрельовата кула и църква. Оттук и изводът за един друг, за съжаление непълен план и облик на манастира, коренно различен от това, което знаем досега или виждаме изобразено, макар и условно, на най-ранните щампи, датиращи от XVIII в.

Ако тази работна хипотеза при допълнителни проучвания се окаже вярна, то замяната на разрушената ограда с първото южно крило, от което допускаме, че произхождат откритите две помещения, може да се отнесе най-рано към XV в. и в такъв случай да се отдаде на извършеното от тримата братя Йоасаф, Давид и Теофан възстановяване на манастира към 1460 г.

---

[1] Предварителни съобщения за разкопките вж. у Г. Джингов. Археологически разкопки и проблеми. — В: Рилски манастир. Специално издание, дек. 1981 г.; Г. Джингов. Нови данни за строежа на Рилския манастир. — МПК, 1981, 5, 1—22.

Contributions archéologiques à l'histoire du monastère de Rila

G. DJINGOV

(Résumé)

Les fouilles archéologiques dans la partie sud-ouest de la cour du monastère au cours de 1978—1982, pour maintes raisons, ont été effectuées sur une superficie peu vaste — environ 70 m^2, jusqu'à 4,5 m de profondeur au-dessous du revêtement actuel de la cour.

Ont été découverts des vestiges d'un mur de pierre, clôturé d'une épaisseur de 1 m, édifié le plus vraisemblablement au cours du XIVe s., en même temps ou peu après l'édification de la Tour de Hrelio en 1335 et de l'église près d'elle.

Plus tard, lorsque la clôture écroulée a été en partie restaurée, de son côté intérieur ont été construites des pièces dont deux A et B, sont en partie découvertes. Il paraît qu'elles ont appartenu à un édifice à plusieurs ailes, de par certaines particularités que nous déterminons comme une des parties fondamentales du monstère d'antan — la première aile méridionale édifiée peut-être vers 1460 par les frères Joassaf, David et Théophane.

Мюсюлмански паметници с християнски мотиви от Североизточна България

НИКОЛАЙ ПАНАЙОТОВ

Археологическите находки и паметници на културата от Североизточна България, класифицирани като „мюсюлмански", датират като цяло от епохата на османското владичество в нашите земи[1]. Появата и разпространението им в района без съмнение е пряк резултат от частичната османска колонизация и най-вече на интензивната ислямизация на местното българско население. Тази асимилаторска по своята същност политика, прилагана от завоевателя с приливи и отливи както по време, така и по области близо пет столетия, довежда до съществени етнорелигиозни изменения.

Поради тези причини и на територията на Североизточна България се появява и непрекъснато расте по брой през вековете мюсюлманско население, част от което постепенно се турцизира. Като следствие на това обаче историческите извори от най-различен характер фиксират тенденциозното намаляване на християнското население, без да има някакви системни изселвания на компактни маси българи. Разбира се, тук не става въпрос за миграционните движения по време на войни, бунтове и въстания, защото, първо, в основни линии се знае броят на заминалите извън пределите на района хора, и, второ — голяма част от тях по-късно се завръщат.

Етнорелигиозните деформации от времето на османското владичество доскоро не бяха обект на задълбочени и цялостни изследвания в нашата наука по редица причини, макар че са намерили отражение в историческите извори[2].

Предмет на внимание в настоящата публикация са някои епиграфски находки с християнски мотиви, открити върху мюсюлмански паметници от Североизточна България по време на експедиции и случайно, в периода главно от 1976 до 1988 г.[3] Това са предимно стилизирани кръстове, дискретно или по-явно поставени върху мюсюлмански надгробни паметници и сгради — джамии и текета, или пък епитафии с арабско писмо, цитиращи както личните арабско-турски имена на покойните, така и бащините — християно-български.

Подобни находки имат изключително висока научна стойност, понеже фактът, че голяма част от мюсюлманите от района по своя произход са българи, е документиран на „камък" — нещо, което не може да се скрие, коригира или фалшифицира.

1. Мюсюлмански религиозни сгради с кръстове

Историческата наука не разполага с никакви данни за съществуването на мюсюлмански религиозни сгради по нашите земи от предосманския период. Тяхната поява е фиксирана в документално-книжовното наследство и епиграфските паметници с арабско писмо след трайното настаняване на османотурските завоеватели тук, т. е. от края на XV век.

Мюсюлманските религиозни сгради от Североизточна България са разпръснати неравномерно и датират от XVI в. насам. По своето предназначение в най-общи линии те се класифицират като: джамии — представителни молитвени домове; тюрбета — гробници на бележити радетели на исляма; текета — мавзолеи на канонизирани за светци мюсюлмани; различни светилища и месчиди — малки джамии, в които не се извършва богослужение в петък и байрам.

Строителството на мюсюлмански религиозни сгради в даден район е абсолютно сигурен белег за компактността на изповядващо мохамеданството местно население. Това е така, защото по силите на широката общественост е възможността да строи масивни и представителни постройки.

Дългогодишното проучване на мюсюлмански религиозни сгради от Североизточна България дава основание да се твърди, че разпространението им след XVI в. тук е пряк резултат преди всичко на ислямизаторската политика на Османската империя по отношение на местното християнобългарско население. Тази идеологическа доктрина е намерила пряко отражение и при някои религиозни сгради, в които открихме християнски кръстове по каменни блокове, вградени в зидовете на огради, порти, както и в самите им стени.

По време на комплексна научна експедиция, проведена през 1988 г., регистрирахме следните подобни находки[4]:

Върху каменна колона от входната порта на джамията в с. Дръндар, Варненска област, на източната, лицева страна открихме вдълбан кръст с размери 40 × 14 см. Регистриран под № 50 (обр. 1).

В дясното долно поле на кръста забелязахме блед графит, изобразяващ годината 1218 по Хиджра — изписана с арабско-персийски цифри и отговаряща на 1793/1794 г. по наше летоброене[5]. Тъй като по мои проучвания през 1979 г. установих, че оградата е строена едновременно с джамията през 1874 г., видно от възпоменателния ѝ надпис, колоната без съмнение е вторично употребена[6]. Наличието на кръст върху нея дава основание да се допусне преди всичко, че първоначалното ѝ предназначение е свързано с християнска сграда, съществувала някога в селото или околността. Това обаче съвсем не изключва възможността кръстът да е вдълбан върху колоната, когато тя вече е била взидана в оградата на джамията.

По време на експедицията записахме интересна легенда за основаването на селото. Според нея първите заселници са били насилствено помохамеданчени някога българи от съседното село Хадърджа (дн. Николаевка). Дълги години новите мюсюлмани поддържали връзки с роднините си християни, някои от които с времето се издигнали като първенци в Николаевка. Те обаче проявили несъобразителност и оказали почести на някакъв руски цар. За наказание и те били ислямизирани и изселени в с. Дръндар[7]. В подкрепа на легендата се явява и откритият от мен през 1979 г. в двора на джамията надгробен паметник с арабско писмо, датиращ от 1852 г., на „началника на селото Хадърджа — Узун Хасан"[8].

Поради тази причина допущам, че е възможно легендата да отразява действителни исторически събития. Известно е например, че по време на руско-турската война през 1828—1829 г. руският император Николай I (1825—1855 г.) е пристигнал на 27. VIII. 1828 г. във Варна с адмиралтейския кораб „Париж". Съществува вероятност по време на престоя си тук той да се е срещал с първенци от селото в началото на септември 1828 г., за което има запазена легенда в селото[9]. Впрочем местните краеведи именно с нея обясняват преименуването на с. Хадърджа в Николаевка — на името на руския император, през 1881 г., когато спомените били все още живи[10].

За съжаление, поне засега в историческата литература не съм попадал на данни за такава среща.

В оградната стена на джамията в гр. Суворово, Варненска област, най-отгоре, под корниза, регистрирахме под № 47-А каменен блок с размери 20 × 18 см[11] (обр. 2).

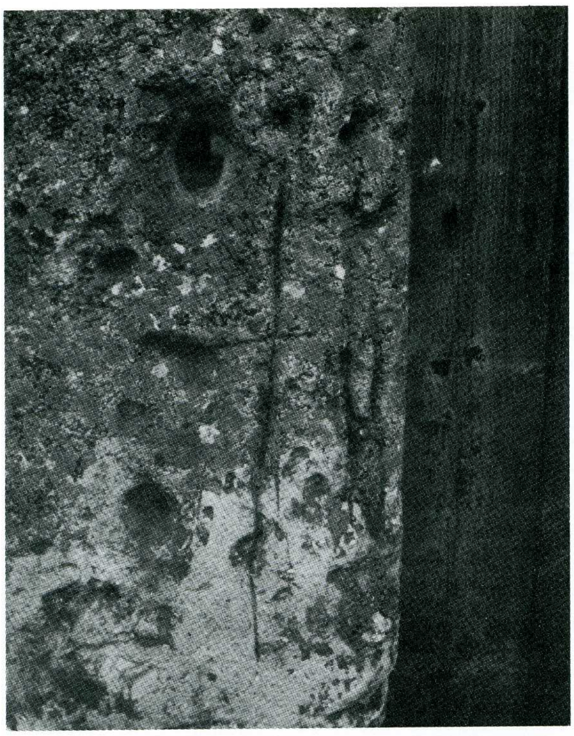

1

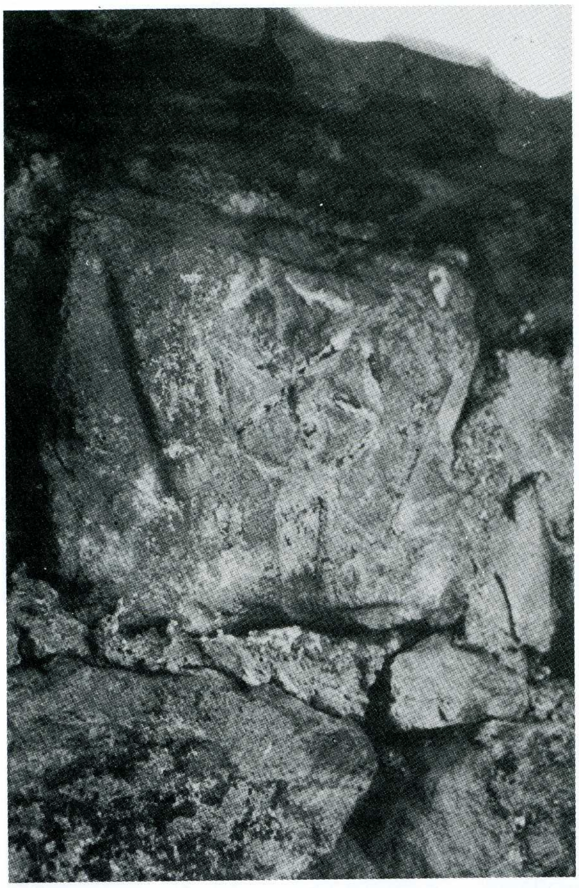

2

● *Обр. 1. Кръст „графито“ от портата на джамията в с. Дрънлар. Fig. 1. Croix de la porte d'entrée de la mosquée dans le village Drăndar*

● *Обр. 2. Кръст от оградната стена на джамията в гр. Суворово. Fig. 2. Croix du mur de clôture de la mosquée dans la ville de Suvorovo*

Върху лицевата му страна се забелязва старателно изработено рамо от кръст с размери: 17 × 16 × 8 см. В централната му част каменоделецът е изработил шестстенна розета със страни по 5 см. Цялото ѝ вътрешно пространство е изпълнено от стилизиран красив кръст — съставен от четири равнобедрени триъгълника. Непосредствено под композицията се забелязва рамото на друг кръст, с вис. 5 см и шир. 2 см, от чиято видима част може да се предполага, че по форма той е наподобявал нагръдните кръстове — енколпиони[12]. Без съмнение находката е фрагмент от т. нар. многокръстови паметници, получили широко разпространение в християнската, предимно надгробна каменна пластика през XVIII и XIX век[13].

Вторично употребеният каменен блок с явни, по-късни следи от опити за унищожаване на кръстните изображения поражда много въпроси, чиито отговори ще хвърлят светлина върху историята както на джамията, така и на селището[14]. При внимателно вглеждане се забелязват и бледи останки от варова мазилка, с която е бил покрит някога паметникът.

На източната страна от стената на джамията в гр. Суворово, точно по средата, регистрирахме под № 47 кръст с размери 35 × 20 см [15]. Той е старателно изработен върху лицевата страна на правоъгълен мраморен блок с размери 37 × 21 см, вграден още при строителството на джамията на височина от земята около 100 см. Блокът служи като фундамент на вертикалната мраморна колона от вътрешния перваз на прозореца (обр. 3).

Християнският кръст от джамията в гр. Суворово е скулптурно изпълнен с изпъкналост от общия фон около 3—4 мм. Вертикалните му рамена са чувствително несъразмерни, като горното е с данни 16 × 21 × 10 см, а долното — 20 × 19 × 12 см. Хоризонталните рамене на кръста са съответно — ляво — 12 × 11 × 4 см и дясно — 12 × 11 × 7 см.

Преди почистването на находката от прах, лишеи и мъх върху част от лицевата стена на блока все още личаха следи от хоросанова мазилка, с която някога е бил замаскиран кръстът.

Сравненията на стиловите характеристики и особености при изработката както на блока, така и на кръста, запазената „патина“ по незамазаната част и монолитността на строителния материал от цялата джамия дават основание да се допусне, че християнският символ е изработен по време на строителството на мюсюлманския молитвен дом. А неговото централно месторазположение и ориентация — изток, навеждат на мисълта за преднамереност и подтекст.

Джамията в гр. Суворово е една от най-

● *Обр. 3. Кръст от стената на джамията в гр. Суворово. Fig. 3. Croix du mur de la mosquée dans la ville de Suvorovo.*

● *Обр. 4. Кръст от текето „Ак Язалъ баба“ край с. Оброчище. Fig. 4. Croix du monticule ''Ak Jazalâ baba“ près du village Obročište*

красивите мюсюлмански религиозни сгради в Североизточна България[16]. Сред местното население съществува предание, че тя е послужила като прототип на архитекта на прочутата „Томбул джамия“ в гр. Шумен. Според някои изследователи тя е строена от Кьопрюлю заде амуджа Хасан[17], произхождащ от известната фамилия на великите везири Кьопрюлю[18]. Тази версия в известен смисъл може да бъде приемлива, понеже строителството на богоугодни заведения, като джамии, месчиди, текета и други по-крупни обекти, винаги е ставало по инициативата на представители от управляващата върхушка във връзка с практическата реализация на ислямизаторската политика в Османската империя. Освен това съществувала е традиция фондаторите да посвещават благодеянията си на Аллах за конкретен повод. В случая е възможно да се предположи, че Хасан, вероятно брат на бившия велик везир Фазъл Ахмед паша и чичо на тогавашния премиер Кьопрюлю заде Мустафа, строи джамията, за да омилостиви Аллах след неуспешната обсада на Виена от племенника си през 1683 г. Непосредствено след тази дата е логически реална възможността да е строена джамията и да е изработен кръстът.

Джамията в гр. Суворово е интересен паметник на ислямската архитектура по нашите земи. Наличието на християнски кръстове в оградата и в самите зидове на джамията обаче недвусмислено показва, че истинските ѝ строители са били местни българи, които даже и да са били помюсюлманчени, не са забравили своя родов корен, своя произход (обр. 4).

По време на експедиция, проведена също през 1988 г., извършихме епиграфско проучване на текето „Ак Язалъ баба“ край с. Оброчище, Варненска област[19]. На западната стена на имарета (магерницата) Радослав Симеонов от гр. Толбухин откри християнски кръст с размери 23 × 17 см, ориентиран фронтално на изток. Той е изчукан в контури върху каменен блок с размери: 36 × 28 см, вграден втори поред, отгоре надолу, във вътрешния ляв отвесен първаз на прозорец.

Запазените слаби следи от някогашна замазка показват, че кръстът е бил изработен още при строителството на сградата. За съжаление обаче историческата наука все още не може с положителност да отговори на въпроса, кога са построени текето „Ак Язалъ баба“ и принадлежащият към него имарет.

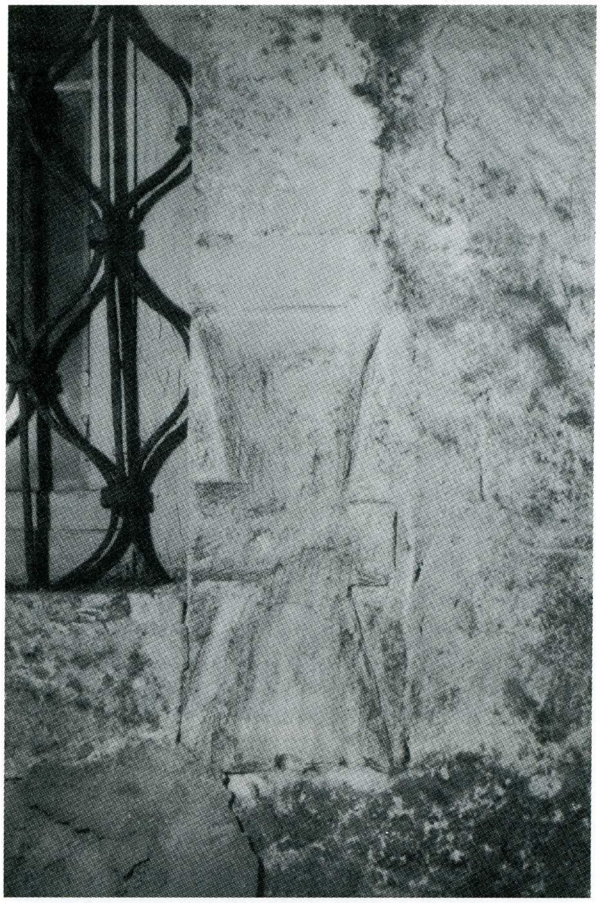

3

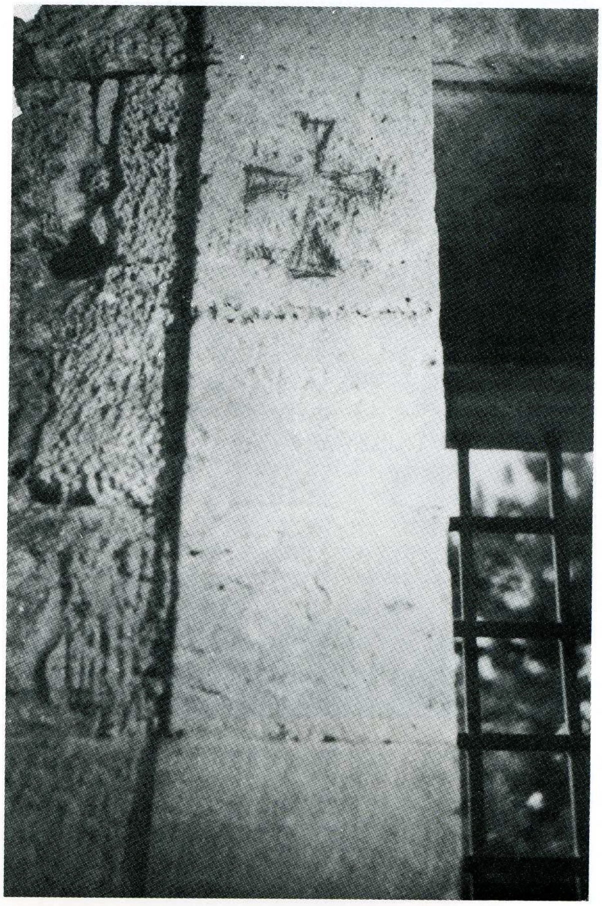

4

Османският пътеписец Евлия Челеби посочва за строител сина на прочутия гаази Михал — Арслан бей, живял по времето на султан Мурад II (1421—1451 г.)[20].

Константин Иречек предполага, че строителството е станало по времето на султан Сюлейман Великолепни (1520—1566 г.)[21], а Феликс Каниц при обиколките си из България („Дунавска България и Балканът" — 1875—1879 г.) пише, че то е построено преди 372 г. от султан Сюлейман (Великолепни) в памет на хафуз Халил Баба[22].

Френският учен Ами Буе, посетил текето „Ак Язалъ баба" през 1837 г., пише, че то разполагало с голям вакъф и много дервиши. В самата гробница Ами Буе допуща, че е погребан не някакъв мюсюлмански мисионер, а убитият през 1444 г. край Варна полски крал Владислав Ягело[23].

Отношение по тези въпроси вземат и известните археолози — братята Шкорпил. Те приемат хипотезата, че строителството на мюсюлманския религиозен комплекс „Ак Язалъ баба" е започнато по инициатива на Арслан бей, който според тях е живял по времето на султан Селим I Свирепия (Страшни) — (1512—1520 г.), и завършено при царуването на Селим II (1566—1574 г.)[24].

Интересно становище по отношение датирането на текето застъпва в наше време и Б. Илиев. Той упорито твърди, че строителството е станало през 1556 г. „видно от надписа при тюрбето"[25]. За съжаление никой от учените, посещавали текето през различни времена, не е видял такъв надпис. Ако не друг, то поне Евлия Челеби, който цитира десетки строителни и възпоменателни надписи в пътеписите си и е посетил текето лично през 1652 г., не би пропуснал да цитира този надпис! Разбира се, това не изключва вероятността някога да е имало възпоменателен надпис. И ако той е съществувал, според моите наблюдения той непременно е бил поставен при някакъв ремонт. Над входната врата на тюрбето наистина и днес има вградена специална плоча, но върху нея не е имало какъвто и да е било надпис[26].

През последните години историчката Вяра Панайотова от Дирекция „Културно-историческо наследство" — Толбухин, работи по комплексното изследване на текето „Ак Язалъ баба" и на базата на издирените материали достига до извода, че строителството може да се отнесе към втората половина на XVI век поне засега[27]. Епиграфското проучване, което извършихме на обекта, също насочва към този период. На този етап от изследователската работа с основание може да се допусне, че кръстът от текето „Ак Язалъ баба" край с. Оброчище, Варненска област, датира от втората половина на XVI век.

Наличието на кръстове по мюсюлманските религиозни постройки е твърде интересен научен факт, чието интерпретиране поражда сред историците много спорове и догадки. Все още никой не може с положителност да каже кой и кога е създал тези паметници. Освен това и датирането им по сравнителния метод е твърде относително. Проблематичен е въпросът и за тяхното предназначение. Отговор на всичко това ще даде едно бъдещо специално проучване както на самите находки, така и на целите сгради.

В най-общи линии засега обаче може с положителност да се твърди, че кръстовете по мюсюлманските религиозни сгради не са случайно явление. Без големи съмнения те могат да се третират като един дискретен начин за запазване спомена за християнската принадлежност на строителите или на обитателите на тези сгради. Изобразявайки християнския кръст и вярвайки в неговата сила, авторите всъщност са отправили своеобразни послания към бъдещите поколения. Те недвусмислено подсказват християнския, български произход на част от мюсюлманското население от днешната Варненска област.

2. Мюсюлмански надгробни паметници с кръстове

Мюсюлманските надгробни паметници според външния си вид и оформление в най-общи линии се класифицират в две основни групи: легитимирани и нелегитимирани. Първите са епитафии, от чиито текстове е видно предназначението им, а от външния вид на вторите не е възможно да се разбере конкретното им предназначение — дали увековечават кончината на мъж, жена или дете[28].

В повечето случаи това са съвсем обикновени камъни — необработени или слабо обработени каменни (варовикови, пясъчници) и мраморни блокове, колони, стели и прочие, с най-различни форми и размери[29]. Много рядко тези „безмълвни" паметници са оформени антропоморфно, обикновено без украса, или ако има такава, тя е съставена от стилизирани архитектурни детайли предимно с растителни и геометрични мотиви. Вероятно като „безобиден" декоративен елемент при някои от украсите на нелегитимираните мюсюлмански паметници се срещат и християнски кръстове.

Цитираните по-долу находки с такива изображения са открити по време на експедиции и случайно в периода 1978—1988 г.

Най-старият датиран надгробен мюсюлмански паметник с християнски кръст открих през 1978 г. в местността „Кокарлъка" край с. Славейково, Варненска област, където се намира старо мохамеданско гробище[30] (обр. 5).

Представлява слабо обработен каменен блок „пясъчник“ с размери 65 × 50 × 20 см. Върху лицевата страна личат белезите от някогашни удари с твърд предмет и следи от унищожен текст. Въпреки опитите за заличаване на „следите от неверническото минало на покойния“ все още ясно се виждат старателно вдълбани линии (шир. 0,9 см и дълб. 0,4 см), оформящи кръст с размери 14 × 10 см, в основата си завършващ с полукръг, в центъра на който има точка[31]. Напречната, хоризонтална част на кръста е оформена от две успоредни хасти, ограничени от двете страни с къси — вис. 4 см. Цялата композиция е висока около 21 см.

От лявата страна перпендикулярно по височината на кръста е изчукана с арабско-персийски цифри годината на сътворението на паметника — 885 (по Хидра), отговаряща по наше летоброене на 1480 г. Арабската дума „сенетюн“ (година), едва забележима днес, е разположена под цифрите.

Наличието на арабско-персийските цифри и арабската дума, логически вместени върху празната и по-гладка повърхност на камъка, както и завършеният вид на цялата композиция изключват съществуващата в подобни случаи вероятност за вторична употреба на паметника (обр. 6).

Надгробен камък „варовик“ с триъгълна форма на надземната част и размери 42 × 31 × 7 см. Открит от Миглена Василева от Варна по време на експедиция през юли 1988 г. в старото мюсюлманско гробище в местността „Кокарлъка“ край с. Славейково, Варненска област. Регистрационен № 189.

В дясната половина на лицевата страна на паметника има старателно вдълбан кръст с размери 15 × 13 см. Следи от текст или друга украса по видимата част не се забелязват. Местосъхранение — в гробището (обр. 7).

Слабо обработен каменен блок „варовик“ с размери 145 × 65 × 35 см. Изваден от старото мюсюлманско гробище в м. „Кокарлъка“ край с. Славейково, Варненска област, при направата преди години на селския стадион.

Върху най-долната, „подземна“ част на паметника Живко Николов от Провадия откри по време на експедиция, проведена през август 1988 г., вдълбан кръст с размери 15 × 13 см. Хастите са дълбоки около 3—4 мм и широки 8—9 мм. Регистрационен № 199.

Местосъхранение — край оградата на стадиона.

Надгробен паметник с размери 75 × 32 × 13 см. Открит от Вяра Панайотова — уредник в Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Толбухин, в старите мюсюлмански гробища на с. Зърнево, Варненска област. Находката е регистрирана по време на експедиция, проведена през 1986 г. Инвентарен № 578 — В (обр. 8).

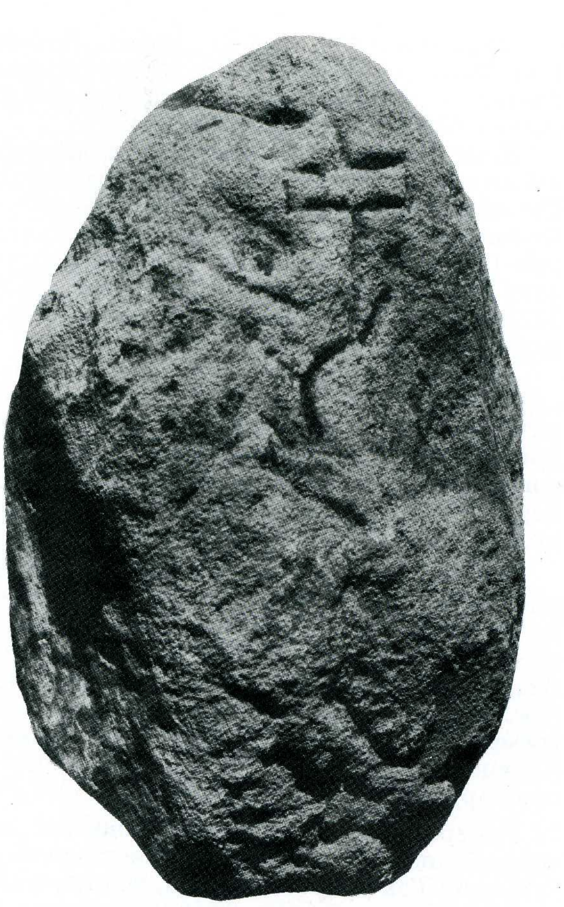

5

6

● *Обр. 5. Мюсюлмански надгробен паметник с двоен кръст от с. Славейково. Fig. 5. Monument sépulcral musulman avec une croix double du village Slavejkovo*

● *Обр. 6. Мюсюлмански надгробен паметник с кръст от с. Славейково, рег. № 189. Fig. 6. Monument sépulcral musulman avec une croix du village Slavejkovo, No rég. 189*

На лицевата страна на паметника, най-отгоре е изработена стилизирана рамка от геометрични мотиви. Вдясно под нея има вдълбана многолъчева звезда — символ на бекташийския орден[32]. Успоредно с нея от лявата страна на паметника има старателно изработен кръст с двойни контури и размери 15 × 15 см, тип „лястовича опашка“ — характерен за християнската каменна надгробна пластика през XVI—XVII в. Хастите, оформящи кръста и звездата, са

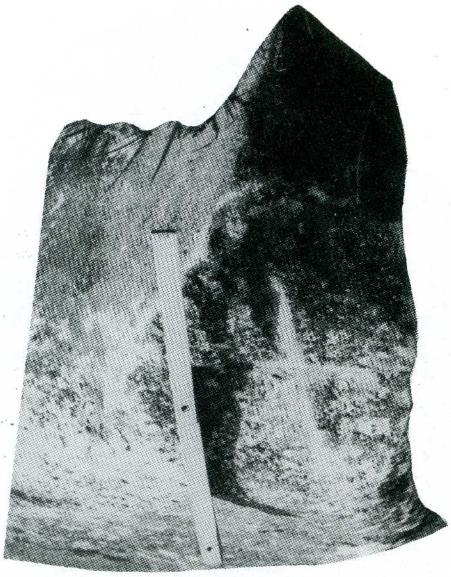

7

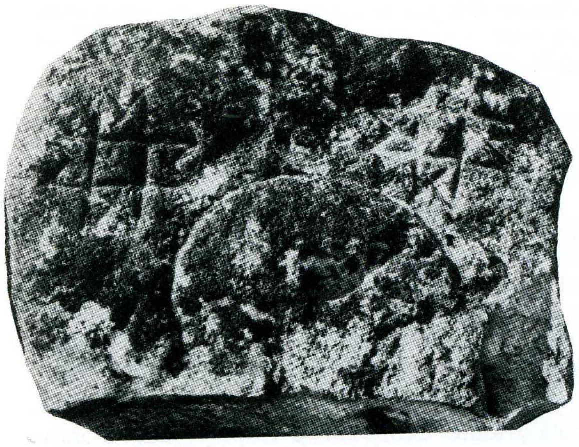

9

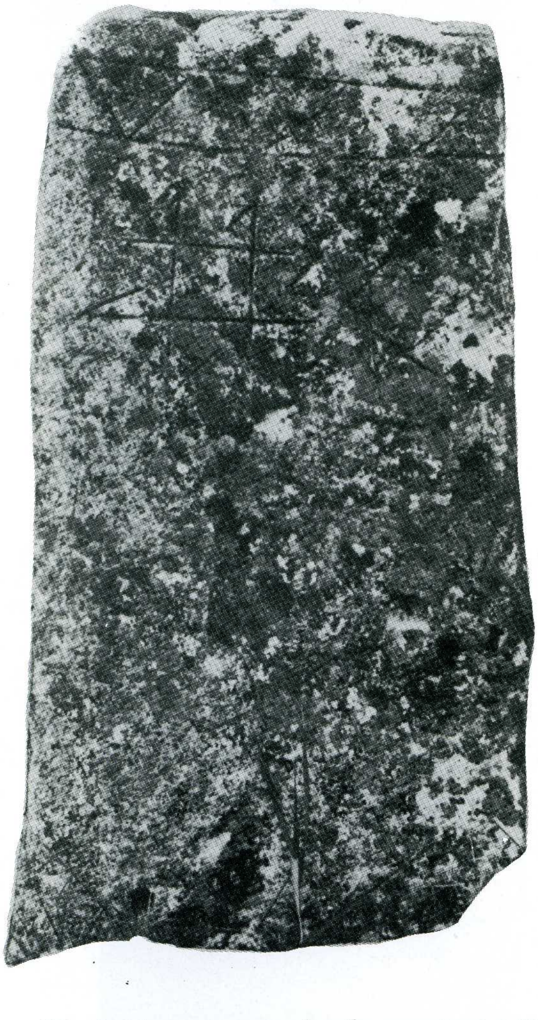

8

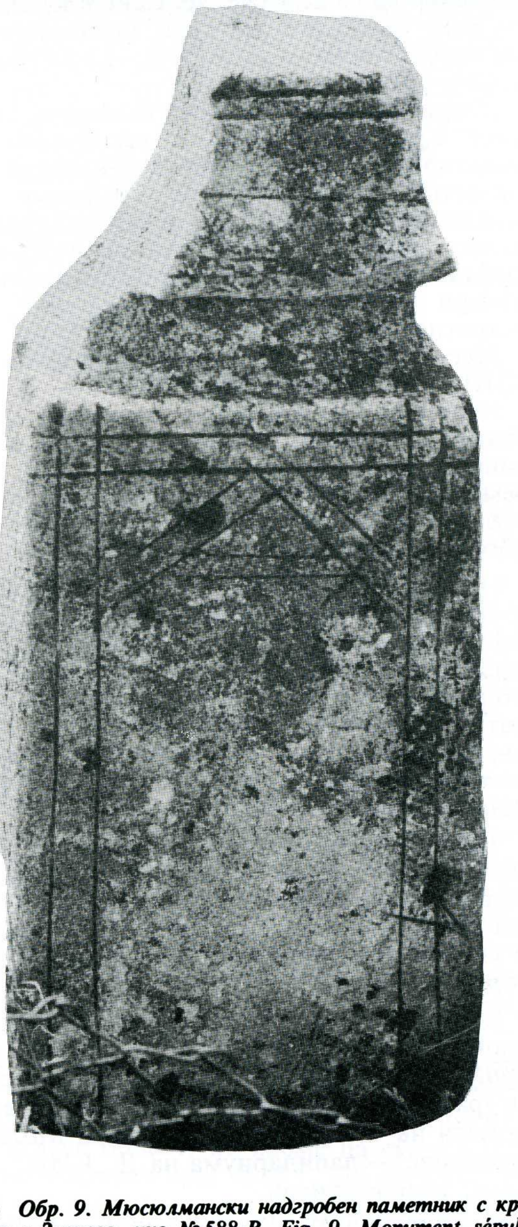

10

● *Обр. 7. Мюсюлмански надгробен паметник с кръст от с. Славейково, рег. № 199. Fig. 7. Monument sépulcral musulman avec une croix du village Slavejkovo, No rég. 199*

● *Обр. 8. Мюсюлмански надгробен паметник с кръст от с. Зърнево, инв. № 578-В. Fig. 8. Monument sépulcral musulman avec une croix du village Zărnevo, No inv. 578-B*

● *Обр. 9. Мюсюлмански надгробен паметник с кръст от с. Зърнево, инв. № 588-В. Fig. 9. Monument sépulcral musulman avec une croix du village Zărnevo, No inv. 588-B*

● *Обр. 10. Мюсюлмански надгробен паметник с кръст от с. Каблешково, инв. № 600-В. Fig. 10. Monument sépulcral musulman avec une croix du village Kableskovo, No inv. 600-B* дълбоки 0,6 см и широки 1,5 см. Местосъхранение — лапидариума на Д „КИН“ — Толбухин.

Надгробен паметник „пясъчник“ с размери 62 × 49 × 27 см. Открит в мюсюлманските гробища на с. Зърнево от Борис Спасов от Толбухин (обр. 9).

Върху слабо обработената лицева повърхност на паметника има два вдълбани, симетрично разположени двойни кръста, тип „лястовича опашка“, с размери 20 × 20 см. Дълбочина на хастите — 0,6 см, шир. 1,5 см. Под тях се забелязва част от унищожен декоративен елемент и текст.

Общото оформление на паметника показва пълно сходство с обр. 8, което дава основание да се допусне, че и двете находки са дело на един и същ каменоделец. Местосъхранение — Д „КИН“ — Толбухин, № 588 — В.

Надгробен мюсюлмански паметник, „варовик“ с размери 110 × 50 × 39 см. Открит от Димитър Алексиев от Толбухин в двора на джамията в с. Каблешково по време на експедиция през 1986 г. На лицевата страна, наляво, върху повърхността на антропоморфния паметник има издълбан кръст с размери 10 × 10 см, тип „графито“ — дискретно изображение (обр. 10).

Местосъхранение — лапидариума на Д „КИН“ — Толбухин. Инв. № 600 — В.

Необработен надгробен паметник „пясъчник“ с размери 92 × 48 × 22 см, на надземната част. Регистриран под № 23 по време на експедиция, проведена през юли 1988 г., в мюсюлманското гробище на с. Доброплодно, Варненска област (обр. 11).

На дясната лицева страна Гълъбина Кендалова от Варна откри грубо вдълбан кръст с размери 36 × 27 см. Отвесната хаста е дълбока около 2 см и широка приблизително 2—3 см, докато хоризонталната е почти унищожена. Непосредствено под кръста има следи от унищожен текст. Местосъхранение — гробището на с. Доброплодно, Варненска област.

Надгробен паметник „пясъчник“ с размери 125 × 45 × 26 см. Регистриран под № 13 в старото мюсюлманско гробище на с. Стефан Караджа, Варненска област, по време на експедиция, проведена през юли 1988 г. (обр. 12).

В горната лява половина на лицевата страна на паметника Катя Николова от Варна откри кръст с размери 19 × 19 см. Фигурата е старателно вдълбана във формата на четирилистна детелина. Местосъхранение — лапидариума на Д „КИН“ — Варна. Неинвентиран.

Надгробен паметник „пясъчник“ с размери 65 × 18 × 10 см. Регистриран под № 17 в старо мюсюлманско гробище на с. Стефан Караджа, Варненска област, по време на експедиция през юли 1988 г. (обр. 13).

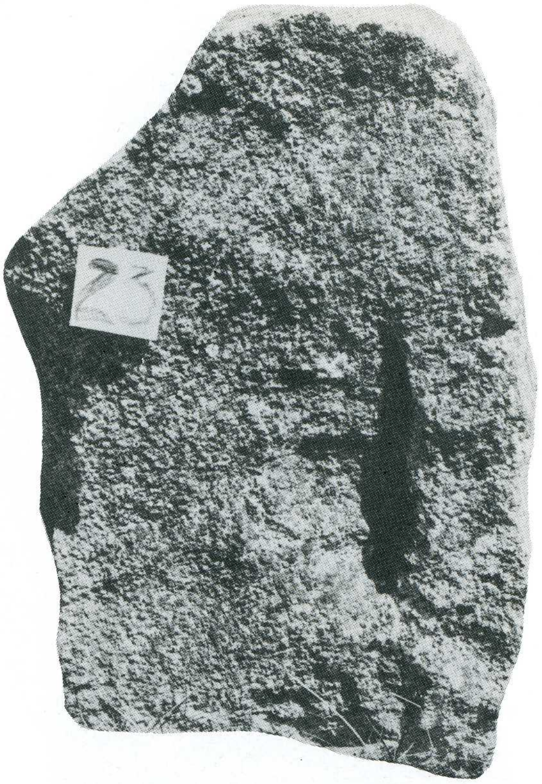

11

13

12

14

- *Обр. 11. Мюсюлмански надгробен паметник с кръст от с. Доброплодно, рег. № 23. Fig. 11. Monument sépulcral musulman avec une croix du village Dobroplodno, No rég. 23*
- *Обр. 12. Мюсюлмански надгробен паметник с кръст от с. Стефан Караджа, рег. № 13. Fig. 12. Monument sépulcral musulman avec une croix du village Stéfan Karadža, No rég. 13*
- *Обр. 13. Мюсюлмански надгробен паметник с кръст от с. Стефан Караджа, рег. № 17. Fig. 13. Monument sépulcral avec une croix du village Stéfan Karadža, No rég. 17.*
- *Обр. 14. Мюсюлмански надгробен паметник с кръст от с. Поляците, рег. № 20. Fig. 14. Monument sépulcral musulman avec une croix du village Poljacité, No rég. 20*

Лицевата страна на паметника е разделена на две приблизително еднакви части от грубо вдълбана линия. В средата на горната половина Грациела Балева — член на клуб „Краезнание“ — Варна, откри наклонен кръст с размери 8 × 6 см. Под него, в долната половина е вдълбан стилизиран обърнат полумесец. Цялата композиция има символично значение — „кръстът, макар и наклонен, е над полумесеца, който вече е обърнат!“. Местосъхранение — гробището на с. Стефан Караджа, Варненска област.

Надгробен камък „пясъчник“, във формата на кръст с размери 110 × 47 × 12 см. Дясното рамо на кръста е запазено изцяло, докато лявото е унищожено преди много години. Находката е открита от Маргарита Николова от Варна по време на експедиция през юли 1988 г. Регистрирана под № 20 (обр. 14).

По повърхността се забелязват няколко миниатюрни кръстчета, разположени на различни места по лицевата страна, но явни следи от унищожен текст или някакви изображения няма. Това дава основание да се допусне възможността от вторична употреба на паметника. Местосъхранение: гробището на с. Поляците, Варненска област, където беше открит сред многобройните мюсюлмански паметници.

Надгробна плоча „пясъчник“ с размери 35 × 33 × 8 см. Регистрирана под № 186 в старо, запустяло гробище на с. Караманите, Варненска област, по време на експедиция, проведена през юли 1988 г. По сведения на стари хора от селото местността е била заета още от много стари времена за гробище, което се е използвало от мюсюлмани докъм Освободителната война 1877/1878 година и от гагаузи докъм 1930—1935 година (обр. 15).

На лицевата страна на паметника има старателно вдълбан кръст с размери 17 × 14 см, разположен върху стилизиран постамент. Над него каменоделецът е издълбал символичен нимб. Хастите са дълбоки около 4—5 мм и широки 1,8 см. Местосъхранение — лапидариума на Д „КИН“ — Варна. Неинвентиран.

Надгробна плоча „пясъчник“ с размери 67 × 42 × 9 см. Регистрирана под № 186 — А по време на експедиция, проведена през юли 1988 г. в старо, запустяло гробище край с. Караманите, Варненска област (обр. 16).

На лицевата страна на паметника каменоделецът е вдълбал старателно кръст с размери 17 × 14 см. Над него личат контурите на стилизиран нимб. Съхранение — Д „КИН“ — Варна. Неинвентиран.

По начина на изработката, разположение на композицията и еднаквите размери на хастите с находка — (обр. 15), считаме, че двата паметника са дело на един и същ майстор. За съжаление не можем със същата категоричност да твърдим дали паметниците са изработени специално за мюсюлмански надгробия, или са вторично употребени като паметни знаци.

Надгробен антропоморфен паметник, завършващ с фес и с размери на надземната част 90 × 25 × 20 см. Открит по време на експедиция през 1986 г. в старо мюсюлманско гробище край с. Ефрейтор Бакалово, Варненска област[33] (обр. 18).

На лицевата страна на каменния блок „пясъчник“ има старателно изработено скулптурно изображение на човешка ръка — нещо крайно противоречащо на каноните на ортодоксалния ислям. Ръката е „положена на сърцето“ и пръстите сочат към източната страна на паметника. Там има изобразен слабо релефен кръст с размери 30 × 20 см (обр. 17).

Теренните проучвания, които направихме, дават основание да се допусне, че паметникът е вторично употребен от старо мюсюлманско надгробие. Местосъхранение — Дирекция „КИН“ — Толбухин, под инв. № 589.

Слабо обработен надгробен камък „пясъчник“ с размери на надземната част 45 × 36 × 12 см. Открит в старо запустяло мюсюлманско гробище край с. Честименско, Варненска област, от Руси Недев — шофьор в ОНС — Толбухин, през 1986 година (обр. 19).

На лицевата, източна страна на паметника се вижда изпъкнал кръст с размери 28 × 22 см. Под него, в приземната част е изписана с арабско-персийски цифри годината 1244, отговаряща по наше летоброене на 1828/1829 година. Регистрационен № 200. Местосъхранение: гробището на с. Честименско, Варненска област.

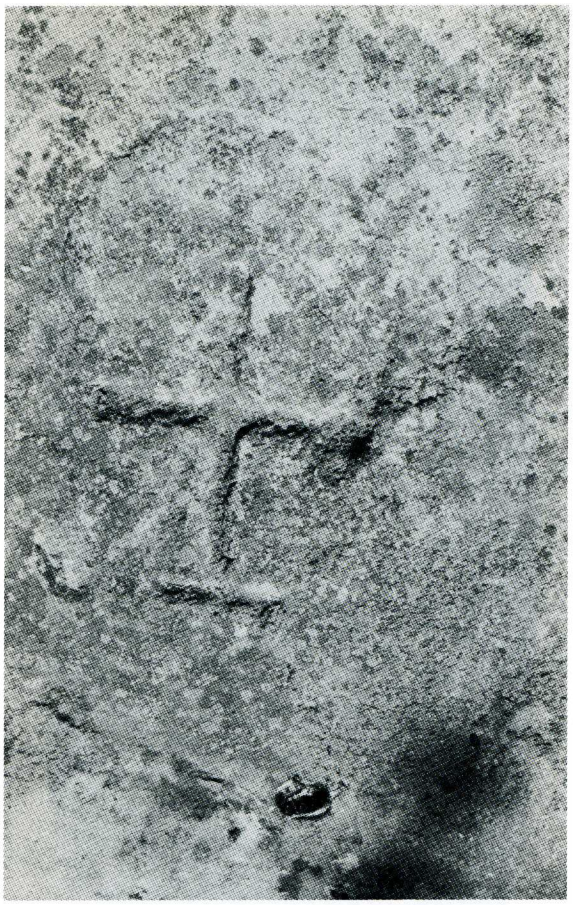

15

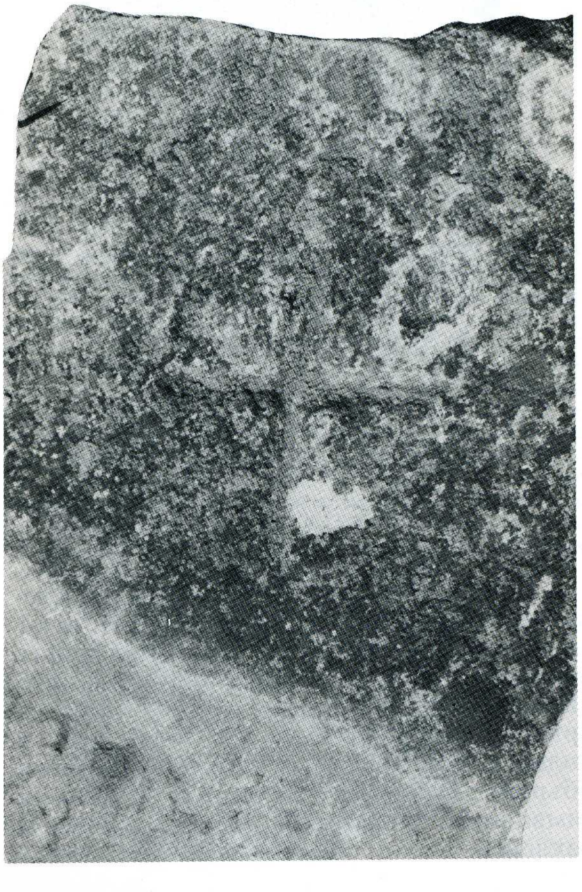

16

Антропоморфен надгробен паметник „мрамор“ с размери 125 × 45 × 30 см. Открит в двора на джамията „Орта махле“ в с. Орляк, Варненска област, по време на експедиция през 1986 година. Находката е типичен представител на т. нар. „еничарски надгробия“[34] (обр. 20).

- *Обр. 15. Мюсюлмански надгробен паметник с кръст от с. Караманите, рег. № 186. Fig. 15. Monument sépulcral musulman avec une croix du village Karamanite, No rég. 186*
- *Обр. 16. Мюсюлмански надгробен паметник с кръст от с. Караманите, рег. № 186-А. Fig. 16. Monument sépulcral musulman avec une croix du village Karamanite No rég. 186-A*
- *Обр. 17. Мюсюлмански надгробен паметник с кръст от с. Ефрейтор Бакалово, инв. № 589. Fig. 17. Monument sépulcral musulman avec une croix du village Efréitor Bakalovo, No inv. 589*
- *Обр. 18. Мюсюлмански надгробен паметник с кръст от с. Ефрейтор Бакалово, инв. № 589. Fig. 18. Monument sépulcral musulman avec une croix du village Efreitor Bakalovo, No inv. 589*

От лявата страна има скулптурно стилизирано изображение на чанта, а от дясната — крив умален ятаган. От старателно изработената „глава — чалма“ отзад се спуска „косичник“ от линии, съставени от геометрични мотиви[35].

Върху лицевата страна на паметника, на „гърдите“ се забелязва правилен кръст с размери 25 × 17 × 3 см, от слабо вдълбани линии. Местосъхранение — Дирекция „КИН“ — Толбухин, инв. № 601—В.

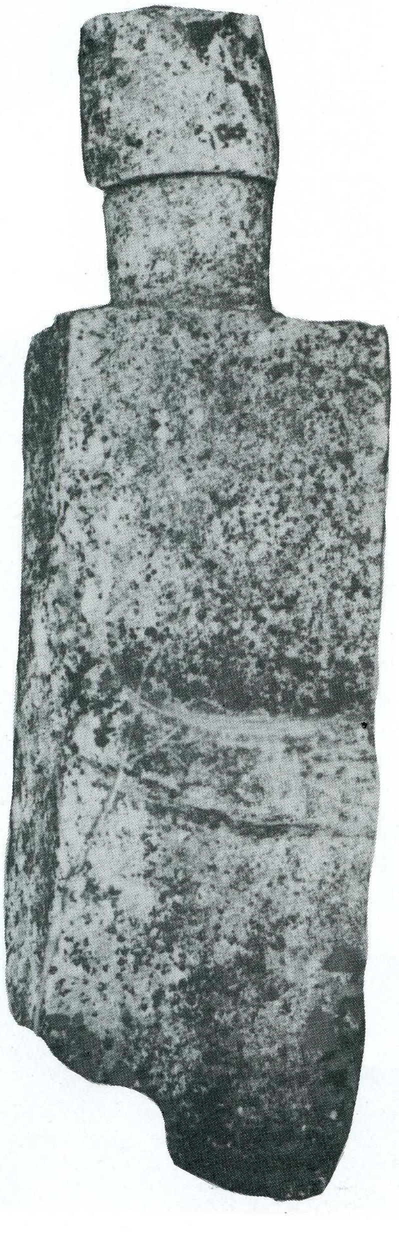

17

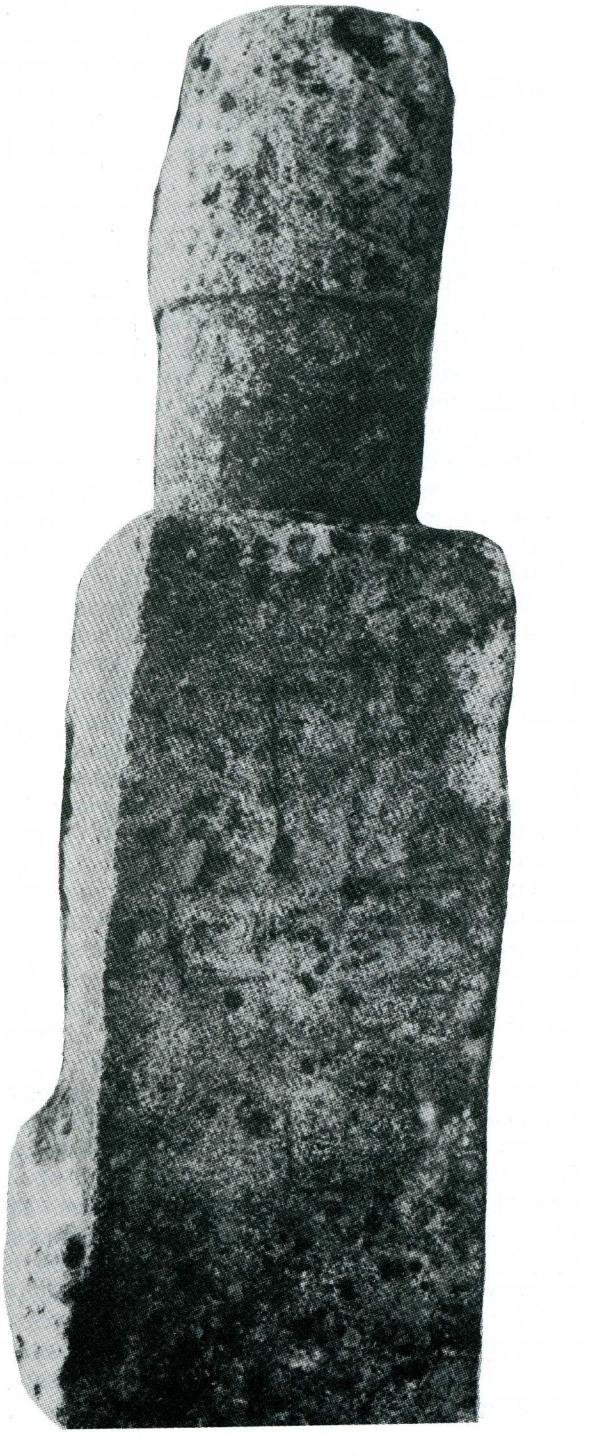

18

Мюсюлмански надгробен паметник „пясъчник“ с размери 112×25×18 см. Открит случайно от кмета на с. Черна, Варненска област, през 1986 г. в старите гробища на селото (обр. 21).

Върху лицевата страна на паметника, най-отгоре се забелязва вдълбан кръст с размери 18×11 см, разположен върху стилизирана пирамида. Под нея е изписано женското име „Хадже“ и отбелязана годината на погребението по християнско летоочисление — 1933, изписана с арабско-персийски цифри. Съхранява се в лапидариума на Дирекция „КИН“ — Толбухин, под инв. № 624.

Слабо обработена каменна колона „варовик“, с размери на надземната част 104×42×30 см. Открита в мюсюлманското гробище на с. Памукчии, Варненска област, през 1988 г. от Данаил Цолов, член на клуб „Краезнание“ — Варна (обр. 22).

Върху горната лицева страна, в специално обработено поле във формата на кръг с диаметър около 25 см има вдълбан кръст с размери 19×18 см. Някога кръстът е бил заличен, понеже и до днес според изследването на откривателя са запазени следи от бяла, вероятно хоросано-варовикова мазилка. Местосъхранение — гробището на с. Памукчии, Варненска област.

Необработена надгробна плоча „варовик“ с размери 62×45×15 см. Открита по време на експедиция през 1986 г. в старо мюсюлманско гробище край с. Капитан Димитрово, Варненска област (обр. 23).

Върху лицевата по-гладка страна на надгробния паметник се забелязват няколко изображения на фигури, чието идентифициране все още не е окончателно. Изключение прави вдълбаната в долната лява половина на надгробието реалистично предадена риба[36]. Непосредствено под нея, в приземната част се забелязват контурите на полуунищожен миниатюрен кръст с размери 2×1,5 см. Местосъхранение — гробището на селото.

Наличието на християнски кръстове по мюсюлманските надгробия е изключително интересен факт[37]. Оказа се, че тази практика има чисто етнографско обяснение, свързано с прастарите народни вярвания за свръхестествените сили на мъртвия. Както във Варненска област, така и в цяла България етнографите са издирили поверия и предания за превъплъщаването на „нечистивите мъртъвци“ — самоубийци, удавници, луди, неспазващи религиозните канони, променили вярата си и т. н., във вампири. За появата, мястото, ролята и значението на вампира като „живо“ същество в народните вярвания съществуват специални изследвания[38]. Нещо повече, етнографката Ив. Георгиева даже научно доказа, че тези вярвания датират от най-дълбока древност, от т. нар. демонологически пласт[39].

19

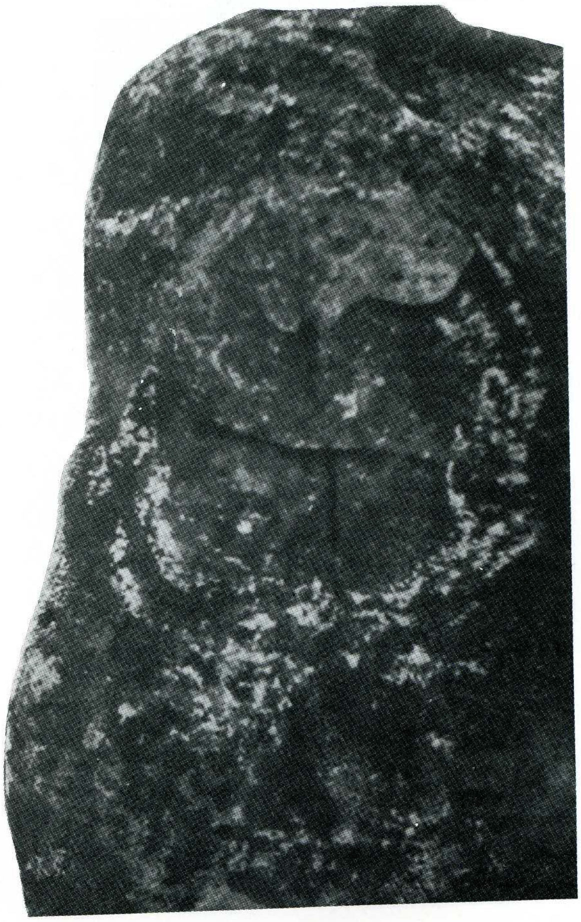

22

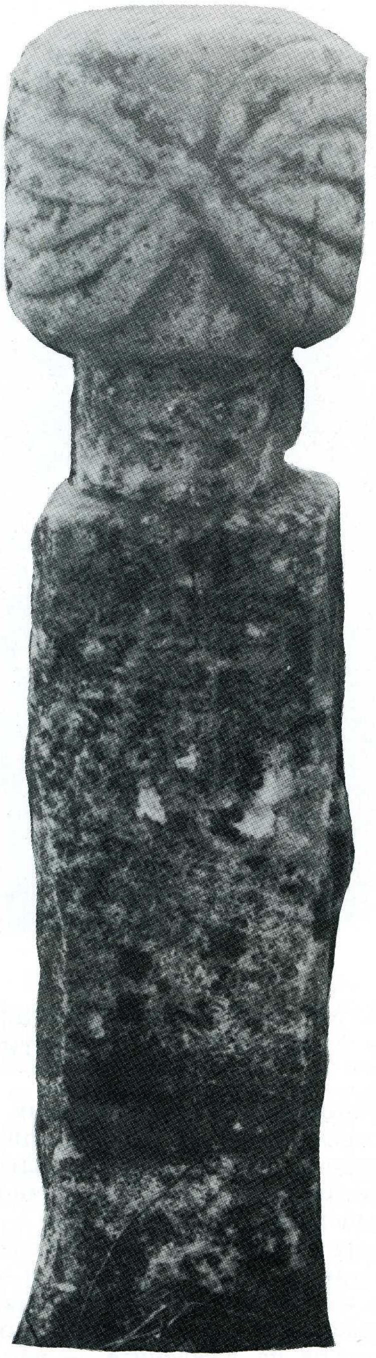

20

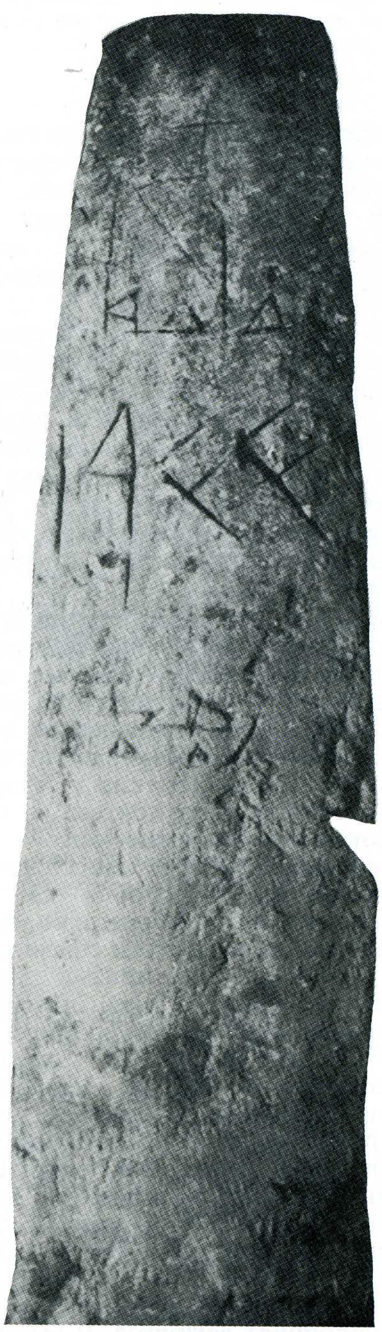

21

- *Обр. 19. Мюсюлмански надгробен паметник с кръст от с. Честименско, рег. № 200. Fig. 19. Monument sépulcral musulman avec une croix du village Čestimensko, No rég. 200*
- *Обр. 20. Мюсюлмански надгробен паметник с кръст от с. Орляк, инв. № 601-В. Fig. 20. Monument sépulcral musulman avec une croix du village Orliak, No inv. 601-B*
- *Обр. 21. Мюсюлмански надгробен паметник с кръст от с. Черна, инв. № 624. Fig. 21. Monument sépulcral musulman avec une croix du village Černa*
- *Обр. 22. Мюсюлмански надгробен паметник с кръст от с. Памукчии, неинвентиран. Fig. 22. Monument sépulcral musulman avec une croix du village Patmukčii*

Съгласно проучванията на многобройните запазени поверия вампир ставал оня мъртвец, чиято душа не е приета от бога — независимо дали той е олицетворен чрез Аллах (Мохамед) или Исус Христос[40].

Най-често превъплътеният като вампир мъртвец служи за „дяволско наказание“ на близките, познатите и съселяните си. Вампирът „смучи кръвта“ на домашните животни, разпространява „неизлечими“ болести и понякога насочва отмъстителните си сили към хората.

● *Обр. 23. Мюсюлмански надгробен паметник с кръст от с. Капитан Димитриево, неинвентиран. Fig. 23. Monument sépulcral musulman avec une croix du village Kapitan Dimitrievo*

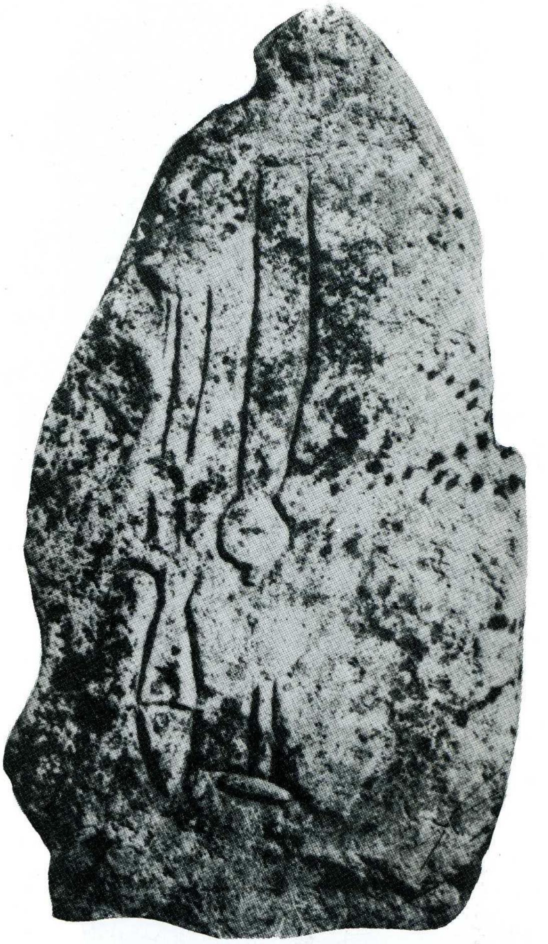
23

За превантивна мярка срещу евентуалното вампирясване на някои мъртъвци са съществували специални обреди. Така например в началото на нашия век във Варненско са пробождали с нож всеки чужденец (ябанджия), починал непознат, без близки в някое селище[41].

Най-сигурното средство за предпазване душата на мъртвия от вампирясване обаче е било поставянето на християнски кръст върху надгробния му камък. Според апологетите на християнската догматика кръстът е един от най-свещените и исконни символи на вярата. Той е неизчерпаем извор на благодатни сили и утешение за всеки човек не само в земния, но и в задгробния му живот[42].

Поради тази причина кръстният знак се е превърнал постепенно в неизменим атрибут на цялата християнска религия, за много народи и нации, векове наред. И независимо че средновековното християнство е вложило ново съдържание, превръщайки го в „символ на спасението чрез мъки и страдания"[43], кръстът е запазил авторитета си на всемогъщ фетиш чак до наши дни.

Поставянето на християнски кръстове по мюсюлманските надгробия се обяснява именно с това чисто уталитарно, практическо предназначение на този символ. Вярвало се е, че Аллах не приема душите на починалите наскоро след приемането на исляма християни поради простата причина, че те не са успели да усвоят изцяло мохамеданските канони. Независимо че съгласно традицията подобни покойници били погребвани по „мюсюлмански" и с мюсюлмански паметници, техните близки, знаейки истинския им произход, са слагали кръст с надеждата Исус Христос да прояви милостта си към тях. Всичко това се е вършело само и само душата да бъде прибрана от всевиждащия бог — за да не стане покойният вампир[44]. В същия смисъл е и изображението на риба по мюсюлманските надгробия, тъй като тя е олицетворение на самия Христос (респективно християнството) за различни народи[45].

Отчитайки вековното съвместно съжителство на двете верски общности в Североизточна България, приемаме, че „тайните" на християнските символи са били известни и на мюсюлманите. Нещо повече, многобройните исторически извори от документално-книжовен характер свидетелствуват, че голямата част от самите мюсюлмани в района по произход също са били християни. Впрочем това показват и цитираните находки — мюсюлманските надгробни паметници с християнски кръстове.

3. Мюсюлмански епитафии с християнски елементи

Типичен пример за местния, християнобългарски корен на мюсюлманите от Североизточна България е изписването по надгробните паметници освен личните арабско-персийски имена и бащините — християно-български. Веднага бихме желали да подчертаем, че това не е феномен в историческата наука. Известни са десетки османски документи с подобно съдържание. Още в регистъра на джелепите — пастири скотовъдци, от 1573 г. се срещат „Касъм е син на Дойчо от с. Средня, Шуменско", „Добрешко, брат на Юсуф ага от с. Белослав" и т. н.[46]

Във втория джелепкешански регистър от 1576 г. за Южна България се цитират имената на „Хасан, син на Абдуллах", „Мехмед, син на Стойко", „Хасан, син на Рад" от с. Костадиново, Пазарджишко[47]. А гръцкият учен Й. Ваздравели в документи за помохамеданчвания на българите от Южна Македония през първата четвърт на XIX в. цитира стотици примери, от които се вижда, че „Атанас става Мехмед", „Константин — Мустафа", Петър — Ахмед" и т. н.[48]

Предмет на внимание тук са няколко епитафии от мюсюлмански надгробни па-

24

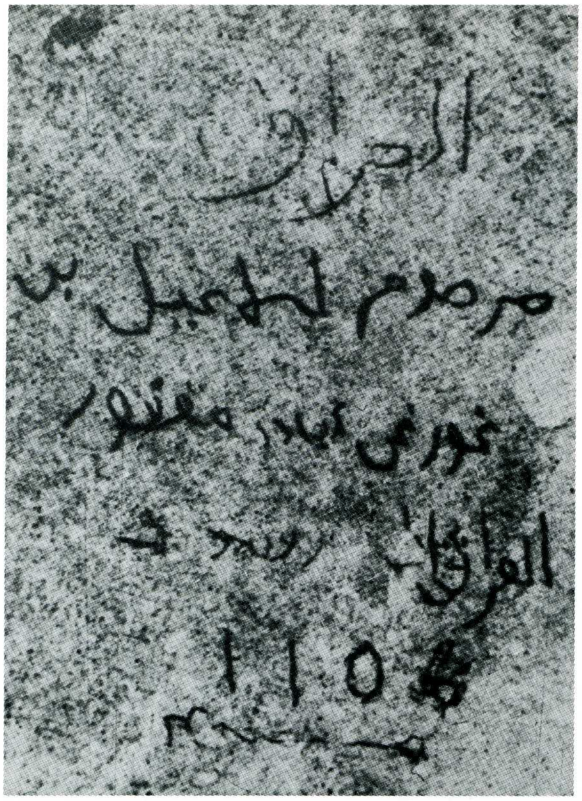

● Обр. 24. Мюсюлманска епитафия с християнски елементи, гробището „Мезарлък корусу“. Fig. 24. Epitaphe musulmane avec élément chrétien, sépulcre ”Mezarlăk korousou“

25

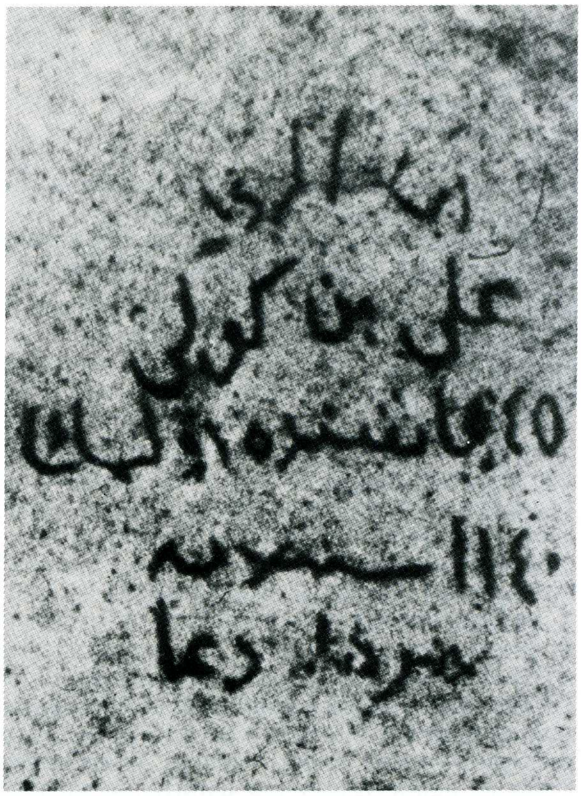

● Обр. 25. Мюсюлманска епитафия с християнски елемент, гробището „Мезарлък корусу“. Fig. 25. Epitaphe musulmane avec élément chrétien, sépulcre ”Mezarlak korousou“

метници от Североизточна България, които не само показват, но и доказват българския произход на покойните мюсюлмани.

По време на експедиция, проведена през 1977 г. по селата от северните склонове на Източна Стара планина, за проучване материалната и духовна култура на мюсюлманското население, открихме четири надгробни мюсюлмански паметника, в чиито епитафии се цитират и християнски имена. Камъните се намираха в старо, отдавна запустяло гробище между селата Соколец и Търнак, Бургаска област. Сред местното население гробището е известно с името „Мезарлък корусу“[49].

Слабо обработена каменна колона от пясъчник с размери: 195 × 31 × 16 см. Ориентирана изток — запад. Шестредният надпис, сътворен на арабски език, е доста повреден, като първият ред е напълно унищожен, на петия — втората половина и последната цифра от годината. Така датировката на паметника варира от 1736 до 1946 г. (обр. 24)[50].

Транскрипция на латиница:

I. “El-firak
II. Merhum Isma’il bin
III. Gorgi ... megfur
IV. el-firak ... ruhina...
V. 115... sene (tün).”

Превод:

1. „Раздялата!
2. Покойният Исмаил, син на
3. Горги (Георги) ... да бъде опростен.
4. Раздялата ... душата ...
5. (1736—1746) година.“

Необработена каменна колона от пясъчник с размери 167 × 30 × 15 см. Ориентирана изток — запад. Възпоменателният петреден текст, сътворен на османотурски език, е значително повреден — първият ред е напълно унищожен, а последният — половината (обр. 25).

Транскрипция на латиница:

I. “............
II. Ali bin Koli
III. 45 yaşanda ölmek
IV. 1140 seneden
V. .... duga.”

Превод:

1. „..............
2. Али, син на Коли (Колю),[51]
3. на 45 годишна възраст починал,
4. (през) 1727 година.
5. .... молитва.“

Необработена каменна колона от пясъчник с размери 178 × 34 × 15 см. Ориентирана югоизток — северозапад. Шестредният текст на арабски език е напълно запазен. Повърхността на паметника е покрита с

● *Обр. 26. Мюсюлманска епитафия с християнски елемент, гробището „Мезарлък корусу“. Fig. 26. Epitaphe musulmane avec élément chrétien, sépulcre "Mezarlăk korousou“*

лишеи, но на някои места личат следи от удари с твърд предмет (обр. 26).

В основата на паметника, на обратната страна на текста, има слабо вдълбан кръст с размери: 20 × 20 см.

Транскрипция на латиница:
I. "El-firak!
II. Merhum ve
III. megfur leh
IV. Hasan bin
V. Risto
VI. 1158 sene (tün)."

Превод:
1. „Раздялата!
2. Покойният и
3. опростен (да бъде той от Бога)
4. Хасан, син на
5. Ристо (Христо).
6. 1744 година.“

Необработена каменна колона от пясъчник с размери 201 × 33 × 17 см.

Ориентирана изток — запад ,Петредният текст на арабски език е сравнително запазен въпреки явните опити за заличаване от удари с твърд предмет (обр. 27)[52].

Транскрипция на латиница:
I. "El-firak!
II. Merhum ve
III. megfur Allah
IV. Mehmed bin Lalo.
V. 1115 sene (tün)."

Превод:
1. „Раздялата!
2. Покойният и
3. опростен (от) Аллах —
4. Мехмед, син на Лало (Лалю)[53].
5. 1702 година.“

По отношение изписването на четирите епитафии от гробището „Мезарлък корусу“ бих отбелязал, че са дело на слабо грамотни автори. Орфографическият и графическият анализ ми дават основание да допущам, че паметниците с № 1 и 2 са дело на различни калиграфи, докато № 3 и 4 са безспорно творени или от един и същ майстор, или от близки помежду си калиграфи — например баща и син. В подкрепа на мнението си ще посоча различното изписване при паметниците 1 и 2 на буквите „син“, „бе“, „лям“ и „вав“, както и различния наклон. За находките 3 и 4 сходството проличава с характерното удължаване на буквите „син“ при имената „Хасан“ и „Исмаил“, при изписването на буквата „вав“, на думата „сене-тюн“ (година), при еднаквия наклон на буквите и цифрите и т. н.

Значителен мраморен фрагмент от надгробен мюсюлмански паметник с размери 48 × 26 × 16 см. Разкрит от водите на язовир „Г. Трайков“ там, където някога е било

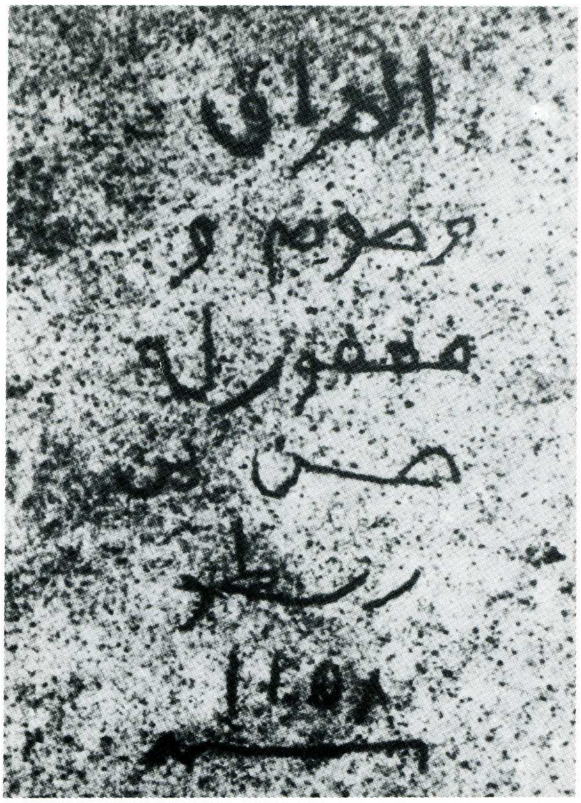

26

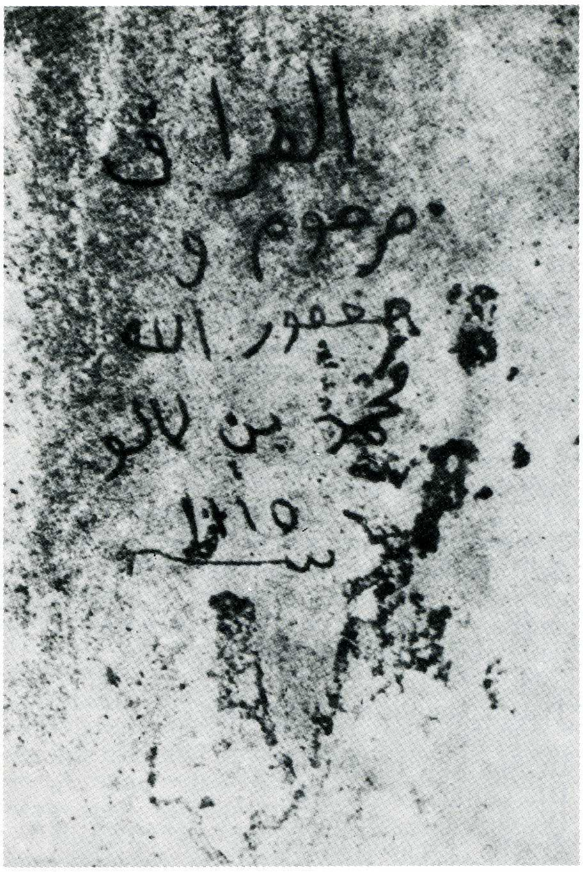

27

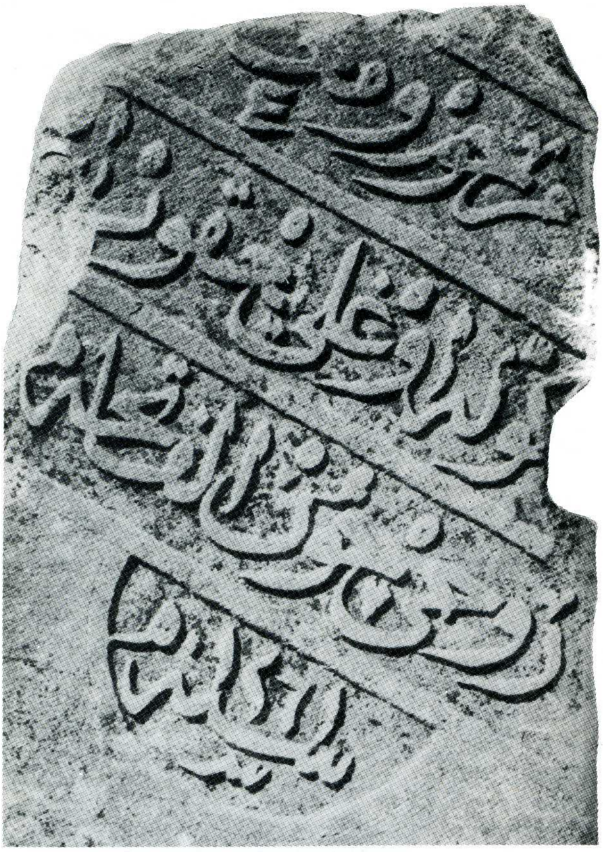

28

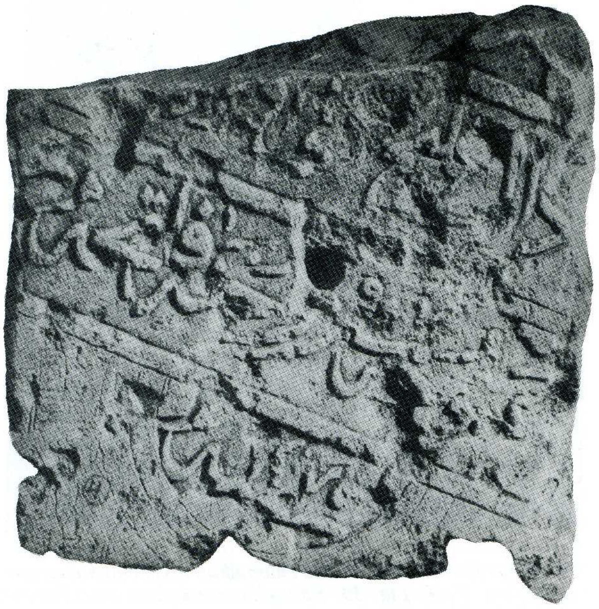

29

● *Обр. 27. Мюсюлманска епитафия с християнски елемент, гробището „Мезарлък корусу“. Fig. 27. Epitaphe musulmane avec élément chrétien, sépulcre ”Mezarlăk korousou“*

● *Обр. 28. Мюсюлманска епитафия с християнски елемент, с. Дебелец, Варненска област. Fig. 28. Epitaphe musulmane avec élément chrétien, village Debelec, région de Varna*

● *Обр. 29. Мюсюлманска епитафия с християнски елемент, текето „Демир баба“, Разградско. Fig. 29. Epitaphe musulmane avec élément chrétien, monticule ”Demir baba“*

старото мюсюлманско гробище на с. Кара Ахмед махле, днешното с. Дебелец, Варненска област (обр. 28)[54].

Находката открих през 1979 г. и от 1984 г. се съхранява в лапидариума на Дирекция „КИН“ — Толбухин, под инв. 600-А. Възпоменателният османотурски текст е изработен в стил „кабартма“, т. е. изпъкнала графика, разположен в старателно изгладени писмени полета, ограничени от наклонени успоредни линии. Цифрите, посочващи годината на кончината, са вмъкнати в полукръгло поле. Ръководейки се от личните си многогодишни наблюдения на този род паметници и познавайки техния стереотипен модел, предполагам, че първият ред от текста, т. нар. „мото“, изразявано обикновено с думите „Ел-фирак“ (Раздялата) или „Хювель-Баки“ (Вечен е творецът — Бог) липсва. Запазените четири реда текст показват високо професионално майсторство на калиграфа. Там, където са изписани имената на покойния — и християнското, и мохамеданското, има следи от опити за унищожаване на текста, особено при християнското — отчупена е значителна част от камъка. За щастие буквите не са засегнати, с изключение на последната дума от втория ред „ага“, където от титула изцяло липсва буквата „алиф“.

Транскрипция на латиница:
I. “ ....
II. Merhum ve megfur
III. Kolyie oĝlu Ya’kub aĝa
IV. Ruhiçun el-fatiha.
V. 1261 sene /hicri/.”
Превод:
1. „ ....
2. Покойният и опростен
3. (е) Кольовият син — Якуб ага.
4. За неговата душа (четете) „Фатихата“[55].
5. 1844 година“.

Фрагмент от каменна надгробна плоча — ситнозърнест пясъчник, с размери 29 × 28 × 14 см. Открита по време на експедиция през 1977 г. в района на несъществуващото вече гробище „Еди мезарлък“ — извън двора на текето „Демир баба“ край с. Малък Поровец, Разградска област (обр. 29).

Находката се съхранява от 1984 г. в лапидариума на Дирекция „КИН“ — Толбухин, под инв. № 601-В. Запазеният триреден текст с арабско писмо е силно повреден от удари с твърд, остър предмет.

Транскрипция на латиница:
I. “ ....
II. .. Dal solh ....
III. Genu .... ruhina Fatiha
IV. 1275 sene (hicri).”
Превод:
1. ....
2. ... свидетелствуващ спокойствие ...
3. Гено[56] .. за душата му (четете) „Фатиха“.
4. 1858 година“[57].

Фрагмент от мраморна надгробна колона с размери 36 × 17 × 10 см. Открит случайно при строеж на жилищна сграда в гр. Русе през 1975 г. От 1984 г. се съхранява в лапидариума на Дирекция „КИН“ — Толбухин. Полузапазени са четири реда от текста на персийски език. От тях приблизително датировката на паметника може да се ориентира към края на XVIII век (обр. 30). Транскрипция на латиница:

I. “..........
II. ... Ivanım evay haddun kabada ...
III. ... bağ̂ cennet seyrine bu omniyye ...
IV. hakama Ilâhi raziya[58] oldı[59]...
V. merhum ve megfur[60]...

Превод:

1. ....
2. „... (синът) на Иван[61], се укриват до край (със) затруднение...
3. ... градината райска да види, това желание ...
4. Всевластният Аллах да бъде доволен (и) да стане ...
5. Покойният и опростен[62]...“

По време на експедиция през 1978 г. в местността „Сибира“ край с. Друмево, Варненска област, открихме фрагмент от мраморен мюсюлмански надгробен паметник. Той беше полузарит в старо, запустяло преди десетки години мохамеданско гробище. Размерите на находката са 22 × 18 × 10 см. Най-долу, където е била изписана годината на погребението, плочата е счупена и се вижда само част от горната хаста на цифрата „1“ от хилядите. По палеографски особености датирахме паметника към последните години на XVIII век (обр. 31).

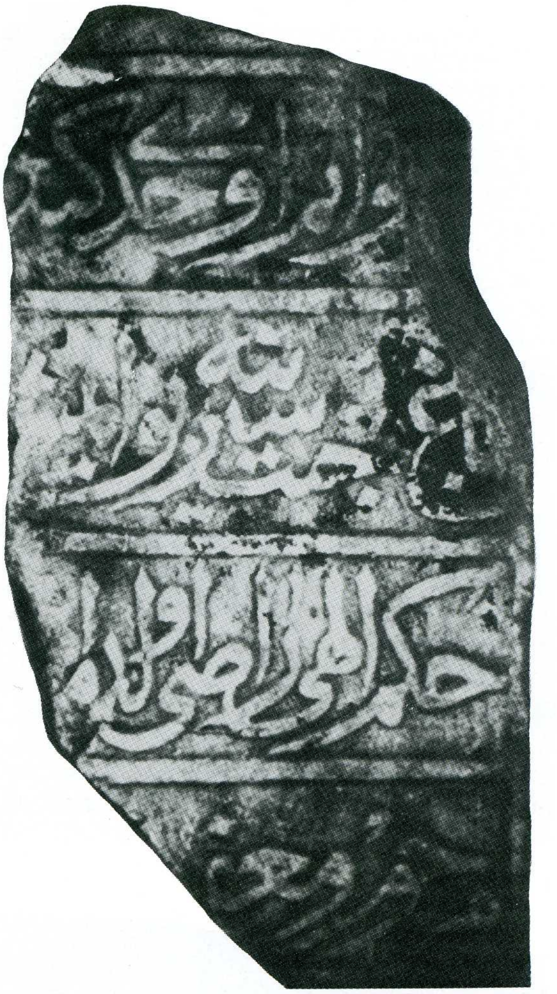

30

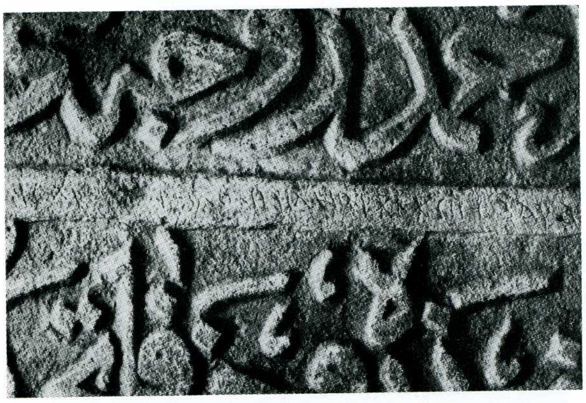

31

● *Обр. 30. Мюсюлманска епитафия с християнски елемент, гр. Русе. Fig. 30. Epitaphe musulmane avec élément chrétien, ville Rouse*

● *Обр. 31. Мюсюлманска епитафия с християнски елемент, с. Друмево, Варненска област. Fig. 31. Epitaphe musulmane avec élément chrétien, village Drumevo, région de Varna*

Всъщност епитафията не заслужава специално внимание, защото не се отличава с някакви особени достойнства нито по отношение на текстуално съдържание, нито по калиграфия. Подобни находки в Североизточна България сме регистрирали вече няколко хиляди. Транскрибирана на латиница, епитафията от с. Друмево има следния вид:

I. “Ah[63] firak!
II. Ahmed zevcesi
III. Hafize. Ruhina fatiha.”

Превод:

1. „Аллах, раздяла!
2. (На) Ахмед съпругата
3. Хафизе. За душата ѝ (четете) „Фатиха“.

При изследването на паметника забелязахме, че върху средната разделителна линия, която при изработването на паметника е била идеално гладка, има следи от някакъв текст. След внимателното отстраняване на лишеите и почистването на паметника се оказа, че той е изписан с църковнославянски букви, вдълбани в мраморната повърхност с остър предмет. Буквите са миниатюрни — от 4 до 6 мм високи. Разчетен, текстът гласи:

„+[64] (Господи) Исус Христос[65], възложи на нея ръка си. + (покойната е) ЗАРА“.

Изписването на християнски имена наред с мюсюлмански при някои епитафии, макар че не е прецедент, все пак е изключително интересен научен факт. Неговото обосноваване накратко според теренните им проучвания се дължи предимно на принизения контрол от страна на местните административни и духовни османски власти. Тъй като поставянето на надгробния камък е морално задължение на най-близките на покойния, те са проявявали известна самодейност при съчиняване на епитафията, изписването на текста, подбора на материала и т. н. Самото изработване на паметника в някои случаи е продължавало месеци наред — по различни причини. Поради това епитафиите в повечето случаи са слабо цензурирани, много лични творения. А в по-малките, изцяло помюсюлманчени села, където всички са се познавали или били роднини, те просто не са обръщали сериозно внимание на това.

Съвсем логично е допущането, че паметниците със смесени християно-мюсюлмански имена са на първото поколение нови мюсюлмани, чиито наследници просто са изписвали имената на своите деди като нещо съвсем естествено. Така те са различавали няколкото традиционни „Мехмед“, „Али“, „Осман“ и т. н., защото от най-ранните документи за ислямизацията е видно, че новоприелите исляма са избирали имена от доста ограничен репертоар. Поради тази причина вероятно и в началните векове е наложено като служебно презиме и „Абуллах“ — дете на Аллаха, т. е. нов мюсюлманин.

Мюсюлманските паметници с християнски мотиви от Североизточна България са уникални археологически находки, съхранили в себе си трагичната летопис за съдбоносните за народа ни близо пет столетия османско владичество. В най-общи линии те се определят като своеобразна форма на отстояване и съхранение за поколенията на спомена за една голяма, историческа истина. Освен това тези паметници са най-яркото доказателство за съществуването сред българските мюсюлмани на т. нар. „скрито християнство“.

Тези им особености са забелязали още преди векове и завоевателите и, видно от запазените като по чудо паметници и историческите извори, те са полагали системни грижи за унищожаването им. Най-фанатизираните привърженици на исляма, предимно представителите на местната върхушка, са проявявали истинска неприязън и нетърпимост срещу поставянето на кръстове или други християнски символи по мюсюлманските паметници, считано от тях като оскверняване на мохамеданството. Анализът на някои предания и писмени източници навежда на мисълта, че същата позиция по въпроса е заемала и централната администрация. Най-отявлени пазители на „чистия ислям“ обаче се явява улемата — интелигенцията, в лицето на представителите на духовния клир — ходжи, дервиши, мюфтии и прочие.

Със съжаление трябва да отбележа, че практиката на унищожаване на подобни находки продължава и в наши дни. Ето защо техният брой е твърде малък и още нещо — всички открити и запазени находки представляват фрагменти от някогашните паметници и носят явни следи от опити за унищожение.

Необяснимата неприязън на някои хора към мюсюлманските паметници въобще, както и некомпетенцията на самите мюсюлмани по места са довели до едно масово унищожение на уникални шедьоври на калиграфското изкуство. Дълг на нашата историческа наука, на музейните власти е час по-скоро да организират експедиции за регистрирането, съхранението и най-вече проучването на всички мюсюлмански паметници, които са безспорно достижение на местното население, безценно богатство от нашето културно-историческо наследство.

---

[1] „Мюсюлмански“ находки като епиграфски паметници с арабско писмо — надписи на османотурски, персийски и арабски език от религиозни сгради, чешми, строежи, епитафии, декоративно-каменна пластика и т. н., както и самите сгради, като джамии например, са творени по нашите земи и след Освобождението — 1878 г. Подобни находки, датиращи от XV в. до наши дни, се срещат в цялата страна. Някои от тях са изследвани предимно като паметници на калиграфското изкуство от проф. д-р Петър Миятев още преди години, а в наше време определен интерес към тях например в Родопите проявяват Б. Делирадев, Ек. Венедикова и др. Вж.: П. Делирадев. Принос към историческата география на Тракия. Т. II, С., 1953, 3—102; Б. Дерибеев. Архида. Пл., 1986, 5—43; Ек. Венедикова. И камъкът говори. — Нов живот, 1,2/3.II.1986; За някои символи и белези на българщината. — Нова светлина, 27.08.1985, и т. н.

[2] Вж: Проблеми на развитието на българската народност и нация, С., 1988, и там пос. лит.

[3] Част от находките съм направил обществено достояние чрез публикации в ежедневния периодичен печат, чрез емисиите на Радио Варна, чрез прожекции на диапозитиви по време на лекции пред различни аудитории, а други са предоставени за публикуване на П. Петров. По следите на насилието. Ч. II, С., 1988, 390—391 и с. 491. Вж.: Н. Панайотов. Епиграфски свидетелства за ислямизацията. — Нова светлина, 8.VII.1986; Антимюсюлмански паметници. — Народно дело, Вн., 8.III.1987; Съдбата на „колонизаторските вълни“. — Антени, 13.I.1988, Епиграфски паметници за ислямизацията. — Нов живот, 1986, бр. 9; Надгробни паметници — извори за ислямизацията. — Атеистична трибуна, 1986, кн. 4, 16—24; За арабско-епиграфските паметници у нас. — Атеистична трибуна, 1987, кн. 2, 15—22 и др.

[4] От 1 до 28.VII.1988 г. проведохме експедиция във Варненска област. Само на територията на бившия Варненски окръг регистрирахме около 25 хиляди мюсюлмански надгробия и 198 епиграфски паметника с арабско писмо. Материалите са издирени от 20 членна експедиция и се съхраняват в Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Варна, която организира и финансира експедицията. Тяхното проучване е предстоящо.

[5] Мюсюлманските години са превърнати по наше летоброене чрез „Таблица соглосования годов Хиджры (мусулманской эры) с годами христианской эры. Вж.:

К. Х. Баранов. Арабско-русский словарь, М., 1958, с. П87.

[6] Четиридедният надпис с арабско писмо е с изпъкнала графика, нанесен върху рамкирана с растителни орнаменти мраморна плоча с размери 56 × 43 см. В превод на български език той гласи: 1. „Нека нараства (броят) на месчидите божи, за слава на Аллах!; 2. Ежедневно, до сетен дъх, прави молитви и давай „зекят“ (помощ 1/40 от дохода).; 3. Обладатели на добри и похвални дела са; 4. хаджи Осман ага и синът му Мехмед ага. 1874 година.“

[7] Информатори за миналото на селото Дръндар: Мария Георгиева, р. 1897 г. в с. Николаевка; Марин Христов, р. 1911 г. в с. Дръндар, и Юлиян Юриев Бачириев, р. 1922 г. в с. Дръндар — бивш кмет на селото. Данни за селото под името „Халач“ се срещат в османските архиви още от XVI век. Така например в Обобщен списък на обложените с данъка „джезие“ невернишки домакинства от 6.VII.1630 г. се споменава, че в селото и махалите му имало 43 християнски ханета. (Вж.: НБКМ, Ориент. отдел, ОАК — 265—41, в Турски извори. Т. VII, 339—341.) Само след 5 г. обаче броят на християнските домакинства намалява на 38, без да има сведения за изселване от селото. Това показва, че 5 домакинства са преминали вече към исляма. Вж.: Турски извори. Т. VII, 376—377.

[8] Паметникът представлява мраморен фрагмент с размери 33 × 23 × 12 см. Съхранява се в Провадийския музей. Преводът му на български език е: „1. Височайши Боже!;
2. Обладетелят на добри и похвални дела;
3. примерният и милостив раб божи — да бъде опростен;
4. на селото Хадърджа (Николаевка) началника — Узун Хасан;
5. Дано Аллах прояви милосърдието си към майка му и роднините му;
6. 1852 година;

[9] Г. Димитров. Руско-турската война в 1828—1829 г. — ИВАД, 1910, Т. VII, с. 94. История на България. С., 1961, Т. I, с. 330.

[10] П. Коледаров, Н. Мичев. Промените в имената и статута на селищата в България 1878—1972 г., С., 1973, с. 179.

[11] Находката е открита преди години от Стилиян Янчев, уредник на Градския музей в Суворово.

[12] Л. Дончева-Петкова. Кръстове-енколпиони във Варненския музей. — ИНМВ, 1983, кн. 19, 113—124. Вж.: табл. I, обр. 6, табл. II, обр. 1 и др.

[13] А. Маргос, Мними средновековни надгробни плочи от Плиска, ИНМВ, 1983, кн. 19, с. 136.

[14] От проучванията на терен не успяхме да установим точно кой и кога е строил оградната стена на джамията.

[15] Находката е открита от Стилиян Янчев, уредник на музея в Суворово. Тук искам да изразя благодарността от името на цялата експедиция към колегата Янчев за оказаното съдействие при изследването на целия джамийски комплекс и предоставената възможност за регистриране, разчитане, превод и публикация на съхраняваните в музея епиграфски паметници с арабско писмо.

[16] К. и Х. Шкорпил. Обяснения към плана на гр. Варна — ИВАД, 1909, Т. II, с. 61, б. 1.

[17] Пак там, с. 61.

[18] За Кьопрюлиите вж.: J. V. Hammer. Geschichte des osmanischen Reiches, Bd. IV, Pest, 1826, s. 241 pass. Основател на династията е Кьопрюлю Мехмед паша, който става велик везир на 76 годишна възраст, през 1655 г. След неговата смърт постът е зает от сина му Фазъл Ахмед паша, който е велик везир 15 г. (от 1663 до 1677 г.) и е влязал в османската история като завоевател на о. Крит. Друг известен велик везир от тази династия е Мустафа заде Кьопрюлю, който е участвувал в обсадата на Виена през 1683 г.

[19] Експедицията проведохме от 12 до 22.VIII.1988 г. със състав от 10 члена на Клуб „Краезнание“ — Варна, и музейни работници от Дирекция „КИН“ — Толбухин, която организира и финансира научно-изследователската работа на терен.

[20] Евлия Челеби. Пътепис. С., с. 60.

[21] К. Иречек. Пътувания из България. С., 1899, 833—834.

[22] IV годишен отчет на ВАД. 1909, с. 17.

[23] Пак там. с. 17.

[24] К. и Х. Шкорпил. Походът на Владислава през България в 1444 г. и битката при Варна. — ИВАД, 1908, Т. I, с. 64.

[25] Б. Илиев. Текето Демир баба, старо тракийско светилище в Лудогорието. — Векове, 1982, кн. 6, с. 66, б. 30 и 31.

[26] Във ведомствено издание „Текето Ак Язаль баба“ на Окръжен музей — Толбухин, с популярен характер авторът Ара Маргос също не споменава за наличието на някакъв надпис.

[27] Вяра Панайотова освен проучвания на съществуващата библиография по въпроса е извършила и етнографски, фолклорни и археологически изследвания на обекта и подготвя специална студия, чиято публикация е предстояща.

[28] Фотосите на паметниците, открити по време на експедициите, са дело на Димитър Алексиев от Д „КИН“ — Толбухин, и Ернесто Файон от Д „КИН“ — Варна. За надгробните мюсюлмански паметници виж: Н. Панайотов. Нелегитимирани надгробни паметници. Атеистична трибуна, 1988, кн. 3, 85—89.

[29] За периода 1974—1986 г. в Североизточна България съм регистрирал 46 987 броя нелегитимирани мюсюлмански паметника.

[30] Паметникът е прибран на съхранение в лапидариума на Варненския музей.

[31] Подобни 12 кръста, олицетворяващи 12-те апостола, има на рамката, в която е поместен откритият през 1977 г. уникален грузински скален надпис край Провадия. Вж.: Н. Панайотов. Грузински епиграфски паметници край Провадия. — Векове, 1979, кн. 5, с. 76.

[32] За мюсюлманската секта „бекташи“ по-подробно виж: П. Мутафчиев. За мнимото преселение на селджушките турци в Добруджа през XIII век. Избрани произведения. С., Т. II, 1973, и пос. там лит.

[33] Начинът на изработката на феса дава основание да причислим покойника приживе към офицерите от редовната османска армия, създадена след ликвидирането през 1826 г. на еничарския корпус от султан Махмуд II (1808—1839).

[34] За еничарските надгробни паметници виж: В. Маринов. Делиорман, Областно-географско проучване. С., 1941, с. 57, 137—144.

[35] Украсата на „главата-чалма“ показва, че покойникът приживе е бил старши офицер, вероятно „миралай“ (полковник). Сравни: Махмуд Шевкет паша. Организация и униформи на отоманската армия от нейното създаване 1326 г. до края на 1826 г. Константинопол, 1908 (на френски, с цветни приложения).

[36] От дясната страна на рибата, успоредно с главата ѝ личат контурите на старателно врязан чрез двойни линии кръст, долната хаста на който е унищожена.

[37] Макар и рядко, но в Североизточна България съм регистрирал няколко християнски надгробия, вторично употребени за мюсюлмански паметници. Даже в старо мюсюлманско гробище край гр. Тервел, където археологът Пейо Гатев от Археологическия институт при БАН прави разкопки през 1986 г., бяха регистрирани два големи антични фриза, поставени върху гробове на мюсюлмани.

[38] Р. Попов. Вампирът в българските народни вярвания. — Векове, 1983, кн. 1, 36—43 и пос. там литература.

[39] Ив. Георгиева. Традиционен народен мироглед. — Българска етнография, 1976, кн. 2, с. 20 и сл.

[40] Информатори: Цветана Николова Чалъкова, р. 1900 г. в с. Доброплодно, Варненско, Сали Садъков, р. 1897 г. в гр. Провадия (починал) и др.

[41] Г. Антонов. Пробождане мъртвец с нож в с. Кестрич. ИВАД. Т. II, 1909, с. 74.

[42] А. А. Нейхард. Произхождение креста. М., 1975, с. 3.

[43] Пак там, с. 37.

[44] Информатори по въпроса през 1976 г. — Гюлсюм Мустафова — 71 г. от с. Медовец, Варненско, Назиф Мехмедов — 81 г. — с. Партизани, Нуруха Нурулов и Халил Нурулов (81 г. и 76 г.) — с. Медовец, Абдуррахман Мустафов — 70 г., с. Поляците, Ахмед Ислямов — 78 г., с. Добромир, Бургаско, и др.

[45] А. А. Нейхард, Цит. съч., с. 25.

[46] П. Петров. По следите на насилието, Ч. II, С., 1988, с. 7.

[47] Пак там.

[48] П. Петров, Цит. съч., 422—428.

[49] Освен с името „Мезарлък корусу" гробището е известно и под името „Юрд мезарлък".

[50] Находките (от обр. 24 до обр. 28) са унищожени от фанатизирани мюсюлмани през 1978 г. В Дирекция „КИН" — Толбухин, се съхраняват негативи от естампажите.

[51] Поради отсъствието на диакретични знаци в оригиналния текст е възможно четенето на името и като „Кули".

[52] Въпреки големите размери на паметниците от „Мезарлък корусу" и четирите текста са поместени в специално изгладени малки полета с приблизителни размери 30 × 15 см.

[53] Възможно е четенето и като „Лалу".

[54] Селото вече не съществува, понеже голяма част от него остана под водите на язовира.

[55] „Фатиха" — заупокойна молитва. Първата глава от Корана.

[56] Гено или Гену е вероятно името на бащата на помюсюлманчения българин.

[57] На обратната страна на паметника има вдълбани три български букви: „А", „К" и „И".

[58] В оригинала персийската дума „доволен" е изписана с диакретичен знак за двойно „а" — „раази", което е грешно. Правилно е изписването „рази". Виж: Персидско-русский словарь, М., 1983, с. 708.

[59] В оригинала единствената османотурска дума „олдъ" е изписана грешно — „олде".

[60] Думата е възстановена от мен.

[61] В оригинала е „Иванъм", т. е. на Иван сина. Думата „син" не е изписана, но се подразбира от четвъртия ред — става въпрос за мъж.

[62] Думите в този израз са от арабски произход.

[63] „Ах" е съкратеното изписване на думата „Аллах". Виж: П. Сарафов. Османска граматика, кн. 1, С., 1906, с. 288.

[64] Кръстчето в християнската епиграфика се използва за началото на текст или за означаване на думата „покоен" — както е в случая.

[65] Името на Исус Христос е изписано с титли..

Des monuments musulmans aux ornements chrétiens découvers en Bulgarie de nord-est

N. PANAYOTOV

(résumé)

Cet aperçu traite le problème concernant certains monuments musulmans épigraphiques aux ornements chrétiens. Ils ont été découverts pendant la période 1976—1988 et sont classifiés en trois groupes:

I. Edifices musulmans religieux portant des croix.

1 — Une croix gravée (dimensions 40 × 14 cm) sur une colonne en pierre à l'entrée de la mosquée dans le village Drandar.

2 — Fragment d'une croix (aux dimensions 17 × 16 × 8 cm) sur le mur de clôture de la mosquée de la ville de Suvorovo.

3 — Une croix (aux dimensions 35 × 20 cm) gravée sur le mur d'Est de la mosquée de la ville de Suvorovo.

4 — Une croix (aux dimensions 36 × 28 cm) sur le mur d'ouest de la cuisine du monastère musulman "Ak Yazala baba" auprès du village Obročište.

II. Stèles funéraies musulmanes décorées de croix.

Les croix chrétiennes sur les stèles funéraires musulmanes avaient une destination purement pratique, se rapportant aux croyances populaires de la réincarnation des morts et de la force magique de la croix. Cette publication étudie les croix découvertes dans les cimetières musulmans des villages suivants: 1 — Slavejkovo — 3 croix; 2 — Zărnevo — 2 croix; 3 — Kableškovo — 1 croix; 4 — Dobroplodno — 1 croix; 5 — Stephan Karadža — 2 croix; 6 — Poliacite — 1 croix; 7 — Karamanite — 2 croix; 8 — Efreitor Bakalovo — 1 croix; 9 — Čestimensko — 1 croix; 10 — Orljak — 1 croix; 11 — Černa — 1 croix; 12 — Pamoukčii — 1 croix; 13 — Kapitan Dimitrovo — 1 croix.

III. Des épitaphes musulmanes aux éléments chrétiens.

Certaines stèles funéraires excepté les prénoms arabopersans portent les noms chrétiens bulgares des défunts. Des monuments de ce genre sont découverts dans le cimetière abandonné "Mezarlăk koroussou" près du village Sokolec et prouvent les faits suivants:

1 — "Ismail est le fils de Georgi... (1736—1746)";
2 — "... Ali, fils de Koli... 1727..."
3 — "... Hassan, fils de Christo — 1744...";
4 — ... Mehmed, fils de Lalo — 1702...";
5 — "... le fils de Koljo (est) Jakoub aga — 1844...";
6 — "... Gueno... 1858...";
7 — "... (le fils de) Ivan .... XVIIe s...";
8 — "... (la morte est) Zara ... XVIIIe..."

L'étude scientifique prouve qu'une partie considérable de la polulation musulmane en Bulgarie de Nord-Est provient de chrétiens bulgares.

Материали и съобщения

Моделът на пещ от Слатино: опит за интерпретация

ВАСИЛ НИКОЛОВ

През 1984 г. Ст. Чохаджиев публикува в сп. Археология един раннохалколитен модел на пещ от селището до с. Слатино в долината на р. Струма[1]. Авторът описва накратко врязаната и релефната украса на предмета, но се спира по-подробно на т. нар. таблица, разчертана върху долната му страна. Той счита, че тя представя един лунен цикъл, умножен по 12 месеца, т. е. лунен календар. Няма да разглеждам подробно предложената теза, но ще изложа някои съображения, на които тя не дава отговор.

Не е трудно да се констатира, че между видимите месечни промени на лунния образ и таблицата не е налично достатъчно пълно съответствие. Чохаджиев смята, че от този „календар“ не бива да се очаква подробно отчитане на фазите на луната“[2]. Но именно четирите видими лунни фази са впечатлявали древния човек и още през късния палеолит той ги е отбелязвал върху многобройни костени предмети[3]. Отчитането на фазите не представлява трудност дори за неизкушения с астрономически занимания съвременен човек, който рядко наблюдава небесните светила. Според интерпретацията на разкопвача най-широко разминаване е налично за края на лунния цикъл: на таблицата са отбелязани седем полета (24—30), които се считат от него за „безлунен период“[4], но е известно, че от северните географски ширини луната е невидима за човешкото око само от един до три дни.

При предложената интерпретация календарът би трябвало да отмерва година от 354 дни (лунна година), а не от 360 дни, както смята Чохаджиев[5]. Освен това той прави изводи, че годината на ранните земеделци по долината на р. Струма е била разделена на три сезона — съответно 3, 5 и 4 месеца — „както е и в египетския календар“[6]. Подобно съотнасяне с ареал, имащ съвсем различни условия за земеделско производство, е неприемливо.

Накрая искам да обърна внимание върху един въпрос, който непременно трябва да получи отговор в процеса на интерпретация на един предмет като отражение на календарни наблюдения. Този въпрос се отнася до характера на календара — непълен или пълен, а също и до обществената необходимост от съответния тип календарно отчитане. От цитираната статия на Чохаджиев става ясно, че ако таблицата върху предмета от Слатино представя някакъв календар, то той се доближава до т. нар. пълен календар, но е толкова погрешен, че е трудно използваем. По повод интерпретацията на култовата сцена от Овчарово съм посочил, че по всяка вероятност халколитните земеделци от българските земи са ползвали т. нар. непълен календар[7]. Неговото приложение при древните земеделски народи в умерените географски ширини се дължи на това, че сезоните на годината са неравноценни по отношение на селскостопанския цикъл; на календарно измерване се подлагат само някои отрязъци от годината и главно пролетно-летния период. Необходимостта от използването на пълен календар от типа на съвременните се появява доста по-късно.

Предметът от Слатино има всички данни, които го определят като модел на пещ (обр. 1 и 2). В митологичното мислене пещта има вулварна (женска) символика. Всеки подобен отвор (например пещера) е схващан от древните по този начин. Формулата на семантиката на това съоръжение трябва да се изведе и от реалното функциониране на пещта. В пещта (=утроба) с дървена лопата (=фалос) се вкарва тесто (=зародиш), а оттам се изважда хляб (=новородено→живот). При това трябва да се напомни, че отворът на модела-пещ е боядисан челно с червена боя. Според древния принцип pars pro toto моделът-пещ (=утроба) е семантически равнозначен на жена.

По всеки от четирите горни ъгли на пещта е представена по една безлична

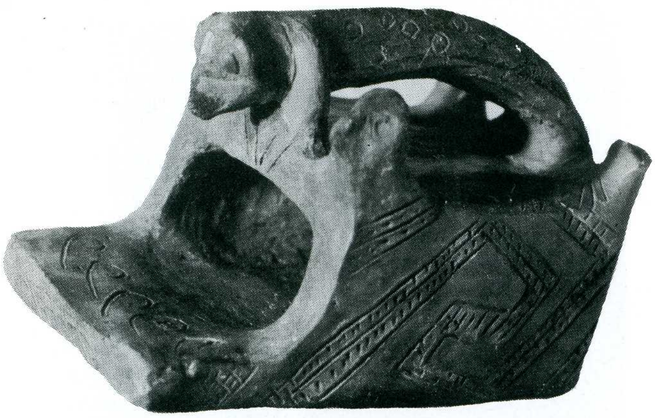

1

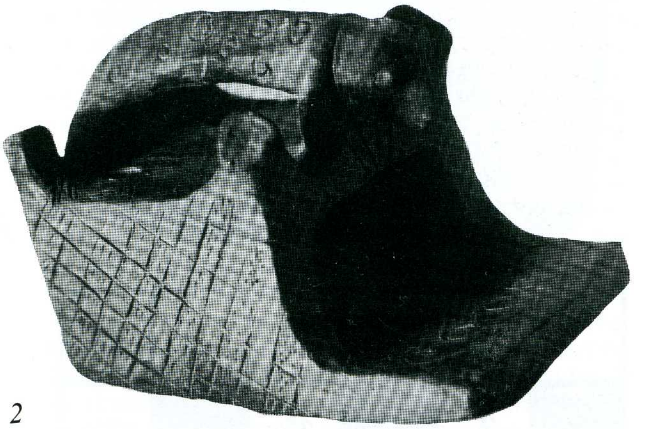

2

● *Обр. 1. Раннохалколитен керамичен модел на пещ от с. Слатино, Софийска област (лява страна). Fig. 1. Le modèle de four céramique du chalcolitique récent du village Slatino, région de Sofia (côté gauche)*

● *Обр. 2. Раннохалколитен керамичен модел на пещ от с. Слатино, Софийска област (дясна страна). Fig. 2. Le modèle de four céramique du chalcolitique récent du village Slatino, région de Sofia (côté droit)*

антропоморфна глава (обр. 1 и 2). Основателно може да се предположи, че четирите безлични изображения са очакващи своето прераждане души; идеята за човешката душа, която може да съществува отделно от тялото, се оформя най-късно в края на неолита: душата напуска умиращото тяло и чрез женската утроба може да се прероди в ново тяло. Друга допустима възможност е това да са антропоморфни охранители.

Най-вероятно обаче функциите на охранител на женската утроба-пещ изпълнява надвесеното над нея животно (обр. 1 и 2), което може би е леопард[8] (четирикрако, с дълго тяло и сравнително остра муцуна, гърбът му е покрит с петна, предните хълбоци са добре откроени). В ранноземеделските култури в Анатолия леопардът е охранител на богинята Майка-Земя (ако се съди по светилищата и статуетките от Чатал-Хююк и Хаджилар)[9]. Независимо че това животно никога не е живяло на Балканите, има данни за семантичната връзка между него и един женски персонаж през ранния халколит в българските земи[10]. Вероятно имам право да допусна, че кодираният в модела-пещ от Слатино женски образ може да бъде интерпретиран като богинята Майка.

На лявата стена на модела-пещ е представена идеограма на годишния слънчев път (обр. 1). Това тълкуване на спираломеандъра вече беше изведено от украсата на ранно-неолитната рисувана керамика[11]. Изобразеният вид спираломеандър представя годишния ход на Слънцето между две пролетни равноденствия. В средата на идеограмата, с по-широка лента и запълнена по различен начин, е представено (както съм посочил вече за този елемент по повод раннонеолитните фалически мотиви) житно зърно. То заема място в средата на годишния цикъл, т.е. във времето на есенното равноденствие, когато всъщност се извършва сеитбата на основните зърнени култури (включително и за времето на ранния халколит).

Цялата задна страна на модела-пещ е покрита с шахматно разположени защриховани и празни ромбовидни полета. Те са образувани от две групи пресичащи се успоредни линии. Покритието на задната страна напомня на различните ранноземеделски символи на засято поле.

Дясната страна на модела-пещ е заета от няколко успоредни, но наклонени и запълнени с украса ленти, пресечени от друга група успоредни линии (обр. 2). Тези линии разделят лентите на 29—30 полета. Наклонените успоредни ленти и тяхното запълване дават възможност за тълкуване на цялата спомената украса като дъжд. От друга страна, преброените 29 (30) запълнени полета напомнят за продължителността на един лунен месец. Това число обаче може да бъде и случайно.

По горната страна на модела-пещ има украса от триъгълници, които имат за основа ръбовете между тази повърхност и двете странични стени на предмета (обр. 1 и 2). Отляво са три, а отдясно — два триъгълника. Засега не намирам достатъчно обосновано тълкуване за тях.

От направения дотук анализ стигам до извода, че предметът от Слатино е свързан с култа към богинята Майка, и то в два аспекта: като Майка на човешкия род (община?) и като Майка-Земя.

Върху долната страна на предмета е разчертана правоъгълна таблица с шест колони от по десет правоъгълни или квадратни полета (обр. 3 и 4), които за удобство ще наричам само квадрати. Ст. Чохаджиев е успял да установи реда на врязване на отделните линии[12]. Тъй като те са нанасяни

- *Обр. 3. Раннохалколитен керамичен модел на пещ от с. Слатино, Софийска област (долна страна). Fig. 3. Le modèle de four céramique du chalcolitique récent du village Slatino, région de Sofia (côté inférieur)*
- *Обр. 4. Графично представяне на таблицата върху долната страна на раннохалколитния керамичен модел на пещ от с. Слатино, Софийска област. Fig. 4. Représentation graphique de la table sur le côté inférieur du modèle de four céramique du chalcolitique récent du village Slatino, région de Sofia*

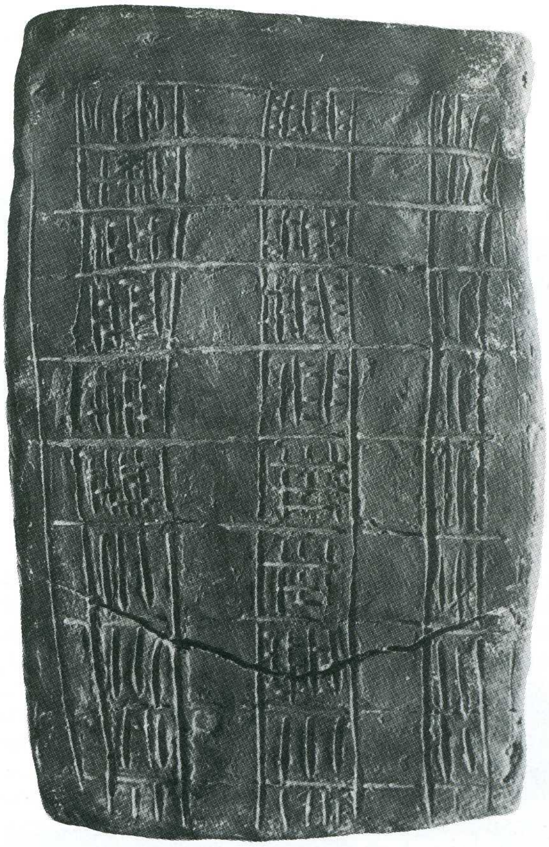

3

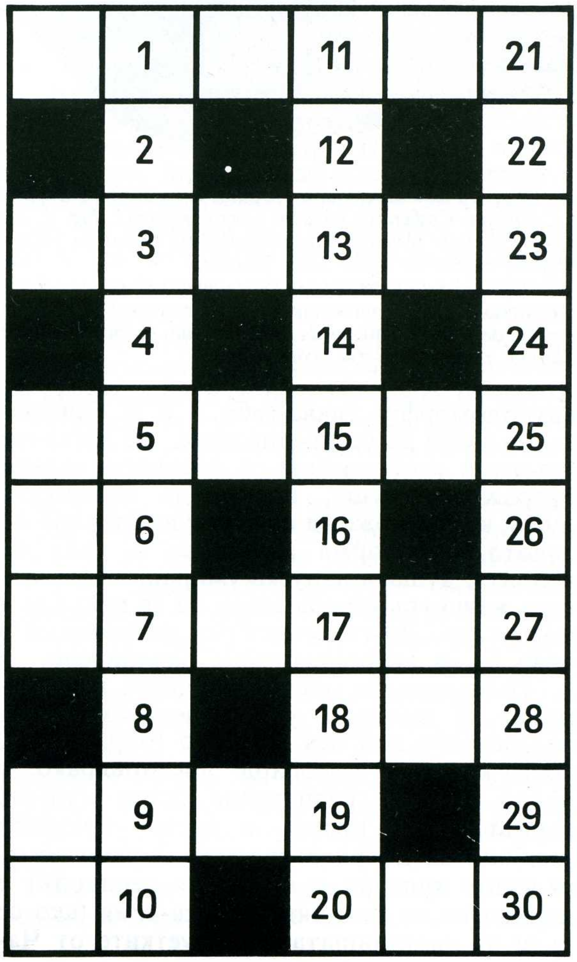

4

	1		11		21
■	2	■	12	■	22
	3		13		23
■	4	■	14	■	24
	5		15		25
	6	■	16	■	26
	7		17		27
■	8	■	18		28
	9		19	■	29
	10	■	20		30

отляво надясно и отгоре надолу, тези посоки могат да се приемат и като посоки на разчитане на представената таблица. Втората, четвъртата и шестата колонка са съставени от квадрати с едностилно запълване (с изключение на три — 12, 23 и 30, които са оставени незапълнени). В първата, третата и петата колонка с червена боя са покрити общо 12 квадрата. Цифрите 30 и 12 като брой на полета, запълени по два специфични начина, веднага навеждат към мисълта за представяне на лунен календар. Като се има предвид, че цикълът на луната е разбран и многократно представян още от къснопалеолитните ловци, може да се очаква едно прецизно изобразяване на лунните фази. В действителност обаче очакванията не се оправдават. Ще разгледам първата група вертикални ленти. Квадрати от 1 до 6 са запълнени с вертикални линии, а образуваните между тях тесни полета — с къси хоризонтални чертички. Квадрати от 7 до 10 са покрити с вертикален щрих. Запълването на поле 11 е по начин, описан за първата група. Следва празен квадрат. Полета от 13 до 18 са покрити по подобен на квадрат 11 начин, но квадрати 16 и 17 са щрихирани не само надлъжно, но и напречно. Полета от 19 до 22 повтарят вертикалния щрих на втората група. Следва празен квадрат. От 24-то до 29-то поле запълването е както при предишната група — вертикален щрих. Квадрат 30 е празен. Става ясно, че описаният цикъл има само типологическа, но не и детайлна прилика с лунния цикъл, при чието представяне още от късния палеолит се акцентува върху 7-я, 14(15)-я, 21-я и 28-я ден. От слатинската раннохалколитна таблица с първата фаза на луната могат да се сравнят полетата от 1 до 6. Отбелязаното поле 12 (т.е. 12-я ден) не представя специфично състояние на луната. Ако обаче пълнолунието настъпва на 15-я ден, тогава полета от 13 до 18 отразяват времето, когато луната е най-пълна. Нататък следва нейното намаляване до изчезване, но необясними остават празните полета за 23-я и 30-я ден. Още повече, че лунните нощи са обикновено 28, а след това следват обикновено 1—2 безлунни. Двата последни квадрата са отбелязани по различен начин. И ако допусна, че трите празни полета предхождат важни промени във видимия образ на луната, това ще бъде съвсем вярно само за поле 30, което предхожда появата на новия сърп. Вече обясних, че поле 12 може би предхожда шест дни, в които луната е почти или съвсем кръгла, но този период няма календарно (като измерителна единица) значение. Мястото на третото празно поле (23) остава също необяснимо, защото то не предхожда, а следва деня, в който започва последната лунна фаза. Подробният анализ също показва, че таблицата отразява само основните тенденции в развитието на лунния образ в месечния му цикъл, продължаващ средно 29,53 денонощия. А да допусна, че това се дължи на неверни наблюдения, е най-малкото невероятно. Цялата история на календарните представи, както и високата степен на културата, към която принадлежи предметът от Слатино, противоречат на това допускане. Може би тук трябва да се постави въпросът, защо е бил необходим на древните земеделци от долината на Струма пълен календар. Всички сведения, с които разполагат науките за древността, показват, че определянето на началото на важните етапи в полските работи е ставало чрез наблюдението върху мястото на някои съзвездия по небето или чрез изгревите (или залезите) на слънцето в определена точка на хоризонта, белязана с някоя особеност на околния релеф. Ако все пак допусна, че таблицата вярно отразява лунния цикъл, тогава наличието на 12-те оцветени полета-месеци не само не подпомага, но и затормозява тълкуването ѝ като календар. Тъй като 12 лунни месеца изостават от една слънчева година, един календар за практически нужди би имал много по-сложен вид (от типа на Метоновите плочи). При това изследваната таблица е върху долната страна на предмета и поради това не е предназначена за постоянно наблюдение. Съвсем ясно е, че тълкуването на таблицата трябва да се търси в друга посока.

Вече направих извода, че предметът и неговата пластична и врязана украса навеждат към идеята за използване във връзка с култа към плодоносещото начало в образа на жена и нива. Логично е да се очаква, че таблицата също трябва да даде резултатен анализ в този контекст. Изхождам от предположението, че втората, четвъртата и шестата колонка от таблицата отбелязват биологичния цикъл на жената. Квадрати от 1 до 6 отбелязват началото на цикъла — менструалния период. Следват т. нар. безплодни дни — полета от 7 до 10. Квадрати от 11 до 18 бележат подходящите за забременяване дни, като поле 12 вероятно отбелязва началото на най-подходящия период. Квадрати 16 и 17 са единствените в таблицата, които са запълнени с надлъжен и напречен щрих. Те показват явно дните, в които според древните представи забременяването е абсолютно сигурно. Полетата от 19 до 22 отбелязват дните, в които оплождането е възможно по изключение. Празният квадрат 23 отбелязва началото на втория период от безплодните дни. Последното празно поле 30 е белег за началото на нов цикъл.

Разгледана по този начин, таблицата вероятно намира своето адекватно обяснение. Представянето ѝ върху модела на пещ обаче предизвиква продължение на анализа. Вече посочих, че плодоносещата земя е схващана във всички древни земеделски общества като жена[13]. Следователно, както показва и анализът на останалата украса на предмета, биологичният женски цикъл явно е мислен и като цикъл на богинята Майка-Земя. От това следва, че началото на сеитбата се осъществява в един от дните между 11-я и 18-я включително и по възможност на 16-я или 17-я от началото на цикъла. Тъй като биологичният цикъл у жената има достатъчно явни външни индикации, а допусканият цикъл на богинята Майка-Земя — не, като такъв у последната вероятно е считан цикълът на луната. Че това допускане е много вероятно, показват и регистрираните на много места у древните земеделски народи обичаи да започват сеитбата при пълнолуние[14]. И тъй като дните на пълнолунието (от 11-я до 18-я) съвпадат с най-подходящите за забременяване дни у жената, двете явления са поставени в пряка връзка. Но тъй като цикълът от зачеването до раждането при жената е равен по продължителност на цикъла от засяването на земята до жътва, двете явления също са поставени в пряка връзка[15]. Всичко казано е позволило на древноземеделското митологично мислене, от една страна, да счита равнозначни жената и земята, а от друга — биологичния цикъл на жената и природния цикъл на луната.

Дванадесетте оцветени полета са разположени в три групи. По всяка вероятност те бележат 12 слънчеви месеца. Вече установих, че върху предмета от Слатино не е представен календар, но в смисъла на по-горните разсъждения може да се потърси някакво съответствие между месечния биологичен и годишния природен цикъл — поставянето (не винаги равномерно!) на оцветените квадрати вероятно не е случайно. В първоначалния замисъл колонките с оцветени квадрати е трябвало да бъдат отдясно на другите колонки. После се е оказало, че мястото не стига и колонките са поставени отляво. Това обаче не променя с нищо смисъла на таблицата. Започвам разсъжденията си от средните две колонки в таблицата. На десет квадрата в дясната съответстват пет в лявата. На определения вече като плодороден период от 11-я до 18-я ден съответстват четири червени полета. Допускам, че на тези „плодородни“ дни съответстват червени квадрати, бележещи най-важните за древните земеделци месеци в годината. Това са юли, август, септември и октомври. Юли и август са месеци на жътвата, овършаването и прибирането на реколтата, а септември и октомври са месеци за оран и сеитба на житото. На тези последни два месеца съответстват полета от 15 до 18, а специално отбелязаните квадрати 16 и 17 кореспондират с втората половина на септември и първата половина на октомври, т. е. с най-подходящото време за сеитба в централнобалканските природно-климатични условия. Ако приема казаното за средните две колонки, тогава следва, че левите две колонки представят месеците от април до юни, а десните две колонки — месеците от декември до март. При това се забелязва едно значително смислово съответствие между така подредените месеци и дните от месечния цикъл. Например на безплодните дни съответстват юни (все още земята не е дала никакъв жизнено важен плод) и от ноември до март. На началото на биологичния цикъл (квадрати от 1—6) съответстват месеците на пробуждащата се природа, т. е. началото на природния цикъл.

От казаното следва, че първата, третата и петата колонка отмерват най-общо времето между две пролетни равноденствия. Тук е мястото да припомня, че изображението върху лявата стена на модела-пещ беше изтълкувано като идеограма на годишния слънчев път между две пролетни равноденствия. Съвпадението едва ли е случайно. Освен това необходимо е да подчертая, че у редица древни земеделски народи слънчевата година и цикълът на полските работи са измервани с периода между две последователни пролетни равноденствия.

След натрупването на толкова много анализи идва ред да се постави въпросът, за какво е служел този предмет. Неговата култова роля е вън от всякакво съмнение. Акцентите върху него са свързани не с астрономически, а със земни дела. Тези акценти са утроба (на богинята Майка-Земя), зърно (в точката на есенното равноденствие, т. е. сеитба), засята нива, плодоносещ дъжд, особено внимание към дните и съответно месеците за зачеване и засяване. Явно е, че култовият предмет от Слатино е свързан със сеитбата на житните култури. В по-късните земеделски общества обикновено част от семето за посев е прекарвано преди самата сеитба през някакъв предмет, който да засили неговата оплодителна сила[16]. Смятам, че в случая семето за посев е наривано от хамбара с този предмет, който през останалото време е лежал върху основата си на подходящо място в дома. Допускам дори, че примерно един начален участък от нивата (първата бразда?) е засяван със семето, падащо през отворите за дима върху горната страна на модела-пещ от Слатино.

---

[1] Ст. Чохаджиев. Археологически данни за календар в началото на каменномедната епоха. — Археология, XXVI, 1984, 2—3, 1—6.

[2] Пак там, с. 4.

[3] Б. А. Фролов. Числа в графике палеолита. Новосибирск, 1974.

[4] Ст. Чохаджиев. Цит. съч., с. 5.

[5] Пак там, с. 6.

[6] Пак там.

[7] В. Николов. Календарна интерпретация на култовата сцена от Овчарово. — Доклад на Първия национален симпозиум по археоастрономия, Толбухин, 22—24 ноември 1988 г. Срв. също резюме на същия доклад в Интердисциплинарни изследвания, XV, 1988, с. 74.

[8] В. Николов. Връзки на долината на р. Места с Анатолия през ранния неолит. — Археология, XXVIII, 1986, 2, с. 5.

[9] Е. В. Антонова. О характере религиозных представлении неолитических обитателей Анатолии. — В: Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средновековье. М., 1979, 12—35 и цит. там литература.

[10] В. Николов. Цит. съч., с. 5.

[11] Същият. Картината на света в ранонеолитната орнаментация от Ракитово. — ИБИД, XXXIX, 1987, 18—23.

[12] Ст. Чохаджиев. Цит. съч., с. 4.

[13] В. Николов. Ранноенеолитна керамична статуетка на богинята Майка-Земя. — Изкуство, 1981, 9—10, 64—66; Е. В. Антонова. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. М., 1984, 120—145.

[14] Дж. Томсон. Исследования по истории древнегреческого общества. Доисторический Егейский мир. М., 1958.

[15] В. Николов. Ранноенеолитна керамична статуетка..., с. 66.

[16] Например за българската традиционна култура вж. Т. Колева. По някои въпроси от проблематиката на южнославянските обичаи при сеитба. — ИЕИМ, X, 1967, с. 182.

Le modèle de four de Slatino: essai d'interprétation

V. NIKOLOV

(Résumé)

Dans le présent article l'auteur propose une nouvelle interprétation du modèle de four de Slatino, publié en 1984.

Dans la pensée mythologique le four a une symbolique féminine et doit être lié au sein féminin dont le garde est le léopard représenté sur le modèle. L'image féminine codée dans le modèle-four peut être interprétée comme la déesse Mère. A l'appui de cette affirmation est également l'analyse de la décoration figurant sur les trois côtés du modèle.

La table tracée sur le côté inférieur de l'objet ne peut être interprétée comme calendrier lunaire; elle ne reflète pas assez bien le cycle de changements de l'image lunaire. D'après la nouvelle interprétation, les 30 champs dans la deuxième, la quatrième et la sixième colonnettes de la table marquent les périodes dans le cycle biologique de la femme, qui vraisemblablement est considéré aussi comme cycle de la déesse Mère-Terre. Ses champs colorés dans la première, la troisième et la cinquième colonnettes marquent les 12 mois solaires de l'année. Les mois fertiles correspondent aux jours "féconds" du cycle biologique féminin.

L'objet cultuel de Slatino est lié à la semaille des cultures de céréales. Vraisemblablement on appelait ainsi la graine d'ensemencement — pour souligner sa force fécondatrice.

Нови синопски амфорни печати от резервата „Сборяново“, Исперихско

АНЕЛИЯ БОЖКОВА

Откриването през 1982 г. на тракийската гробница в Гинина могила при село Свещари, Исперихско, стимулира интереса и към други археологически обекти в околния район, обявен впоследствие за археологически резерват „Сборяново“. Важно място сред тях заема укрепеното тракийско селище при водната централа „Димитрово“, хронологически (а вероятно и функционално) свързано със Свещарския некропол[1]. Макар и проучванията на селището да са още в началото си (разкопани са 825 кв. м при обща площ на обекта около 80 декара), получените вече резултати представляват определен научен интерес. Прави впечатление например значителното относително количество на импортните материали — атическа чернофирнисова керамика и предимно фрагментирана амфорна тара. Респектиращ е и броят на амфорните печати — над 70, от които 53 принадлежат на остров Тасос, 12 — на Синопе и над 10 — на други центрове. Четири от синопските печати, открити на повърхността на селището още преди започване на разкопките, вече са публикувани[2]. Нови осем екземпляра бяха намерени през следващите години, част от тях в хода на разкопките, а други също от повърхността на околния терен. Открита беше и липсващата половина на един от публикуваните вече печати. Към тях в настоящата публикация е прибавен и един печат от насипа на Гинина могила.

1. Βόρυ[ο]ς глава на мъж надясно
   ’αστυ[ν]όμο(υ)
   ’Αρτε[μ]ιδόρο(υ)

III група. ГИМ Исперих, инв. № А 318, А 308. От повърхността на селището. Печатът е счупен в средата на две части. Лявата от тях е публикувана от А. Балканска[3], а дясната беше открита по-късно.

Астиноми с името Борюс са класифицирани във II и III хронологически групи на Б. И. Граков, докато името на фабриканта е характерно за I, III и по късните групи[4]. Съчетанието на двете имена очевидно предполага отнасяне на печата към трета хронологическа група, но наличието на запазена емблема налага някои допълнителни пояснения. Изображението в горния десен ъгъл представлява глава на брадат мъж надясно, каквато според Граков съпровожда астинома Борюс от II група[5], и се разграничава отчетливо от характерната за по-късния от двамата едноименни магистрати глава на Хелиос също надясно[6]. Малко вероятно е това противоречие да се дължи на пропуск в класификацията на фабрикантските имена; по-логично изглежда на базата на печата от Сборяново да се коригират досегашните изводи за емблемите, съпътстващи астиномите на име Борюс.

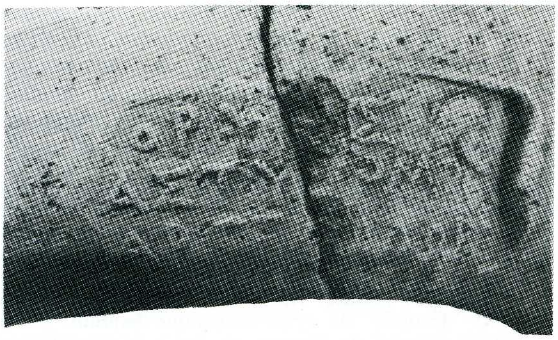

1

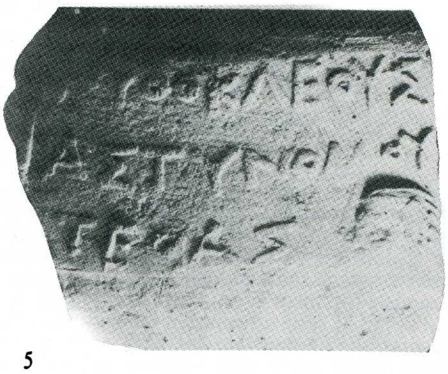

5

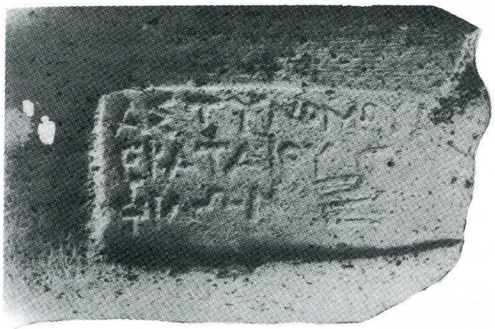

2

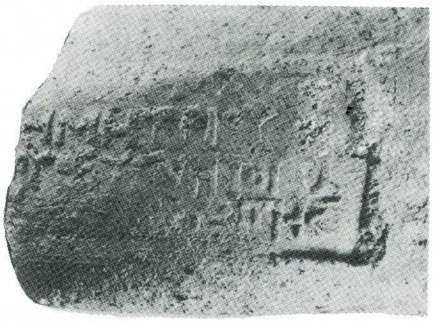

6

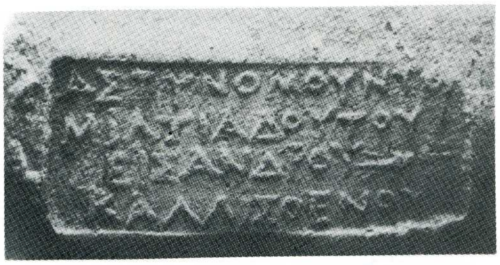

3

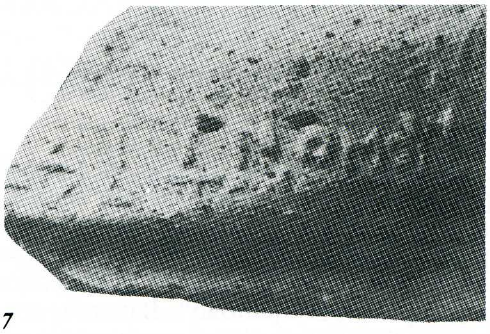

7

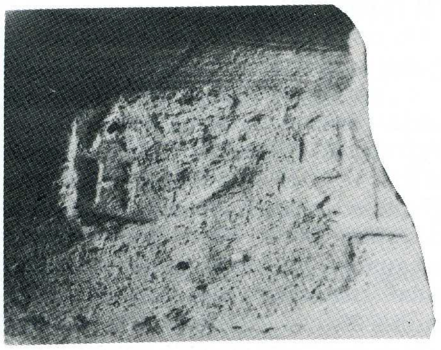

4

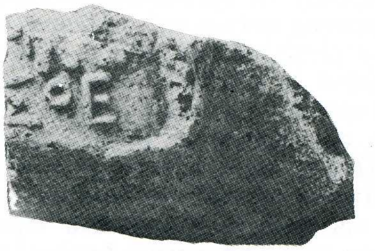

9

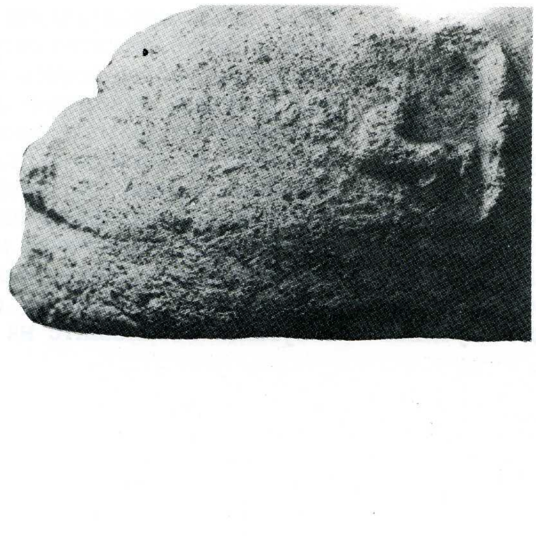

8

1

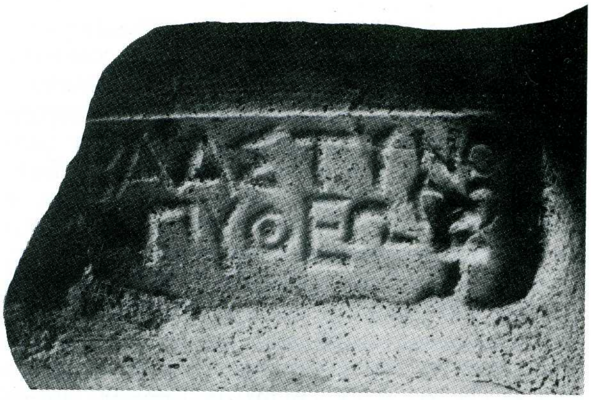

2

● *Обр. 1—9* *1.*
а—и Синопски амфорни печати от укрепеното селище в резервата „Сборяново“. Fig. 1—9 Timbres amphoriques de Sinop de la localité fortifiée dans la réserve "Sborjanovo"

● *Обр. 10. Синопски амфорен печат от насипа на Гинина могила. Fig. 10. Timbre amphorique de Sinop du tumulus de Ginina mogila*

2. ’αστυνομοῦν[του]
Ἑκαταῖου
Φίλων нос на кораб

IV група. ГИМ Исперих, инв. № А 382. От повърхността на селището. Десният край отчупен.

Печатите с името на астинома Хекатей и емблема прора са отнесени от Граков към V хронологическа група[7], а по-късно от И. Б. Брашински — към IV група[8]. Често срещаното фабрикантско име Филон е засвидетелствувано в I, III, IV и V групи на Граков[9].

3. ’αστυνομοῦντο[υ]
Μιλτιάδου του
[Τ]εισάνδρου мълния
Καλλισθένου

IV група. ГИМ Исперих, инв. № А 418. От сектор Южна порта. Точни паралели са известни от Истрия[10] и Калатис[11].

Астиномът Милтиад (с емблема мълния) се отнася към IV хронологическа група на Граков, макар че в неговата таблица името не е придружено от патроним[12]. Фабрикантското име Калистен е особено популярно в надписите на синопските печати и се среща от II до V група[13].

4. . . . .
ἀσ[τ]υν[όμου]
‘Ηφ[αι]στ. . .

ГИМ Исперих, инв. № А 422. От сектор Северна крепостна стена. Силно повреден, първият ред не е отпечатан, десният край отчупен. Личат букви от титулатурата и едно име, което по местоположението си в полето на печата е по-скоро фабрикантско и в такъв случай може да се допълни като ‘Ηφαίστιος. Името се среща при производители от II до VI групи по класификацията на Граков[14].

5. [Π]υθοκλεοῦς
ἀστυνόμου
Τεθας? глава на силен?

III група (?). ГИМ Исперих, инв. № А 531. От сектор Южна крепостна стена. Отчупен е долният ляв ъгъл на полето.

Астиноми с името Пютоклес са намерили място във II и III хронологически групи на Граков[15] и ако емблемата (твърде заличена) изобразява действително силен наляво, печатът ще принадлежи на по-късния от двамата едноименници[16]. Разчитането на фабрикантското име поставя проблеми, тъй като съчетанието от буквите, които се четат, не подхожда на нито едно от засвидетелствуваните върху синопски печати имена.

6. [ἀστυνό]μου
[Δ]ημέτριου кантарос?
[τ]ου [Θ]ευγνήτ[ου]
. . . . . . .της

IV група. ГИМ Исперих, инв. № А 556. От сектор Южна порта. Левият край е отчупен, първият и последният ред — силно изтрити. Идентичен печат е известен от Истрия[17].

Астиномът Деметрий, син на Теугнет, принадлежи на IV хронологическа група на Граков[18] и се среща върху печати с различни фабрикантски имена. В конкретния случай запазеното окончание на името на фабриканта и дължината на предшествуващата го лакуна правят вероятно неговото допълване до Μιθραδάτης[19].

7. . . . . ? човешка глава надясно
[ἀ]στυνόμου
[‘Ε]κατ[αιου]

ГИМ Исперих, инв. № А 558. От сектор Южна порта. Левият край отчупен.

С името Хекатей са известни астиноми от IV и V групи на Граков и фабриканти от II и III групи[20]. Според местоположението на надписа в полето може да се предположи, че името принадлежи на производител.

8. . . . . [ἀστυνο]
[μο]ῦντος кон наляво
Θ[υ]ός

III група (?). ГИМ Исперих, инв. № А 651. От повърхността на селището. Печатът е силно повреден, личат отделни букви от надписа и емблемата.

Печати с идентична емблема и начин на разполагане на титулатурата в полето принадлежат според примерите в литературата на астинома Μικρίας от III хронологическа група[21]. Фабрикантът Тюс (ако разчитането е правилно) се среща в III и IV групи[22].

9. . . . .
. . . .
. . . . . . σθε

ГИМ Исперих, инв. № А 546. От сектор Южна порта. От печата е запазен само долният десен ъгъл с последните три букви на най-долния ред и част от емблемата. Вероятно е запазените букви да принадлежат на името на фабриканта и може да се допусне, че в случая става дума за някой от засвидетелстваните от II до V група производители на име Καλλισθένης[23], при изписването на което последните три букви често се изпускат.

10. [Φόρ]βα(ντος) ἀστυνό
[μου] Πυθέω кантарос

II група. ГИМ Исперих, инв. № А 465. От насипа на Гинина могила. Печатите с името на астинома Форбас и емблема кантарос са отнесени от Граков към II хронологическа група, а тези с фабрикантите на име Пютес (или Пютеас) се срещат във II, III, IV и VI група[24].

* * *

В контраст с многобройните синопски печати от Черноморското крайбрежие подобни находки от вътрешността на страната остават засега учудващо редки и ограничени в количествено отношение[25]. По няколко синопски печата произлизат от Севтополис (3 броя)[26], Кабиле (6 броя)[27], Спасово, Толбухинско (5 броя?)[28], и хълма Царевец във Велико Търново[29]; сред тях са засвидетелствувани примери от почти всички хронологически групи. Тези находки опровергаха изказваните в миналото хипотези за ограничаването на вноса на синопска амфорна продукция изключително в крайбрежния ареал, но остават все още недостатъчни за по-разгърнатата характеристика на нейното проникване във вътрешността на Тракия.

Тракийското укрепено селище в резервата „Сборяново", от което произлизат разгледаните тук и в публикацията на А. Балканска 12 печата от синопски амфори, е еднослойно, с тънък културен пласт, който на базата на многобройни тасоски печати, монети и други находки[30] се датира с голяма сигурност в последната третина на IV и първата половина на III в. пр. н. е. Намерените тук синопски печати попадат във II (?), III и IV групи на Граков, чието датиране в рамките на общоприетите доскоро (и все още използувани) хронологически схеми на Й. Б. Брашински и Б. Н. Василенко[31] очевидно влиза в противоречие с доказаната хронология на обекта. Така датираните по стратиграфски път печати от Сборяново подкрепят налагащото се напоследък мнение (Брашински в по-нови работи, А. Б. Колесников[32]) в полза на значително по-ранна хронология на IV, а оттам и на всички предшествуващи групи. След материалите от Елисаветовското градище и други обекти в Съветския съюз[33] находките от Сборяново се явяват още едно доказателство в подкрепа на датирането на III и IV група на синопското амфоропечатане в края на IV и първата половина на III в. пр. н. е.

---

[1] Разкопките на селището започнаха през 1986 г. и до 1988 г. се провеждаха от колектив с ръководител ст. н. с. М. Чичикова.

[2] А. Балканска. Амфорни печати от тракийско укрепено селище в м. Сборяново край Исперих. — Археология, XXVII, 1985, кн. 4, 26—29.

[3] Пак там, с. 29, обр. 10.

[4] Б. Н. Граков. Дравне-греческие керамические клейма с именами астиномов. М., 1928, с. 185, 199.

[5] Пак там 123—124, табл. 10/6.

[6] Пак там, с. 131, табл. 11/1—2.

[7] Пак там, с. 143.

[8] И. Б. Брашинский. Греческий керамический импорт по нижнем Дону в V—III в. до н. э. Л., 1980, 184—185, № 599.

[9] Б. Н. Граков. Цит. съч., с. 212.

[10] V. Canarache. Importul amforelor stampilate la Istria. Bucureşti, 1957, No 314.

[11] M. Gramatopol, C. Poenaru-Bordea. Amphora Stamps from Callatis and South Dobrudja. — Dacia, XIII, 1969, No 508.

[12] Б. Н. Граков. Цит. съч., с. 193.

[13] Пак там, с. 204.

[14] Пак там, с. 202.

[15] Пак там, с. 196.

[16] Пак там, с. 134.

[17] V. Canarache. Op. cit., No 249.

[18] Б. Н. Граков. Цит. съч., с. 186.

[19] V. Canarache. Op. cit., No 249.

[20] Б. Н. Граков. Цит. съч., с. 187, 201.

[21] Пак там, с. 133, табл. 9/9; V. Canarache. Op.cit., No 382, 383.

[22] Б. Н. Граков. Цит. съч., с. 203.

[23] Пак там, с. 204.

[24] Пак там, с. 197, 209.

[25] М. Лазаров. Синопе и Западнопонтийският пазар. — ИНМВ, XIV (XXIX), 1978, 11—65; K. Banev, R. Lazov, A. Salkin. Timbres amphoriques de Sinope dans le mesée de la ville de Kavarna. — Thracia pontica, II, 1985, 29—33.

[26] А. Балканска. Амфори и амфорни печати. — Севтополис, I, С., 1984, № 52—54.

[27] Л. Гетов. Търговско-икономическите връзки на Кабиле IV—II в. пр. н. е. (по данни на керамичната епиграфика). Автореферат, С., 1989, 13—14.

[28] Л. Бобчева. Археологическа карта на Толбухински окръг. С., 1972, с. 63.

[29] Л. Гетов. Цит. съч., с. 13.

[30] За тасоските печати вж. А. Божкова. — Тасоският внос в Тракия през IV—III в. пр. н. е. — Векове, 1988, кн. 3, 31—32; Същата. Тасоски амфорни печати от обект „Водна централа" в резервата „Сборяново". — Трети национален симпозиум „Североизточна България — древност и съвремие" (под печат).

[31] Ср. М. Лазаров. Цит. съч., с. 13, табл. I.

[32] Й. Б. Брашинский. Методы исследования античной торговли (на примере Северного Причерноморья). Л., 1984, 144—145; А. Б. Колесников. Керамические клейма из раскопок у Евпаторийского маяка. — ВДИ, 1985, кн. 2, 68—69.

[33] Пак там.

Nouveaux timbres amphoriques de Sinope de la réserve „Sborjanovo“, région d’Isperich

A. BOJKOVA

(Résumé)

Dans le présent article sont publiés 10 timbres de Sinope nouvellement découverts, dont 9 proviennent de la localité fortifiée thrace près du village Malăk Porovec (réserve Sborjanovo), région d’Isperich, et 1 — du tumulus du tombeau de Sveštari, connu dans la même région. Les timbres de la localité, qui sont lisibles ou peuvent être restitués appartiennent aux IIIe et IVe groupes chronologiques de Grakov. Leur datation d’après les schémas chronologiques traditionnels (Brachinski, Vassilenko) est en contradiction avec la chronologie du site établi d’après les plus de 50 timbses d’amphore de Thasos, monnaies et d’autres trouvailles le dernier tiers du IVe et la première moitié du IIIe s. av. n. ère. On aboutit à la conclusion que les timbres de Sinope publiés ici représentent un nouveau témoignage de la datation de timbres de Sinope des IIIe et IVe groupes chronologiques dans le dernier quart du IVe et pendant la première moitié du IIIe s. av. n. ère, et de la nécessité de création d’une chronologie nouvelle, plus précise, de timbrage d’amphores de Sinope.

Митологичен сюжет върху раннобългарско изделие от Подонието

ВАЛЕНТИНА НАХАПЕТЯН. АНАТОЛИЙ ШАМРАЙ

Изучаването на тематиката, свързана с духовния живот на ранните българи, с тяхното изкуство, религиозни вярвания, митове и обреди, се засили благодарение изследването на обширен кръг от паметници на ранносредновековното графично изкуство в България. Привличането на аналогичен материал от раннобългарските паметници на степното Подоние (салтово-маяцката култура) и сравняването му с рисунките от Подунавието може да допълни в значителна степен изворовата база. В това отношение несъмнен интерес представлява сложната сюжетна композиция, гравирана върху костен предмет, съхраняващ се във фондовете на Славянския краеведчески музей. Този предмет беше намерен случайно в района на с. Маяки, Донецка област. Той представлява гладка конично пресечена втулка от кост на крайник на едро животно. По полираната повърхност с тънки, ясни линии е нанесена гравировка (обр. 1 а)[1]. Неговата принадлежност към салтово-маяцките старини не предизвиква съмнение: аналогични костени тръбички са намерени в Саркел, във Верхне Салтовския и Кримския некропол[2]. Неотдавна по време на работата на съветско-българската експедиция на Деснобрежното Цимлянско градище в слоя от IX в. беше намерена също такава вещ (обр. 1 б)[3]. Повърхността на тази тръбичка е покрита равномерно с орнамент от „ремъчна плетеница“[4]. Налице са и черти на украсата, приложена от създателя на предмета от Славянския музей, характерни на вече известните салтовски аналогии: наличие на бордюр по края и защриховка на детайлите на рисунката с точки и линии[5].

Стилистичните особености на изображението на предмета, характерни за прабългарската графична рисунка, съответствуват на вече познатия на изследователите стремеж да се изобрази движението, лаконичност, но и точност на характеристиката на вида на животното, реалистичност, предаване на обема, свойствената на рисунките повествователност, епически характер, защриховка на отделните части на изображенията[6]. Гравираните на тръбичката на Славянския музей сцени на битка и лов са най-характерни сюжети в рисунките от епохата на Първото Българско царство[7].

Център на композицията е сцената на единоборство между два конника. Тя заема изпъкналата страна на сегментовидната в сечение тръбичка и нейната широка част. В изобразителното изкуство през тази епоха сюжетът на единоборство се явява такова клише, каквото е в епоса[8]. За пръв път установено върху кост, то вече неведнъж се среща върху камъни от Плиска, Преслав и Маяцкото градище на Дон[9], при което

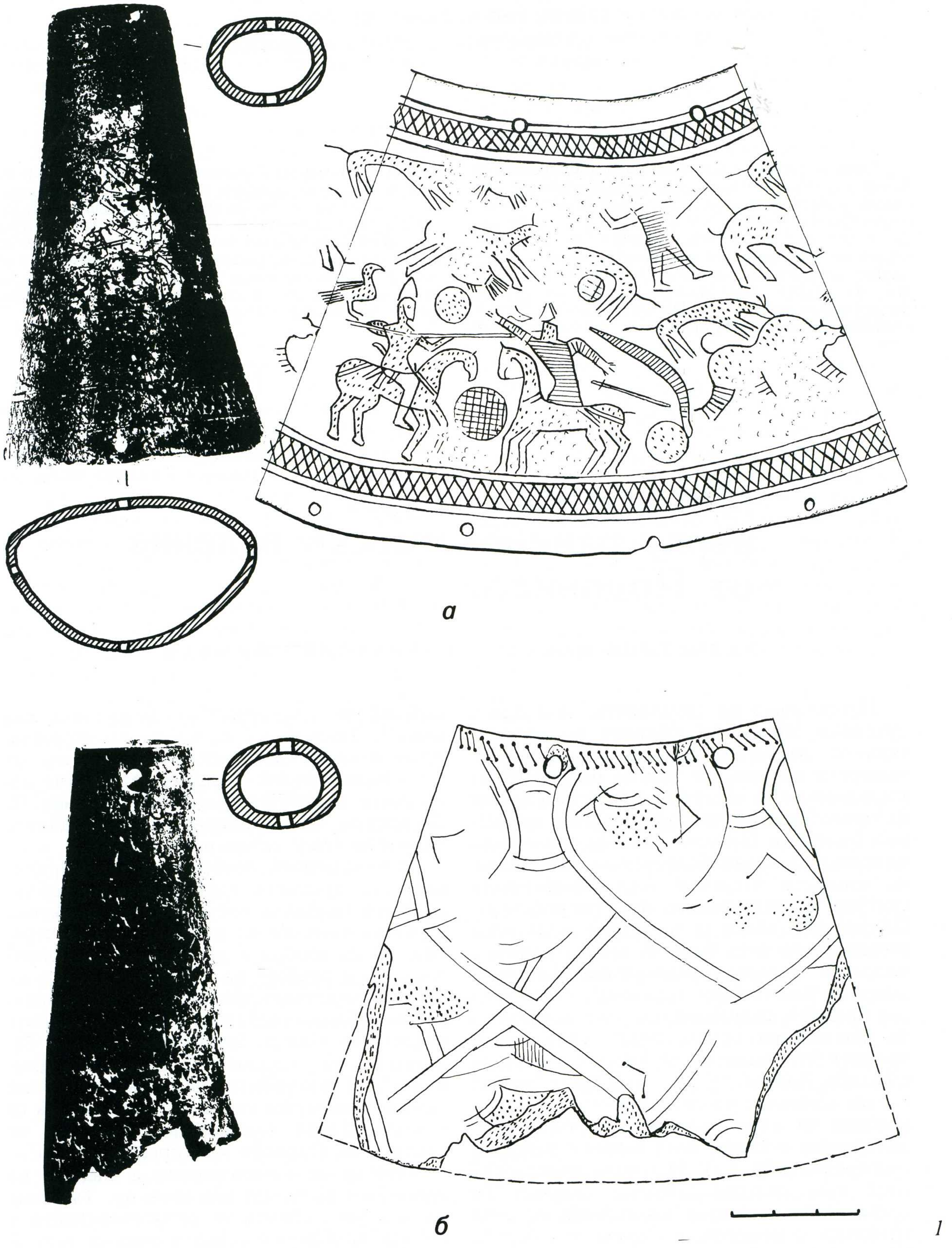

● *Обр. 1. Костни изделия: а) славянски краеведски музей; б) Деснобрежно Цимлянско градище. Fig. 1. Objets en os: a) musée slave des études régionales; b) Desnobregno Čimljansko gradište*

единият или двамата воини са задължително въоръжени с копие. В дадения случай с копие е въоръжен левият конник, който побеждава десния, загубил оръжието си. Поради повредената повърхност не е съвсем

ясно дали това е копие или меч (то е меч, ако късата перпендикулярна драскотина обозначава кръстачката). Не е изключено мечът да се отнася към разположения втори сюжет, в който змия се опитва да погълне слънцето. У адигейците е запазено поверие, че затъмнението на слънцето и луната са свързани с поглъщането им от големия змей Бляго, обитаващ подземния свят. Включващ в образа си много черти на Бляго, Еминеж в Нартските предания има за свои порти на крепостта си огромни мечове[10].

В композицията има две двойки соларни знаци във вид на окръжности. Едната двойка е защрихована с мрежа, втората — с точковидни насечки. Най-големият кръг се намира в центъра на композицията — между конниците. Заради него, очевидно, се води битката. Наличието на четири окръжности вероятно отразява представата за наличието на множественост на слънцата, за слънцето и луната на горния и долен свят[11]. Интересно е, че двата кръга, покрити с точки, начертани редом със змията и с рибата, са образи, навсякъде свързани с долния свят. Другите два кръга се намират в центровете на сцените на борба: единият между конниците, другият — между копитното животно и нападащия го отпред хищник. Главата на хищника не се е запазила, което затруднява видовете характеристика на животното, но композицията е аналогична на нарисуваната върху тръбичка от Верхне Салтово[12], където вълк напада отпред кон. Иконографията на сюжета отвежда към скито-сарматското изкуство[13]. Сцени на „терзание“ се срещат и сред рисунки от Дунавска България. Ж. Аладжов ги свързва със символиката на есенното и пролетното равноденствие[14]. Възможно е създателят на рисунката да е имал предвид в тази сцена борбата на доброто и злото начало и за подсилване на впечатлението да я е разположил над основния сюжет на битката, отнасящ се, както ни се струва, към повсеместно разпространения мит за борбата за огън, за слънце, борбата на зимата и пролетта, хаоса, в който идва светът към края на годината, и космоса. За отбелязване е, че побеждава конникът, разположен отляво, т. е. от страната, смятана от древните българи за почетна[15]. Образът за подреждане на света (идеята за тричленно вертикално разделяне на света, световното дърво) присъствува в сюжетните гравюри на аналогични костени предмети. На тях са изобразени или животни, представящи трите свята: горен — птици, кон, елен; среден — различни копитни и хищници, и долен — риби, или непосредствен символ на световното дърво именно като дърво, стълба или стълб със соларен символ на върха[16]. За това, че в древнобългарската митология е познат образът на битка между небесни воини, е известно от записките на Ибн-Фадлан[17].

Битката, изобразена на костената тръбичка, също така става не на земята, а в друга сфера. Освен соларните символи, разположени около нея, за това говори и маската на лицето на десния воин, покрита с точковидни насечки, подобни на тези върху животинските тела[18]. Над главата на левия конник кръжи орел. Аналогично разположение има орелът в баталната сцена от Преслав[19]. Образът на орела, дух-помощник, е широко разпространен в шаманистката митология и подобно на кучето и коня са свързани с героя от магията и преминават в епическите предания[20]. „Неговият (на нарта Шабатнуко — бел. авт.) опитомен орел кръжил над тях, а кучето тичало около коня“[21].

В гравюрата присъстват също така и кучетата. Те участвуват в сцените на лова, разположени по периферията на основния сюжет. В такъв смисъл композицията е аналогична с разположението на сюжетите от черпака от Коцкото градче[22], където централна е сцената на единоборство, а съпътствуващи са сцените на героичен лов. Единоборството с глиган е изобразено на обратната страна на тръбичката (горе): пешият ловец пронизва с копие отдалечаващия се от него глиган. Аналогична сцена на два пъти се среща в Плиска с тази разлика, че глиганът е обърнат към ловеца[23]. Глиганът присъствува също така в сцените на лов с конни стрелци с лък от черпака от Коцкото градче и на костената пластинка за седло от Верхнечирюртския некропол[24].

Под сцената на лов на глиган е нарисувано животно с остра грива, дълги бърни и дебели лапи, трябва да се предполага, меки, тъй като резачът е подчертал долната линия на копитата на конете, глигана и сърната, а на кучето и вълка (?), имащи меки лапи, контурите на краката са оставени разтворени. Очевидно това е мечка, макар трактовката на опашката и ухото да оставят известни съмнения. Мордата е изобразена както и в сцената на лов на мечка от Плиска[25]. Във врата на мечката се е впило куче с гладка козина, с дълги уши и опашка и с тясна муцуна, графичен аналог на хрътката от споменатия черпак, където впрочем е изобразена и мечка. Друго куче догонва малко зверче, рисунката на което едва се вижда. Трети хищник, куче или вълк, присъствува в сцената на „терзание“ на елена, за която беше вече споменато.

Като цяло композицията подобно на композицията със сюжети от черпака в Коцкото градче, както изглежда, възпроизвежда свързани помежду си епизоди от някакво предание, имащо в основата си един от вариантите на соларния мит.

Какво е било предназначението на костената тръбичка, за украсата на която са избрани толкова сложни сюжети? Напоследък в съветската археологическа литература за подобни изделия, а също за сходни по размери, конструкция и орнаментация Т-образни костени или рогови предмети твърдо се възприе названието „гърла на мехове“, което според нас е необосновано. Аварските находки от този тип обикновено се наричат кутийки или флакончета за треви, сол или мехлеми, тъй като ги намират празни и се предполага връзката им с шаманската практика[26]. Конструкцията на кутийките е проста. Горните дупчици са използвани за окачване, или за окачване и прикрепване на запушалката едновременно[27]. Долните дупчици на коничните кутийки или страничните на Т-образните са затваряни с капачета, които се реконструират по материали от некропола Мошчевая Балка като дървени или костени, прикрепвани с телчета, минаващи през дупчиците в коста, или прикрепяни с лепило, широко употребявано в алано-българска среда[28]. Известен е случай, когато в тръбичка с аналогична конструкция са намерени дребни железни предмети[29]. Макар датировката на гроба и съответно на самата тръбичка към ранносредновековната епоха да не е безспорна, фактът за използването ѝ като кутийка е важен за отбелязване.

Съществуването у аланите през VIII—IX в. на кутийки-реликвиарии, имащи етнографски аналог у осетините и посветени на домашния дух Бънатъ хицау, беше показано убедително от А. А. Йерусалимска[30]. Най-вероятно е, че като подобни реликвиарии са използвани в салтово-маяцката култура и нашите костени кутийки. С това се обясняват неголемите им размери и честите находки на богато орнаментирани екземпляри, както и сакралният смисъл на гравировката. Обяснимо е и отсъствието на находки в тях: реликвите са били, както тези от Мошчевая Балка, от растителен (лико, плод) или животински произход, например плацента или част от тялото на почитаното животно.

По правило намерените в некропола костени кутийки се намират в мъжки погребения, докато дървените кутийки в Мошчевая Балка се срещат и в женски гробове. Очевидно „оригиналът“ на реликвиария се е пазел в дома, от главата на семейството, а в гроба са полагани недостигнали до нас дървени копия, както е в Мошчевая Балка. Само в случай, когато главата на семейството умирал, без да остави мъжко потомство, реликвиарият е полаган в гроба до пояса, където обикновено са носени амулетите, или до главата, както поставяли в Северен Кавказ дървените кутийки с посветителни дарове за духа на прадедите.

И така, следвайки унгарските изследователи, ние възприемаме предположението, че и функционалното предназначение, и съответната декорация на кутийките от изгладена кост са свързани с религиозни, шамански представи на алани и българи. Но ако в гравировката на верхне-салтовските и саркелските находки присъстват черти, които могат да се свържат със северокавказка и иранска традиция (статичност, тежки пропорции, „шествие на зверове“, ленти на вратовете, защриховани триъгълници), то стиловите и сюжетни особености на костената кутийка от Славянския музей дава основание според нас да бъде включена в кръга на българското графично изкуство.

---

[1] Славянский краеведческий музей. Фондове. Инв. КП 14649/арх. 446.

[2] М. И. Артамонов. Саркел — Белая Вежа. — МИА, 1958, №42; А. С. Федоровский. Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника 18—22 сентября 1911 г. — Вестник Харьковского историко-филологического общества, вып. 5. Харьков, 1941, с. 77; Археологія УССР. Т. III, Київ, 1975, с. 428; Е. И. Савченко. Крымский могильник. — Археологические открытия на новостройках, вып. I, М., 1986, с. 89.

[3] Отчет В. С. Флерева о работе советско-болгарской экспедиции в 1988 г., яма №7.

[4] За ранносредновековното изкуство на номадите е характерно разполагането на рисунката по цялата повърхност на предмета, като че ли „обърната“ към него. Вж. Г. А. Федоров-Давыдов. Искусство кочевников и Золотой Орды. М., 1976, 78—79.

[5] Археология УССР, с. 428; В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге. М., 1964, табл. XVIII, 28; А. С. Семенов-Зусер. Дослідження Салтівского могильника. — Археологічні пам'ятки УРСР, т. III, Київ, 1952, рис. 5.

[6] Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, 97—99.

[7] Пак там, с. 19.

[8] Р. С. Липец. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. М., 1984.

[9] С. А. Плетнева. Рисунки на стенах Маяцкого городища. — Маяцкое городище. М., 1984: Д. Овчаров. Цит. съч., табл. CXVIII, 2, XLVI, XLVII, с. 47.

[10] Э. Е. Кормышева. Еминеж. — МНМ, 1987, т. I, с. 433.

[11] В. В. Иванов, В. Н. Топоров. Исследования в области славянских древностей. М., 1974, с. 273.

[12] А. С. Семенов-Зусер. Цит. съч., обр. 5.

[13] Л. С. Клейн. Сарматский тарандр и вопрос о произхождении сарматов. — В: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976, 228—234.

[14] Ж. Аладжов. Прабългарската религиозна система според археологическите данни. Авт. на дисерт. С., 1983, с. 19.

[15] Пак там, с. 9.

[16] В. К. Михеев. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков, 1985, рис. 20, 15; К. И. Красильников. Изделия из кости салтово-маяцкой культуры. — СА, 1979, №2, с. 86; В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков. Цит. съч.

[17] А. П. Ковалевский. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Харьков, 1956, 134—135.

[18] На този конник не се виждат краката, но техните контури просто не са се запазили, тъй като на това място костта е повредена.

[19] Д. Овчаров. Цит. съч., обр. 23.

[20] Нарты. Адыгский героический эпос. М., 1974,

с. 236.

[21] В. М. Жирмунский. Тюркский героический эпос. Л., 1974.

[22] В. П. Даркевич. Ковш из Хазарии и тюркский героический эпос. — КСИА, 1974, вып. 140.

[23] Д. Овчаров. Цит. съч., табл. XLIV.

[24] М. Г. Магомедов. Костяные накладки седла из Верхнечирюртовского могильника. — СА, 1975, №1.

[25] Цит. съч., табл. CIII.

[26] В някои работи Т-образните изделия се интерпретират като кутийки. Вж. А. В. Гадло. Графічні зображения на кістяному виробі собтово-маяцкої культуры. — Археологія, 1968, т. XXI; А. И. Романчук. Изделия из кости в средневековом Херсонесе. — Античная древность и средние века, Свердловск, 1981, но тази гледна точка не намери привърженици. Литературата за аварските находки от този род виж в книгата: B. Borsos. Staghorn Powder-Flasks, Budapest, 1982.

[27] A. Marosi, N. Fottich. Dunapentelai avar sirleletek. — AH, 1936, B. XVIII.

[28] И. С. Каменецкий, Е. И. Савченко. Отчет Лабинского отряда за 1982 г. (Могильник Мощевая Балка). — Архив ИА АН СССР, Р—1, №9105, рис. 1230, 1232, 1838, т. III, с. 19, №105.

[29] И. А. Сорокина. Курганный могильник Греки IV в степном Прикубанье. — КСИА, 1986, вып. 188.

[30] А. А. Иерусалимская. Археологические параллели этнографически засвидетельствованным культам Кавказа (по материалам могильника Мощевая Балка). — СЭ, 1983, №1.

Le sujet mythologique des objets en os anciens bulgares de la vallée du Don

V. NAHAPETIAN, A. CHAMRAÏ

(Résumé)

Pour l'étude de la conception religieuse de la population bulgare du Haut moyen âge, un intérêt incontestable présente la gravure de la boîte en os — reliquaire du Podonié steppique. Les scènes peintes sur elle de lutte, d'équitation, de chasse, de tortures de carnassiers ongulés, dragon, absorbant du soleil, de l'avis des auteurs, rendent une des variantes du mythe solaire. Les particularités de sujet et stylistiques des figures ont des analogies parmi les dessins de la Bulgarie danubienne.

Кръст енколпион реликвиар на цар Георги Тертер

ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА, СТЕФАН СМЯДОВСКИ

Сред многобройните реликвиарни кръстове, съхранявани в различни музеи и колекции, се отделя единственият достигнал до нас екземпляр, свързан с личност от българската история. Той е принадлежал на един от двамата царе, носещи името Георги Тертер (обр. 1, а, б).

Този важен с историческата си стойност, с палеографските и езикови сведения, с начина на изработка паметник става известен на науката благодарение на големите изследователи на византийското изкуство — Г. Мийе, който го открива през 1918 г. в манастира Ватопед на Атон, и на А. Фролов, който му посвещава специално изследване през 1944 г.[1] Неизвестно защо досега този реликвиарен кръст остава извън обсега и коментара на българските учени.

Кръстът от манастира Ватопед е изработен от медни позлатени листове и се състои от две отделни половинки с прави рамена, фланкирани от два малки, симетрично разположени издатъка преди заоблените дъговидно извити краища[2]. Отвесното рамо е дълго 0,107 м, а водоравното — 0,084 м. За разлика от често срещаните реликвиарни кръстове при него двете страни не са равни, а горната е по-голяма и, както изглежда, захлупва долната. Двете части на образуваната кръстовидна кутийка са подвижни, самостоятелни и се свързват само чрез ушите на шарнира в горната част на отвесното рамо. Как точно е устроен този шарнир, не е съвсем ясно. От опаката страна той е покрит с красиво изработена (с гравирани клонки) петлистна палмета, която е запоена за крайната горна част на отвесното рамо. Нитчето, което свързва ушите на шарнира, е фланкирано с две перли. Халката за окачване, изглежда, е голяма, бъчвовидна, обточена с филигранени нишки. На кръстовището и на рамената в

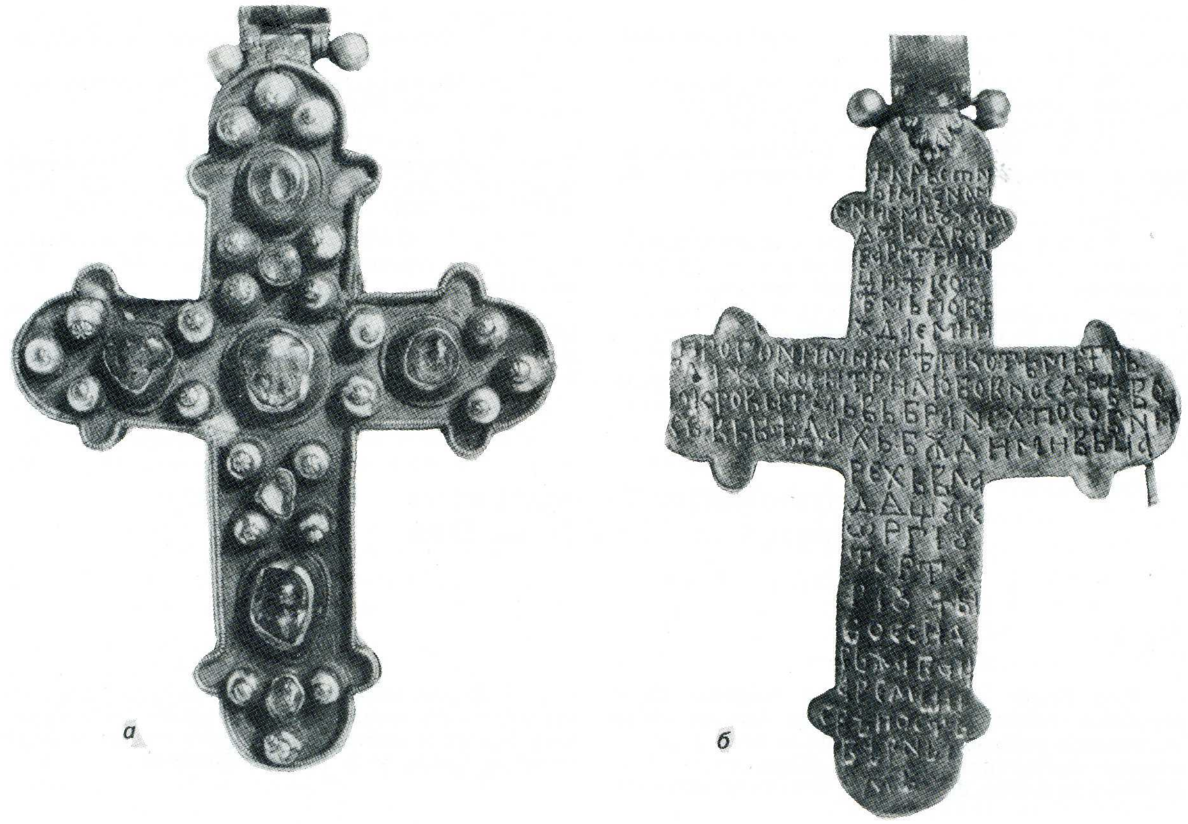

а

б

1

● *Обр. 1. Кръст на Георги Тертер (по А. Фролов): а) лицева страна; б) опака страна. Fig. 1. Croix de Georgi Terter (d'après A. Florov): a) face; b) revers*

пет големи гнезда, заобиколени в основата с филигран, са инкрустирани аметисти с неправилна кръгла форма. По отвесното рамо още три аметиста са поставени в по-малки гнезда. Останалите 24 симетрично разположени гнезда са изпълнени с перли, чийто блясък отдавна е изгубен. За това, че кръстът е изпълнявал функциите на реликвиар, говори неговата вътрешност, която е разделена с прегради и в образуваните отделения са открити фрагменти от реликви, въглени и сакъз.

Безспорен интерес представлява опаката страна на реликвиара, върху която с тънък резец е гравиран 23-редов надпис[3]: крьстн/ ымь знам/ еннемь ѹжаса/ ать сѧ вар/ варстн пл/ цн: ѣко т/ ѣмь побѣ/ ждаемн н/ прогоннмн крѣпко тѣмь трь/ блаженое н трнлюбовное дрѣво/ покровнтель вь бранех: пособнн/ кь вь бѣдахь: бѫдн мн вь ца/ рехь вла/ дащѹ ге/ ѡргїѹ/ терте/ рїѹ ты/ бо есн д/ ръжава ц/ аремь н/ крѣпость вѣрны/ мь (обр. 2)[4].

Предаден на новобългарски, надписът гласи: „От кръстния знак се страхуват варварските войски, защото чрез него са побеждавани и твърдо изгонени. Триблажено и трилюбиво дърво (кръсте), бъди ми покровител в битките, защитник в бедите, на мен, Георги Тертер, господстващ сред царете, защото ти си властта на царете и сила на вярващите."

Писмото върху енколпиона е едър прав полуустав с лек наклон наляво, изписван в графичния въображаем ред. Първите няколко реда са с по-дребни знаци, което показва, че гравьорът предварително едва ли е имал под ръка модел с точната подредба на знаците по редове и следователно се е опирал само на опитността си. Трудностите при работа с метал са налице — нееднакви по размер и наклон букви, неспазване навсякъде на графичния ред. Инак много рядко има нарушение с излизане на отделни вертикали на знаците (при знака за ятова гласна) или под (при щ) реда. Типична отличителна особеност са ограничителите, поставяни в горните части на мачтите на ь, в горния и долния край на тези на к (първото к в крѣпко) или само в долния край (при еднокрачното т). Характерни са и украсяващите пресечени чертици, поставяни редовно при еднокрачното т, ї, к (първото к в крѣпко) и при н (последния знак в прогоннмн). Тази последователно прокарана особеност придава стилизация на писмото, без да нарушава характера му, а същевременно му придава и раздвиженост, като го свързва с оформянето на някои епиграфски шрифтове върху монументалните паметници от XIII в. (напр. Търновския надпис на Иван Асен II, втората част на Троишкия надпис от 1263/64 г.). От друга страна, общото оформяне е по-скоро архаично, с повече народни черти и стои малко далеч от епиграфската практика на Търновската школа.

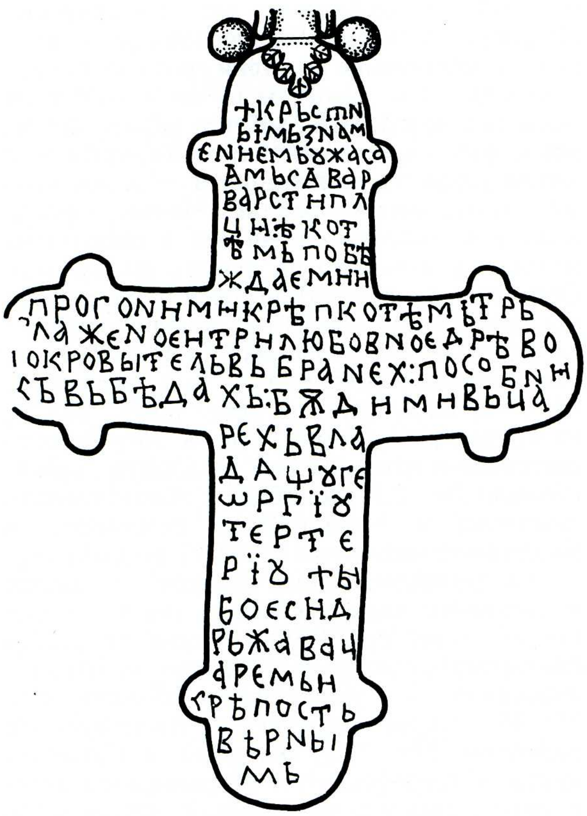

2

*Обр. 2. **Надпис върху опаката страна на кръста на** Георги Тертер. Fig. 2. Inscription sur le revers de la croix de Georgi Terter*

Λ се пише в два варианта – с прав отвесен стълбец и съответно наклонен наляво. В единия случай петлицата е тясна (р. 2), започва от горния край на стълбеца (р. 12, цѧ-) и излиза почти до графичния ред. В другия, правия вариант, ѧ е с широка петлица (р. 12, вѧ-) или тясна петлица, която започва под горния край на стълбеца.

Б е правилна, с петлица, която стои по-навътре от края на кобилицата.

В е гравирана по три начина – със съединяващи се под средната част триъгълни (любовноє) или заоблени примки, с несъединени равни петлици и съответно силно разделени под средната линия, като долната петлица е ту по-голяма (владацѹ, вь бранєх), ту по-малка (второто в във варварстн, покровнтель).

Знакът за д наподобява равнобедрен триъгълник с остри клиновидни връхчета вътре в реда.

Є, о и с са обикновено малоформатни и по-тесни от другите знаци.

Ж се пише с три линии – двете странични са огънати в горната си част навън, а в долната – навътре.

З е с по-голяма горна част и къса опашка в реда.

Н е широка. Съединителната хоризонтала е над средата на реда.

Ї е обикновена права черта винаги с украсителна чертица в средата ѝ.

Такава е украсата и на стълбеца на к – в краищата му има ограничители.

М се изписва по два начина – с отвесни стълбчета и като широко м с наклонени страни. Средната част започва от горния край на стълбците, не слиза до графичния ред и само веднъж, вероятно под влияние на материала, е деформирана (мн).

Н е правилна и симетрична. Съединителната линия опира в краищата на стълбчетата.

Р е с малка овална петлица, понякога деформирана почти до триъгълник (крьстнымь).

Т е гравирана в два варианта – като еднокрачно т с две клиновидни ограничителни висулки на кобилицата и съответно трикрачно (р. 1 и 4) – рядко явление за епохата.

Употребява се само лигатура *ук*, изписана с едно движение (ѹжасаꙗть) и като тясно (или широко) о с разтворено ъгълче отгоре в графичния ред.

Х се пресича в средата на реда. В десния край, както и при к, има наклонено ограничително клинче.

Омегата е с необичайна ладиевидна форма като обърнатата назад є.

При ц и щ опашките са продължения на стълбчетата. Докато при щ опашката слиза под реда, при ц тя остава в него.

Петлицата на ь има овална форма. Стълбецът в горната част е с ограничителна чертица, много широка при знака на ь на р. 1, което е довело до четенето крѣ- вм. крь-.

Знакът за *ери* е съставен от малък ер и йота, веднъж съединени (тьі, р. 17).

Знакът за ятовата гласна е с малка овална петлица, винаги в реда. Кобилицата е над средата и в някои случаи е украсена от двете страни с висящи примки.

Знакът за голяма носовка е несиметричен по вертикала и с по-разширена горна част, която напомня по-стари образци – например знака за йотувано ѫ в Савината книга. Дясното краче е повдигнато, както в някои ръкописни образци – напр. Сврълижките листове.

Затворената малка носовка има характерни начертания като равнобедрен триъгълник със съединителна хоризонтала вътре в него. Веднъж (в ѹжасаꙗть) знакът има ограничителна чертица на върха на триъгълника, както е познато и от по-ранни появи (в първия почерк на Вълкановото евангелие).

Според характера на еровете надписът е типичен едноеров ь-паметник с употреба на знаците за двете носови гласни (за ѧ се употребява вариантът затворена малка носовка – ꙙ) и по този начин той се родее с Витовнишкия надпис[5], с Боянските стенописи[6], Батошевския надпис от времето на

Михаил Асен (ок. 1246—1256 г.)[7], надписа на Хинто от 1281/82 г.[8], надписа на Иво Граматик от Иваново[9], Врачанския надпис от времето на Михаил II Асен[10], стенописите от параклиса в Хрельовата кула[11], Земенските стенописни надписи[12], Търновския надпис на Иван Асен IV (ок. 1350 г.)[13], Ямболския надпис от 1356/57 г.[14], надписите от Кремиковската църква[15] и др.

Едноеровите епиграфски ь-паметници в сравнение с двуеровите и едноеровите, познаващи само ъ, решително доминират през среднобългарската епоха. Особено трябва да се подчертае, че в голямата си част това са компактни надписи, стенописни паметници от големи живописни ансамбли — Боянската църква, Хрельовата кула, Кремиковския манастирски храм. Вероятно те се подчиняват на нормите на някакъв книжовен център, очевидно твърде влиятелен, за да бъдат пренебрегнати образците на столичната книжнина — нещо твърде добре подчертано в надписите в Боянската църква, както сочи още Ив. Гълъбов. Още повече, едноеровият правопис въпреки намаляващото му преимущество през XIV в. спрямо решителното му първенстване през XIII в. прониква и в столичните епиграфски ателиета — едноеров е изследваният тук паметник, редом с друг търновски надпис — този на Иван Асен, третия син на цар Иван Александър. Не е без значение и фактът, че тази традиция е жива и през столетието след падането на България под османско робство. Както се посочи по-горе, едноеровата ь-школа е засвидетелствувана по стенописите на Кремиковската църква (1493 г.), в манастирската църква „Св. Йоан Богослов“ в Поганово (1500 г., но очевидно съществувала и по-рано), в ред църкви от XVII и XVIII в. Данните за еровата употреба от среднобългарските епиграфски паметници са в съгласие с тези, които изтъкват среднобългарските книжовни паметници от епохата. Така Тертеровия кръст можем да третираме като типичен среднобългарски едноеров паметник, който е близък на Добромировото евангелие, Битолския триод, Струмишкия апостол, Белградския октоих, Лесновския паренесис, Банишкото евангелие и др. Проучванията на Ив. Гълъбов показват, че достигналите до наши дни ръкописи (само с ь) от XIII в. са два пъти повече от всички ръкописи, писани в рамките на останалите правописно-езикови школи от тази епоха[16]. Тъкмо третирането на старите ерове във Ватопедския кръст предлага интересни данни.

Наблюдава се изпадане на слаби ерове в средисловие — крьстнымь вм. крьстьнꙑимь, крѣпко вм. крѣпъко, трилюбовное вм. трилюбовьноѥ, вѣрнымь вм. вѣрьнꙑимь, пособникь вм. пособьникъ, срв. и изпадането в окончание — бранех. Има изясняване на ер в силна позиция — трилюбовное вм. трилюбъвьноѥ. По-скоро на междуосновно влияние, отколкото на изясняване на силни ерове се дължат написанията вь бранех м. п. мн. ч. (по стара і-основа); царехь м. п., мн. ч. и царемь дат. п., мн. ч. (по-стара jo-основа)[17]. Характерно е занемаряването на йотацията — знамениемь вм. -ниѥмь, побѣждаеми вм. -аі-еми, трьблаженое и трилюбовное вм. -оѥ, вж. и липсата на йотация в началото на думата еси вм. ѥси. Обичайна за среднобългарските паметници е и замяната на знаците за носови гласни — ꙋжасаꙙть сꙙ вм. оужасаѭтъ, срв. Супрасълския сборник ꙗже вьсѣхъ насъ оужасаѭтъ 46. 1—2; владꙙщꙋ сег. деят. прич., дат. п., ед. ч., вм. владѫщоу(ю), срв. в Зографското евангелие се нап саниє бꙑ . владѫштю с ѵринеѭ. кѵриниѭ Лк. 2.2 (подобно в Асеманиевото евангелие и Мариинското евангелие), в Банишкото евангелие (XIII в.) владꙙщомꙋ.

На дисимилационни процеси[18] се дължи написанието варварсти им. п., мн. ч. от варварьскъ, -ꙑи, срв. данните още от старобългарските ръкописи — еврейсти, коупно же и поганьстии в Супрасълския сборник 450. 14—15; старци людстіи в Асеманиевото евангелие Мт. 27.1. (людьсции в Савината книга, в Зографското и Мариинското евангелие)[19]. Липсата на йотация, познаването само на ь за двата ера, взети заедно с употребата само на ꙙ независимо от позицията (2 употреби след съгласна — сꙙ и владꙙщꙋ, веднъж след гласна — ꙋжасаꙙть), говорят не само за един опростен правопис, но насочват и към стари писмени традиции — в т. нар. Македонски кирилски лист[20] с изключение на двукратната употреба на ѧ, ꙙ се среща постоянно както след съгласна, така и след гласна и точка. Само един знак за малка носовка ( ) познават и Киевските листове, Синайският псалтир, Охридското евангелие. В един от Бесарабските надписи (X в., номер 6 по К. Попконстантинов[21]) също се пише само един знак за малка носовка (ѧ) независимо от позицията — свѣщница, своѧ, ѧ (анафорично местоимение, в. пад., мн. ч., ж. р.). Дейотираните облици обаче са характерни не само за ь-паметниците, но и за тези, които употребяват само ъ[22].

Текстоложкият анализ на надписа[23] показва очевидна близост с различни химнографски текстове, свързани преди всичко със службите за 14 септември и 7 май — дните, в които се отбелязват според християнския православен календар Въздвижението на св. кръст и Възпоминанието на явлението на знака на Честния кръст в Ерусалим[24]. Познатите им композиции вероятно са били използувани от неизвестния съставител на текста на Тертеровия енколпион, който, докато не се намери буквална гръцка успоредица, може да се смята за самостоятелно българско поетично произведение.

Реконструкцията на стихотворния текст гласи:

крьстнымь знамєннємь ȣжасаѧть сѧ
варварстн плцн:
ѣко тѣмь побѣждаємн н прогоннмн крѣпко
тѣмь трьблаженоє н трнлюбовноє дрѣво
покровнтєль вь бранєх пособннкь вь бѣдахь
бѫдн мн
вь царєхь владѧщȣ Гєѡргїȣ Тєртєрїȣ
ты бо єсн дрьжава царємь н крѣпость
вѣрнымь.

Прозодическата система, в частност тази на втория ред, е добре разтълкувана в бележките на Андре Ваян, използувани от А. Фролов[25]. Това е правилен политически стих[26]. Първият стих според Ваян е дактилен хекзаметър с цезура след петата, евентуално след седмата сричка, при положение, че ударението играе роля на дължина. Нарушението на прозодията в останалите стихове в никакъв случай не трябва да се смята за непохватност[27]. Напротив, раздвижването в поезията като изкуство, което е свързано с протяжност във времето, е достойнство. Или както пише Роман Якобсон „... ритм — это сходство, измеряемое различием, и как только «в ритме достигается регулярность», и «ритм, наконец, становиться прекрасным», пытливый поэт старается «найти в нем неравномерность»“[28]. При абсолютно правилна прозодия на текста информацията би се размила, без да има условия за изкристализирането ѝ, т. е. равномерно правилният текст би се приближил към отрицание на поетичността[29]. С други думи, от информационна гледна точка „уредеността“ на стиховете води до схематизъм, монотонност и в крайна сметка до ентропия[30]. А че текстът е поетично организиран, говорят и други похвати. Не трябва да отминем в никакъв случай ритмико-синтактичния паралелизъм в рамките на отделни части на изречението[31], срв. в четвъртия стих покровнтєль вь бранєх пособннкь вь бѣдахь и в последния стих ты бо єсн дрьжава царємь н крѣпость вѣрнымь. Ритмико-синтактичните структури са факт и в българската средновековна поезия и ораторска проза.

Накрая не е без значение и един чисто формален белег, уреждащ графично, но и акцентно стиховете. Съставителят или граворът са разбрали неуместността на титлите като съкращения — никъде в надписа не се срещат надредни титли като знаци за съкращения на т. нар. nomina sacra, срв. крьстнымь вм. кр҃ст-, крⷭт- и пр., царєхь. Избегнато е дори лигирането на ц и р в последната дума — инак нещо обичайно за среднобългарските надписи, срв. съкращенията цр҃ѣ (с лигатура) в Кърчевския надпис на дука Врана, цр҃н (без лигатура) в Троишкия надпис (1263/64 г.) на Константин Асен Тих, цр҃н и цр҃ьство в Боянския ктиторски надпис, цр҃ь (с лигатура) в надписа на Иво граматик и т. н.

За точното датиране на кръста няма сигурна опора както в историческо, така във формално и палеографско отношение.

Двамата български царе, носещи името Георги Тертер, са управлявали в близък хронологически период. Името на основателя на династията Георги I Тертер (1280—1292) е свързано с първоначалното обединение на антивизантийско настроеното болярство, с активна външна политика с неаполитанския крал Карл I Анжуйски, насочена към изграждане на антивизантийска коалиция, със сръбското проникване и откъсване на Северна Македония, с нови нахлувания на татарите, с бягство и заточение във Византия[32]. Около 1301—1302 г. новият български цар Теодор Светослав разменя баща си срещу пленени византийски архонти. Г. Пахимер съобщава, че след завръщането си от Византия Георги Тертер не е възстановен на престола, а поема управлението на един град, където спокойно доживява дните си[33].

Неговият внук Георги II Тертер, последният цар от династията Тертер, е царувал съвсем кратко (1321—1322). Управлението на този изявен враг на Византия е свързано с поход за връщането на Пловдив, с нахлуването в Източна Тракия и с поражението му от Андроник III Младши[34].

По форма кръстът се свързва с отлетите от бронз руски енколпиони с релефни образи или с образи в съчетание на релеф и ниело, датирани във втората половина на XII — първата половина на XIII в.[35] С украсата от скъпоценни камъни и перли се доближава до златния емайлиран кръст от някогашната колекция на А. С. Уваров, с основание датиран в XI в.[36], както и с различни други кръстове, отнесени към XI—XII в.[37] Тази украса напомня и за още по-ранни паметници, характерни за VI в.[38] Впрочем и А. Фролов е изненадан от редицата архаични елементи в украсата и в изработката на енколпиона от Ватопед — от лъскавия и монотонен декор на обсипаната със скъпоценни камъни лицева част, от плитките гнезда за инкрустация, нетипични за творба от края на XIII — началото на XIV в.[39] Отвътре енколпионът вероятно е устроен така, че да съдържа различни реликви и охраняващи средства. Вътрешността на един кръст от с. Лалково, Бургаска област, е разделена с прегради, така че се образуват пет отделения[40]. Кръстът от Ватопедския манастир се свързва с описания от Георги Акрополит златен реликвиар на император Исак II Ангел, придобит от българите като трофей. „ В средата си има частица от светото дърво... Той има премного отделения, в които се намирали мощи на по-прочути светци...“[41] Вероятно подобен е бил медният кръст и на българския цар Михаил Шишман, изпратен като дар през 1328 г. на Андроник III Младши в уверение, че не е нарушен Черноменският договор. Тази медна ставротека, както съобщава Йоан Кантакузин, царят носил на гърдите си и ценял повече от другите разкошни реликви, каквито притежавал[42]. Както се вижда, кръстът от Ватопед по устройство не се различава от редица ставротеки, принадлежали на високопоставени лица, в това число и на български царе.

Текстът върху енколпиона не определя на кой от двамата Тертеровци е принадлежал. По палеографски белези на полууставното писмо, както и по езиковите си особености надписът споделя явленията, наблюдавани в среднобългарските ръкописи от края на XIII – началото на XIV в., и може да бъде отнесен както към царуването на Георги I Тертер, така и към мимолетното господство на другия потомък на Тертеровата династия – Георги II Тертер. Никакви по-сериозни данни не можем да черпим от титулуването вь царехь владацꙋ. А. Фролов съвършено справедливо обръща внимание, че то е непознато на официалните канцеларски формули[43]. Ще добавим, че то е несвойствено за титулатурата на византийските императори[44], непознато е на владетелите на Второто българско царство[45].

Надписът върху кръста обаче няма официален характер, не е канцеларски документ подобно на приписката в Хилендарското евангелие (Хилендар № 7), изписано по нареждане на Георги II Тертер, където владетелят е наречен „велик цар“, срв. ... великыї ц҃рь Геѡргїе, с҃нь великаго ц҃рѣ Ѳеѡдра свѧт слав[46]. По-официален характер имат документите в Неаполитанския архив, където се споменава за български посланици при Карл I Анжуйски през 1281 г., съответно се посочва императорският титул на Георги I Тертер:... pro nunciis magnifici principis Imperatoris Bulgariorum и на това е обърнато достатъчно внимание[47]. Така че вь царехь владацꙋ не е официален титул, а указание за царската принадлежност на Тертеровци, каквото указание съдържа например титулуването на цар Симеон Велики в познатата стихотворна похвала, посветена нему, която даваме по Кирило-Белозерския препис от 1445 г. – великы въ ц҃рїхъ Сѵмеѡнъ[48].

В пълния анализ на текста, извършен от А. Фролов, е посочено, че гравьорът на Тертеровия кръст е използувал общоупотребявани формули, запазени по традиции, срещани доста често върху аналогични надписи, принадлежащи на различни собственици. Така че, за да се изтъкне наличието на реликва от Светото дърво, кръстът е наречен ты бо еси дръжава царемь. Изразът „могъщество на царете“ се среща в стари византийски текстове, като евангелието на Александър Монах и Андрей Критски, а по-късно прониква и в литургиката[49]. Обърнато е внимание и на формулата трьблаженое и трилюбовное дрѣво, която се появява за първи път в текстовете на Йоан Дамаскин, а по-късно при кръста, издигнат от императора иконоборец Константин V над бронзовите врати в императорския дворец Халка, среща се и в канона за 14 септември на Козма Маюмски и в други литургични текстове[50]. А. Фролов не изключва и мисълта този текст да е във връзка с вярването, че кръстът е направен от три различни вида дърво[51].

С традицията се свързва и главната въвеждаща мисъл в посвещението – крьстнымь знамениемь ꙋжасадть са варварсти плци, превръщаща кръста от средство за мъчение в оръжие и помощник на царете в битките. Тя води началото си от разказите за Видението на Константин Велики, откогато кръстът става символ на победата на Христос върху злото и на поражението на враговете на империята. Подобни мисли са засвидетелствувани върху редица византийски паметници, като знаменитата Лимбургска ставротека (40–60-те години на X в.), ставротеката от слонова кост на Никифор Фока (963–969), кръстът от Маастрихт (не по-късен от 1071 г.) и т. н.[52]

Дали споменаването на „варварските войски“ не е някакво косвено указание за историческите рамки на надписа? Дали това е обичайна топика, свързана със символиката на кръста да побеждава всяко зло според средновековните представи, или изразът е алюзия със същински варварски нашествия и опустошения? Същия въпрос пряко си поставя А. Фролов, привеждайки примерите върху посочените по-горе паметници, както и с други с подобни текстове. Балансираният му анализ подсказва, че той се колебае да потвърди историческата основа на такъв израз, въпреки че твърди: „Comme les poètes byzantins, l'auteur de la dédicace slave a fourni un effort littéraire pour célébrer la vertu militaire de la croix.“[53]

Склонни сме да се съгласим с твърдението на А. Фролов, че Ватопедският кръст едва ли е свързан с името на сина на Тодор Светослав и принадлежи на Георги I Тертер. Смятаме обаче, че авторът обръща внимание повече на палеографските особености, за да подкрепи твърдението си, а не на реалната историческа обстановка на Балканския полуостров в края на XIII в. А тъкмо тогава, както е известно, татарската експанзия в българските земи достига върховната си точка[54]. Дълбоко разтърсили военната и политическа мощ на България, татарите оставят трайни следи в народното съзнание. Затова не е без значение да споменем един твърде непретенциозен вокативен надпис от Шуменската крепост, отнесен по палеографски данни към края на XIII в., в който се отправят молитви за спасение от татарските орди, срв. азъ гєргн поглѧда[нѧ] долоу н горѣ н рекохъ б͞є наимѧ твоє нзбавн ны ѿⷮ татаръ[55]. Ясно е, че тук не се касае за формула-клише. Трябва още да отбележим, че отгласи от реални исторически събития, добре преплетени с топоси, се срещат не само в български надписи, но и в химнографски текстове с непоклатим устойчив характер[56].

Прави впечатление, че единственият запазен досега български царски кръст е останал вън от вниманието на езиковеди, епиграфи, историци. Той не е влязъл в корпуса на Ф. Малингудис, обемащ голяма част от старобългарските и среднобългарските надписи[57]. Незаслужено полузабравен от науката, този ценен езиков и литературен паметник от края на XIII в. трябва да заеме своето подобаващо място.

---

[1] A. Frolow. Une inscription bulgare inédite. — Revue des Etudes slaves, XXI, 1944, p. 97; La relique de la Vraie Croix. Paris, 1961, No 5, 582.

[2] Описанието е направено въз основа на сведенията и на приложената от А. Фролов снимка.

[3] Вж. т. 6 в подялбата на епиграфските материали с оглед основата и способа на нанасяне на надписите у Б. Рыбаков. Русские датированные надписи XI–XIV веков. — Археология СССР. САИ, вып. E1–44. М., 1964, с. 7; Б. Рыбаков. Из истории культуры древней Руси. Исследования и заметки. М., 1984, с. 39.

[4] С незначителни различия от четенето на A. Frolow. Op. cit., p. 97. крьстнымь вм. крѣстнымь, владащѹ вм. щ8, Геωргїѹ вм. = ї8, Тертерїѹ вм. = ї8, ты вм. ты.

[5] Вж. напоследък: А. Маргос. Българо-арменски надпис от 1218 г. от Витовнишкия манастир. — Български език, XXXIII, 1983, 3, 131–136.

[6] Ив. Гълъбов. Езикови особености на Боянските надписи. — Известия на Института за български език, VIII, 1962, 27–36 (= Ив. Гълъбов. Избрани трудове по езикознание. С., 1986, 731–740); Надписите към Боянските стенописи. С., 1963, 13–15.

[7] Най-нова ревизия на текста у Хр. Ив. Христов. Батошевският надпис. — Археология, XVIII, 1976, 4, 65–70.

[8] К. Попконстантинов. Надпис с дата от с. Горно Новково, Търговищко. — В: Културата на средновековния Търнов. С., 1985, 170–174.

[9] К. Попконстантинов. Още веднъж за надписа на Иво граматик. — Археология, XXV, 1983, 1–2, 98–105; А. Маргос. За четенето на надписа на Иво граматик. — Археология, XXVIII, 1986, 2, 39–44.

[10] В. Иванова-Мавродинова. Два надписа от Асеневци — Батошевският и Врачанският. — ИАИ, XV, 1946, с. 143.

[11] Е. Коцева. Надписите към стенописите от параклиса в Рилския манастир. — МПК, IX, 1969, 4, 18–25.

[12] Ст. Смядовски. Езикови особености на надписите от Земенските стенописи. — Старобългаристика, IX, 1985, 3, с. 39 сл.

[13] Ив. Гошев. Български царски надгробен надпис от 1388 г. С., 1945; А. Попов. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновската „Велика Лавра“. — Царевград Търнов, 4, 1984, 17–23; Й. Андреев. Иван Асен IV. — Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, Исторически факултет. Т. 21, 1983–1984, № 3, с. 45.

[14] Ив. Гълъбов. Ямболският надпис. — Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, 421–426.

[15] К. Паскалева. Църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир. С., 1980, с. 51 и сл.

[16] Ив. Гълъбов. Избрани трудове по езикознание..., с. 692.

[17] Ст. Кульбакин. Грамматика церковно-славянского языка по древнейшим памятникам. Петроград, 1915, с. 65 сл. (= Энциклопедия славянской филологии, изд. ОРЯС, вып. 10); Н. Ван-Вейк. История старославянского языка. М., 1957, с. 247; St. Kul'bakin. Le vieux slave. Paris, 1929, p. 247.

[18] Ст. Младенов. История на българския език. С., 1979, с. 160.

[19] За това явление вж. Ст. Кульбакин. Цит. съч., с. 15; St. Kul'bakin. Op. cit., p. 194 sq.; A. Vaillant. Manuel du vieux slave. Paris, 1948, p. 66 sq.

[20] А. Минчева. Старобългарски кирилски откъслеци. Български езикови паметници. Т. I, С., 1978, 76–89.

[21] K. Popkonstantinov. Les inscriptions du monastère rupestre près du village Murfatlar (Basarab). (Etat, théories et faits). — In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, p. 133.

[22] И. Тот. К изучению одноеровых памятников XI в. — Старобългаристика, 1980, 2, с. 27.

[23] Блестящо извършен от A. Frolow. Op. cit., 104–106.

[24] J. Mateos. Le Typicon de la Grande Eglise. T. I. Le cycle des douze mois. Roma, 1962, 29–33; H. Delehaye. Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi, Propylaeum ad Acta Sanctorum, Novembris, Bruxelles, 1902 (réimpression anastatique 1985), col. 43–45, 661–662; F. Halkin. Bibliotheca hagiographica graeca. T. III, Bruxelles, 1957 (réimpression anastatique 1986), p. 80 sq.; Г. С. Дебольскии. Дни богослужения православной кафолической восточной церкви, изд. 10. Т. I, СПб., 1901, с. 79, 96.

[25] A. Frolow. Op. cit., p. 98 sq.

[26] З. Хауптова. Похвала царю Симеона, ее автор и византийские образцы. — Старобългаристика, 1981, 10, с. 91; Z. Hauptová. Antické tradice ve velkomoravském písemnictví. — Listy filologocké, 101 (1978), 140–160; Der altkirchenslavische Vers und byzantinischen Vorlieder. — Beitrage zur byzantinischen Geschichte im 9.–11. Jahrhundert, Praha, 1978, 335–360; К. Станчев. Поетика на старобългарската литература. С., 1982, с. 145 сл.

[27] Тук напр. влизат в сложни взаимоотношения проблеми като тези за енклитиката и проклитиката в рамките на стиха.

[28] Р. Якобсон. Избраные работы. М., 1985, с. 247.

[29] По-подробно в: Я. Славиньский. К теории поэтического языка. — В: Структурализъм: „за“ и „против“. М., 1975, с. 268.

[30] Ентропията като мярка за загубена информация — вж. P. M. Woodward. Wstęp do teorii informacji, Warszawa, 1959, p. 68.

[31] О. Брик. Ритм и синтаксис. Материалы к изучению стихотворной речи. — В: Texte der russischen Formalisten, Bd. II, Texte der Verses und der poetischen Sprache, München, 1972, p. 206.

[32] К. Иречек. История на българите. Търново, 1886, 361–369; История на България, Т. III, с., 1982, 294–301.

[33] История на България, Т. III, с. 300, бел. 69.

[34] К. Иречек. Цит. съч., 347–375; П. Мутафчиев. История на българския народ. С., 1986, с. 337 сл.; История на България. Т. III, с. 308 сл.

[35] Л. Дончева-Петкова. Древноруски кръстове енколпиони от България. — Археология, XXVII, 1985, 1, 48–51, обр. 3–6 и цит. лит.

[36] А. В. Банк. Византийское искусство в собраниях Советского союза. Л.-М., 1966, № 180.

[37] A. Frolow. La relique..., No 199, 270, 267, 375; К. Русудан. Чеканка триптиха Хахульской иконы Богоматери. Тбилиси, 1972, обр. 33.

[38] A. Frolow. Op. cit., No 26, 27, 45.

[39] A. Frolow. Une inscription.., 101.

[40] Кръстът се съхранява в Средновековния отдел на НАМ – София, инв. № 724.

[41] Георги Акрополит. История. – ИБИ, XV, 1971, с. 153 сл.

[42] Joannes Cantacuzenus. Historiarum, 1, 298–300; История на България, III, с. 330.

[43] A. Frolow. Op. cit., p. 100.

[44] За титулатурата, свързана с акламации, вж. Constantini Porphirogeniti imperatoris De ceremoniis aulae byzantine. Liber primus. – In: J. P. Migne. Patrologiae cursus completus. Series graeca. T. 112, Parisiis, 1897, cap. 57, col. 668–669 et n. 61.

[45] Подробно у: Г. Бакалов. Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии). С., 1985, с. 145 и сл.; Ив. Добрев. Палеографски бележки върху царското титулуване и някои царски отличия през епохата на Второто българско царство. – Старобългарска литература, 1980, 6, 69–80.

[46] Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931, с. 265. За титлата велнкъ цѣсарь, μέγας βασιλεύς вж. F. Dölger. Byzantinische Diplomatik. Ettal, 1956, p. 112 sq.

[47] М. С. Дринов. Съчинения. Т. I, 1909, с. 82.

[48] Вж. реконструкцията велнкын въ црѣхъ црь снмеѡнъ в Светославовия (Симеоновия) изборник от 1073 г. у И. Льовочкин. Изборник Святослава и его славянский протограф. – Старобългарска литература, 1980, 8, с. 48.

[49] A. Frolow. Op. cit., p. 102, n. 5–7.

[50] Ibidem, p. 103, n. 1–3.

[51] Ibidem, p. 103, n. 5.

[52] Ibidem, p. 104 sq.

[53] Ibidem, p. 111.

[54] П. Ников. Татаро-българските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца. – ГСУ, ИФФ, XV–XVI (1919–1920), 1921, с. 15 сл.

[55] А. Маргос. За новооткрития старобългарски надпис от Шуменската крепост. – Археология, 1969, 1, 22–26.

[56] Г. Попов. За едно споменаване на триезичници в Битолския триод. – Старобългарска литература, 1978, 3, 86–90; Г. Попов. Триодни произведения на Константин Преславски. С., 1985, с. 36 сл.

[57] Ph. Malingudis. Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hämus-Halbinsel. Teil I. Die bulgarischen Inschriften, Théssaloniki, 1979. Неосновавателно там надписът е вместен в раздела Varia et dubia и още по-неосновавателно е отнесен към надписите „aus Textilien" – Ibidem, p. 120.

Croix-enkolpion reliquaire du tsar Georgi Terter

L. DONČEVA-PETKOVA, S. SMJADOVSKI

(Résumé)

Les auteurs signalent à la science historique, archéologique et linguistique bulgare la croix de poitrine découverte par G. Millais et publié avec succès par A. Frolov, appartenant à l'un des deux rois bulgares portant le nom de Georgi Terter.

La croix, conservée dans le monastère de Vatopède à Athos, est faite de plaques de cuivre dorées et se compose de deux moitiés différentes, reliées dans la partie supérieure avec une charnière et un anneau pour accrochage. L'endroit est orné de perles et d'améthystes, tandis que l'intérieur est divisé en sections, remplies avec des fragments de reliques, charbons et de mastic. Un intérêt incontestable présente l'envers du reliquaire sur lequel est gravée une inscription de 23 lignes: крьстн/ымъ знам/еннемь ȣжаса/ать сѧ вар/варстн пл/цн: ѣко т/ѣмь побѣ/ждаемн н/прогоннмн крѣпко тѣм тръ/блаженое н трнлюбовное дрѣво/покровнтель вь бранех: пособнн/кь вь бѣдах: бѫдн мн вь ца/рехь вла/дащіȣ Ге/шргіȣ/терте/ріȣ ты/бо есн д/ржава ц/арем н/крѣпость вѣрным.

L' inscription est un typique monument ь. avec emploi des signes pour les deux voyelles nasales (pour ѫ s'emploie la variante petite nasale fermée ѧ). L'analyse du texte indique la proximité évidente avec différents textes hymnographiques liés avec les offices pour le 14 septembre et le 7 mai. Les compositions connues sont vraisemblablement utilisées par l'auteur inconnu de l'enkolpion de Terter, qui, tant qu'on ne trouvera pas de parallèle grec, peut être considéré comme une œuvre poétique bulgare indépendante.

Par la forme, la croix se relie avec les enkolpions russes moulés en bronze, datés dans la seconde moitié du XIIe – la premiere moitié du XIIIe s., tandis que par la structure de l'intérieur – avec maintes stavropteque ayant appartenu à des personnages haut placés, y compris à d'autres rois bulgares (Mihail Šišman).

Nous sommes portés à admettre l'affirmation de A. Frolov que la croix de Vatopède a appartenu à Georgi I Terter. Nous estimons, cependant, que l'auteur insiste davantage sur les particularités paléographiques que sur la situation historique réelle dans les Balkans à la fin du XIIIe s., or c'est à cette époque justement que l'expansion tartare dans les terres bulgares atteint son point culminant.

Presque oublié injustement par la science, ce monument linguistique, littéraire et historique de la fin du XIIIe s. doit reprendre sa place métritée.

Орнитофауната на потъналото селище при Урдовиза (дн. Китен) от раннобронзовата епоха

ЗЛАТОЗАР БОЕВ, ГЕОРГИ РИБАРОВ

Специалните изследвания върху фаунистичните (респ. орнитофаунистичните) останки от археологическите обекти в България предоставят на археолозите редица ценни сведения, които улесняват интерпретирането на палеоикономиката. Що се отнася до остеологическите останки, то те са почти непроучени. С тяхното изучаване бихме могли да получим косвена информация за характера на някогашната природна среда.

Потъналото селище при Урдовиза на брега на Китенския залив се изследва от археолозите от 1984—1985 г. Първоначално разкопките са имали по-скоро сондажен, разузнавателен характер и едва през 1987 и 1988 г. се попада на големи количества костни материали с животински произход. Според ръководителите на разкопките М. Лазаров и К. Порожанов те се отнасят към ранната бронзова епоха.

Материал и методи

Общото количество на извлечения костен животински материал възлиза на 7695 бр. кости, костни фрагменти, неопределяеми костни трески и черупки от речни и морски мекотели. Разпределението на остеологичните и конхиологичните останки е представено на табл. 1. Определянето на броя на екземплярите в изследвания материал по видове е извършено след разпределянето им и в размерни класове, което повишава достоверността на получените данни[1].

Както се вижда, птиците съставляват 1,04% от целия материал, като предмет на настоящата статия са костните останки, принадлежащи на 48 екземпляра. Те дават 43,10% от видовия състав на установените животни. Степента на фрагментация е висока, като най-големите размери на фрагментите рядко надхвърлят 5,0 cm.

Таблица 1

Разпределение на изследвания материал по класове

Клас	Останки		Екземпляри		Видове	
	брой	%	брой	%	брой	%
Бозайници	7310	94,99	891	86,58	22	37,93
Птици	80	1,04	48	4,67	25	43,10
Влечуги	242	3,14	45	4,37	2–3	3,44–5,17
Риби	26	0,34	16	1,55	3–4	5,17–6,89
Мекотели	37	0,48	29	2,81	4	6,89
Общо	7695	99,99	1029	99,98	56–58	99,98

В целия материал от 7310 кости на бозайници, 3152 (43,11%) принадлежат на домашни видове. Общо са представени 6 вида. Т. е. делът на дивите (ловните) бозайници е 56,89% от останките и 54,32% от екземплярите. Определянето на териологичния костен материал е извършено чрез сравняване със скелетната колекция в Историческия музей в Ямбол, а определянето на костните останки от птици — чрез сравнение с остеологичната колекция на Националния природонаучен музей при БАН.

Природна обстановка

Проследяването на продължението на речното легло на съвременната река Караагач по морското дъно показва, че в холоцена тя преминавала непосредствено до проучваното селище. В лимана на реката е добре представена холоценската т. нар. новочерноморска акумулационна тераса на 3,5—5 m дълбочина. Тя навлиза навътре и се слива с високата заливна тераса[2]. Днес в долното си течение реката е плавателна, а голяма част от водосборния ѝ басейн (182 km²) е залесен. На места са запазени останките от някогашните смесени гори от цер (Quercus cerris L.) и благун (Quercus frainetti Ten.)[3]. Можем да допуснем, че преди 5000—4000 г. р. Караагач е била значително по-пълноводна, тъй като според някои сведения допреди 40—50 години реката е била плавателна „дори за гемии"[4]. Логично е тогава да са били още по-силно изразени характерните пролетни обширни разливи при пълноводие, съчетани с есенния минимум в речния отток[5]. Днес лонгозните гори в поречието на Караагач са напълно унищожени, но безспорно в миналото в равнинните части от низината на тази река са съществували обширни горски масиви от лонгозен тип, подобни на тези в съседните Дяволска река и р. Ропотамо, запазили се и до днес. В потъналите терени край селището подобно на съвременните надземни части са били представени псевдоподзолисти глеевидни и силно излужени почви, характеризиращи се със слабо почвено плодородие[6]. Логично е да се предполага, че в едно такова селище, разположено в изключително богата на живот природа, каквато е лонгозната гора, основният източник на прехрана да бъде ловът. Поради обширните заблатявания при ежегодното пролетно разливане на водите на реката едва ли ограничените по площ свободни от дървесна растителност терени са били използвани за земеделие.

Видов състав на ловните птици

Разпределението на остеологичните материали от птици е представено на табл. 2. От данните личи, че всички добивани птици са представители на ловната (дивата) орнитофауна. Изключителен интерес представлява видовото разнообразие на използваните птици: с общо 62 кости са представени наймалко 25 вида птици, или средно всеки вид е представен с по 2,5 бр. кости. С това безспорно раннобронзовото селище при Урдовиза се нарежда сред най-богатите орхеоорнитологични обекти от тази епоха не само у нас, но и на Балканския полуостров. Досега в България такова видово многообразие на пернатия дивеч бе непознато. От общо 27 таксона, установени в материала, 17 са определени до вид, 5 — до род, 1 — до трибус и 4 — до подсемейство в зависимост от фрагментарността на останките и наличието на сравнителен материал.

Таблица 2

Разпределение на изследвания материал по видове

Вид	Брой на костите	Брой на екземплярите
1	2	3
Cygnus olor	15	6
Aves indet.	11	8
Phalacrocorax carbo	7	2
Podiceps cristatus	5	3
Anatinae gen.	4	4
Aythya ferina	3	2
Pelecanus onocrotalus	3	1
Aythyni gen.	3	1
Aythya nyroca	2	2
Podiceps nigricollis	2	1
Anser anser	1	1
Cygnus cygnus	1	1
Gavia arctica/stellata	1	1
Fulica atra	1	1
cf. Aythya nyroca	1	1
Anas platyrhynchos	1	1
cf. Phalacrocorax aristotelis	1	1
Podiceps griseigena	1	1
Gavia stellata	1	1
Anser Aalbifrons	1	1
Anser erythropus	1	1
Phalacrocorax carbo/aristotelis	1	1
Larus sp.	1	1
Aythya sp.	1	1
Aythya sp.	1	1
Netta/Aythya sp.	1	1
Netta/Aythya sp.	1	1
Netta/Aythya sp.	1	1
Всичко	73	48

От систематичния преглед на орнитофауната се вижда, че всички видове се отнасят към 6 разреда, като без изключение 25-те вида са представители на водолюбивата езерно-блатна орнитофауна: Гмуркачоподобни (Gaviiformes), Гмурецоподобни (Podicepidiformes), Пеликаноподобни (Pelecaniformes), Гъскоподобни (Anseriformes), Жеравоподобни (Gruiformes) и Дъждосвирцоподобни (Charadriiformes). Напълно отсъстват представители на горския комплекс, както и птици на откритите полски ландшафти или скалните терени. Между 9 и 11 вида са ловни птици, които и днес са ценен пернат дивеч в повечето от европейските страни, включително и у нас. Повечето от останалите видове птици също биха могли да бъдат използвани за храна, поради което присъствието на костните им останки сред отпадъците е обяснимо. Такива са черногушият (Gavia arctica (L.)) и червеногушият (Gavia stellata Pontopp.) гмуркачи, големият (Podiceps cristatus (L.)), червеновратият (Podiceps griseigena (Bodd.)) и черновратият (Podiceps nigricollis C. L. Brehm) гмурец, немият (Cygnus olor (Gm.)) и пойният (Cygnus cygnus (L.)) лебед и лиската (Fulica atra L.), които днес не се считат за ловни обекти главно поради неприятния блатен мирис на месото им и преди всичко поради ниската им численост в природата. В почти цяла Европа понастоящем са поставени под закрила и ловуването им е ограничено или забранено. Като твърде редки с различна категория на застрашеност от изчезване в национален мащаб сега в „Червена книга на НР България“ са включени най-малко 11 вида: черногуш гмуркач, червеноврат и черноврат гмурец, розов пеликан (Pelecanus onocrotalus L.) — изчезнал като гнездеща птица от блатата на България през последните 30 години[7], голям (Phalacrocorax carbo (L.)) и среден (Phalacrocorax aristotelis (L.)) корморан (обр. 1,2), поен лебед, сива гъска (Anser anser (L.)), белоока (Aythya nyroca (Güld.)) и кафявоглава (Aythya ferina (L.)) потапница и малка белочела гъска (Anser erythropus (L.)). Изхождайки от характера на пребиваването на тези видове в нашата страна, можем да ги разделим на 3 групи: 1) прелетни, посещаващи страната през време на зимуването; 2) прелетни, посещаващи страната по време на размножаването, т.е. през пролетно-летния сезон; и 3) постоянни, чиито популации обитават нашата страна през цялата година и не извършват значителни сезонни миграции

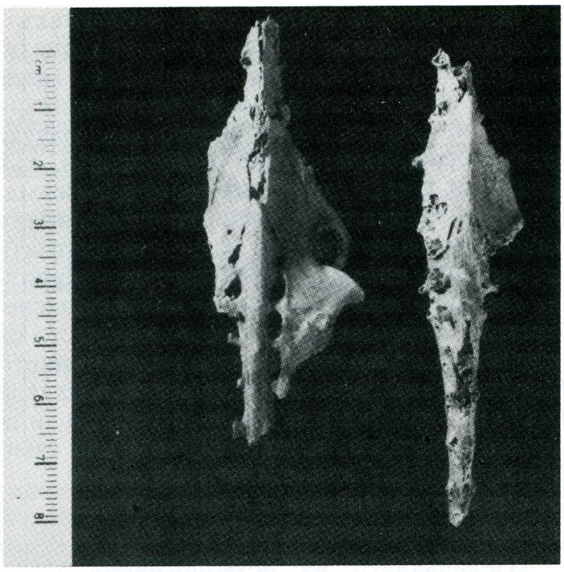
1

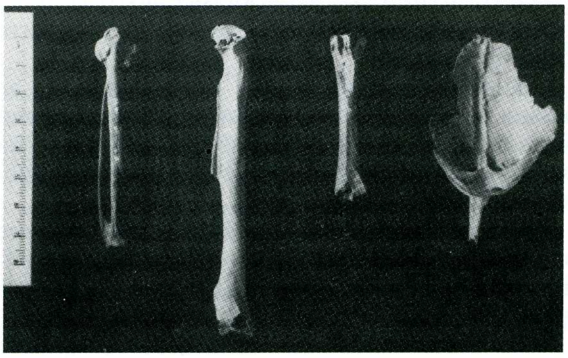
2

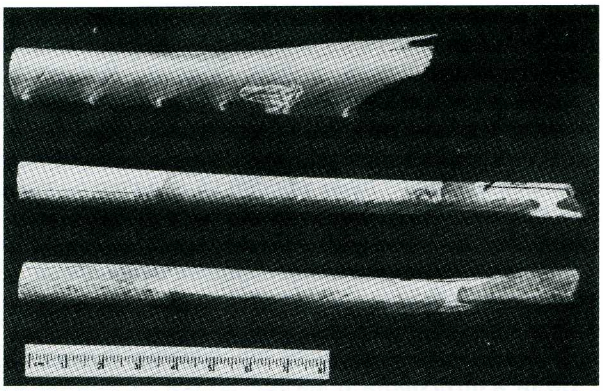
3

● *Обр. 1. Останки от тазовите кости на два корморана: голям корморан (Phalacrocorax carbo) — вляво и среден корморан (Ph. aristotelis) — вдясно. Fig. 1. Restes des os de tarse de deux cormorans: grand cormoran (Phalacrocorax carbo) — à gauche, et cormoran moyen (Ph. aristotelis) — à droite*

● *Обр. 2. Част от костите на голям корморан (Phalacrocorax carbo). Отляво надясно: carpometacarpus, tibiotarsus, tarsometatarsus и апикалната част от гръдната кост (sternum). Fig. 2. Partie des os d'un grand coromoran (Phalacrocorax carbo). De gauche à droite: carpometacarpus, tibiotarsus, tarsometatarsus et la partie apicale de l'os pectoral*

● *Обр. 3. Тръбички, направени от пневматичните кости на крилата на розов пеликан (Pelecanus onocrotalus): лакътна кост (горе) и две лъчеви кости (долу). Fig. 3. Canules, faites d'os pneumatiques des ailes de pélican rose (Pelecanus onocrotalus): os de coude (en haut) et deux oss radii (en bas)*

освен непериодични скитания на неголеми разстояния.

Към първата група се отнасят 7 вида: черногушият и червеногушият гмуркач, пойният лебед, малката и голямата белочела (Anser albifrons (Scop.)) гъска, както и крайно рядко размножаващите се у нас кафявоглава и белоока потапница. Установяването на останките от тези видове е указание, че жителите на потъналото селище край Урдовиза са ловували доста често на блатен дивеч и през зимата.

Към втората група се отнася само един вид — розовият пеликан. Възможно е месото на тази едра птица да не е използвано за храна, а улавянето ѝ да е било свързано с доставянето на кости за някои по-специфични нужди[8].

Третата група включва останалите 9 вида: голям, червеноврат и черноврат гмурец, голям и среден корморан, сива гъска, белочела водна кокошка (лиска), ням лебед и зеленоглава патица. Последният вид и до днес е най-масовият пернат дивеч в Европа, Азия и Северна Америка.

Средната стойност на телесното тегло на типичните ловни видове птици е в границите 0,6—3,5 kg, но не бива да забравяме, че освен патици, потапници и гъски тогава наред с тях са били използвани за храна и немият, и пойният лебед, теглото на последния от които е 9,0—22,5 kg[9]. Обща особеност на тези птици е, че всички те са отлични плувци — храната си търсят, плавайки по водната повърхност или гмуркайки се на неголеми дълбочини (1—5 m). Те обитават гъстите крайбрежни тръстикови масиви, които им служат за укрития от естествените им врагове (грабливи птици, лисици, чакали, диви котки и пр.). На брега излизат за нощуване или (само някои видове) по време на гнезденето и отглеждането на малките си. Гмуркачите и гмурците имат плаващи гнезда, изградени от зелени растителни части, и почти не излизат на брега през целия си живот. За да бъдат уловени, вероятно са били използвани стрели или въжени примки или мрежи, поставяни сред блатната растителност във водата. Но и в двата случая, за да бъде взета уловената (убитата) птица, се е налагало тя да бъде доближена с лодка или с плуване. Едно косвено доказателство, че ловът се е извършвал именно в блатата и разливите, а не в крайбрежните морски плитчини, са намерените заедно с птичите кости обгорели останки от сладководни костенурки (242 бр. от 45 индивида; табл. 1).

Основният дивеч според състава на хранителните отпадъци са били гъските, патиците и потапниците, които са по-„сухоземни" птици и във връзка с храненето си често излизат на брега, където по-лесно биха могли да бъдат уловени. Но и в този случай са били необходими естествени укрития, зад които да се прокрадват ловците, тъй като зрението и слухът на тези птици са много силно развити. Нерядко през зимата големи ята от тези видове, накацали във водата, при по-силни и продължителни застудявания могат да замръзнат и тогава поради силно ограничената си подвижност стават лесна плячка за хищници и хора.

Възрастов състав

Шест кости от 4 екземпляра птици принадлежат на млади животни, незавършили пълното си развитие. Това се равнява на 8,5% от броя на костите и 8,8% от броя на птиците. Намирането на млади екземпляри посочва, че те са били уловени през лятото или най-рано в края на пролетта. Такива са 3 кости от ням лебед и по една кост от черногуш (червеногуш) гмуркач, малка белочела гъска и една неопределена по вид потапница. Като се има предвид, че потапниците гнездят предимно в северните райони на континента, а възрастните птици пребивават у нас главно по време на презимуването, можем да допуснем, че останките принадлежат на един от трите размножаващи се в България видове — белооката, кафявоглавата или ръждивоглавата качулата (Netta rufina (Pall.)) потапница. Първите 2 вида са установени в останките (табл. 2).

Следи по костите

Почти 1/5 от костите носят следи от обгаряне, което е указание, че птичето месо се е приготвяло за храна чрез прякото му опичане на силен огън. По краищата на 3 раменни кости бяха забелязани изтъркани участъци от ставните повърхности, което би могло да бъде във връзка с продължителното им търкане от вълните в пясъчното дъно, т.е. след консумацията на месото отпадъците се изхвърляли направо във водата.

Други кости имат ясни следи от нагризване от дребни хищни бозайници (порове, невестулки, диви котки, чакали). Това също показва, че отпадъците не се събирали в покрити места, поради което тези животни са имали свободен достъп до пресните хранителни остатъци.

На дисталната епифиза на една от раменните кости личат следи от разрязване с нож, което навежда на мисълта, че бедните на месо връхни части на крилата са били отстранявани чрез отрязването им в лакътната става преди приготвянето на храната.

Три кости от розов пеликан (една лакътна и две лъчеви) са много прецизно отрязани, като линията на среза образува съвсем правилен ръб. По такъв начин, тъй като тези кости при пеликаните са пневматични (кухи), са били получени правилни тръбички с дължини 11 cm (за лакътната кост) и 17 cm (за лъчевите кости). Използването на тези тръбички засега е неизяснено. По двете тръбички от лъчевите кости са запазени ясни следи от съприкосновението им по част от дължината им с някаква обвивка, в която са били омотани или вмъкнати. Т.е. тръбичките са били само част от някакъв прибор.

* * *

Изследването на остеологичния материал от птици от раннобронзовото селище при Урдовиза дава основание за следните обобщения:

Видовият състав на използваните за храна птици е богат и разнообразен. Всички установени видове са представители на хидрофилния водно-блатен орнитофаунистичен комплекс.

Птиците съставляват 1,04% от броя на животинските останки в обекта, но включват над 43% от видовия състав на използваните за храна животни от човека.

В околността на селището е имало многобройни блата, езера и речни разливи, които се обитавали от разнообразен дивеч. От установените 25 вида водолюбиви птици 11 вида са ценни ловни обекти. Вероятно останките от чайка (Larus sp.), голям и среден корморан имат случаен произход.

Жителите на селището са ходели на лов за птици както през пролетта и лятото, така и през зимата. Една част от видовете (най-голямата) се срещат в България само през зимата, други са целогодишни обитатели, а трети пребивават у нас само през пролетта и лятото.

Вероятно при лова на блатни птици са били използвани и малки лодки за придвижване сред тръстиковите масиви из водоемите.

Птичето месо се е приготвяло за храна чрез опичане на пряк огън. Бедните на месо части (крилата и вероятно краката) са били отрязвани. Отпадъците се изхвърляли, без да се събират в отделни буклучни ями.

Налице е вторична употреба на костите от птици. Някои от тях са били използвани като суровина (тръбестите пневматични кости от крилата на розовия пеликан).

[1] S. Bökönyi. A new method for the determination of the number of individuals in animal bone material. Amer. journ. of Archaeology, 74, 1970, 291—292.

[2] Вл. Попов, К. Мишев. Морски тераси по Медноридско-Странджанското крайбрежие. — В: Геоморфология на българското черноморско крайбрежие и шелф, С., БАН, 1974, 79—86.

[3] Ив. Бондев. Карта на растителността. — В: Атлас на Народна Република България, С., ГУГК. 1973, 88—89.

[4] Ж. Чанков. Караагач. — В: Географски речник на България. С., Наука и изкуство. 1958, 230.

[5] П. Пенчев. Среден годишен брой на речните прииждания. — В: Атлас на Народна Република България, С., ГУГК, 1973, 70.

[6] М. Йолевски, Р. Калоянова, В. Койнов, Х. Трошлев. Почвена карта. — В: Атлас на Народна Република България, С., ГУГК, 1973, 80—81.

[7] Т. Мичев. Розов пеликан, розов бабуш (Pelecanus onocrotalus L., 1758). — В. Червена книга на НР България. Т. 2. Животни, С., БАН, 1985, 45.

[8] Вж. „Следи по костите“, 7—8.

[9] J. Szczepski, P. Kozłowski. Pomocnicze tabele ornitologiczne. Warszawa, PWN 1953, 154 p.

La faune ornithologique de la localité sombrée prés d'Urdoviza (actuellement Kiten) de l'âge du bronze rècent

Z. BOEV, G. RIBAROV

(Résumé)

De tous les 7695 restes osseux d'animaux et de coquilles de mollusques d'âge 3000—2000 av. n. ère, à des oiseaux appartiennent 73 (1,04%). De tous les 56—58 genres d'animaux, utilisés pour nourriture ou pour d'autres buts, les oiseaux sont représentés par 25 genres et 48 exemplaires. La localité était située près de l'embouchure d'autrefois de la rivière Karaagatch et dans son voisinage il y avait des débordements fluviaux, des marécages et des lacs. Tous les oiseaux établis sont des genres aimant l'eau des ordres Gaviiformes, Povicepidiformes, Pelecaniformes, Anseriformes, Gruiformes et Charadriiformes. 9 à 11 genres sont des oiseaux de chasse qui, aujourd'hui encore, sont un gibier précieux. D'autres 11 genres à présent sont inclus dans le Livre rouge de la République populaire de Bulgarie. Les habitants de la localité allaient à la chasse d'oiseaux pendant toutes les saisons de l'année et éventuellement pour se mouvoir dans les bassins d'eau douce utilisaient des petites barques. La viande d'oiseau était grillée, les parties maigres étant préalablement découpées. Les déchets de la nourriture étaient jetés sans être amassés dans des fosses à ordures couvertes. En outre de la viande, les oiseaux étaient utilisés également comme source de matériel osseux. De tous les sites archéologiques étudiés jusqu'à présent en Bulgarie, la localité de l'âge du bronze récent près d'Urdoviza montre la plus grande variété d'oiseaux utilisés par l'homme.

Критика и рецензии

MARCUS JUNKELMANN. DIE LEGIONEN DES AUGUSTUS. Der römische Soldad in archäologischen Experiment. Mainz am Rhein, 1986, 313 Seiten, 80 Tafeln mit 31 Farb und 126 Schwarzweißabbildungen (= Kulturgeschichte der antiken Welt, Band 33).

Историкът Маркус Юнкелман и издателството „Филип фон Цаберн“ в Майнц (ФРГ) са имали щастливата и оригинална идея да поднесат на специалистите и любителите на римската история и археология един уникален по своя характер научен труд, написан с голяма вещина и правдивост. Авторът дълги години упорито е издирвал и проучвал писмените извори, епиграфските паметници и археологическите резултати и материали върху историята на римското военно дело. Той е защитил докторат в Мюнхенския университет през 1979 г., където започнал и своята кариера като асистент при Катедрата за дидактика на историята.

В резултат на всичко това Юнкелман достигнал до идеята да организира един поход по всичките правила на римската военна тактика и стратегия. За целта той образувал колектив от 7 съмишленици, които старателно подготвил за това трудно начинание. По случай 2000-годишния юбилей на град Аугсбург (край Мюнхен) във връзка с победата на Друз и Тиберий (осиновени синове на Август) в 15 г. пр. н. е. срещу племената рети и винделики Маркус Юнкелман реализира замисления поход. Неговата група потегля от Верона (Северна Италия), през Алпите за Аугсбург. Това разстояние от 540 км било изминато пеша за 24 дни за времето от 30 април - 23 май 1985 г.

Несъмнено много преди това екипът на Юнкелман започнал старателна подготовка за това мероприятие. Облеклото, въоръжението и походният багаж (палатки, завивки, кухненски прибори и др.) трябвало напълно да приличат на оригиналните. Несъмнено тук най-голяма помощ оказали фирмите-спонсори, отпуснали сумата DM 300 000, и тези фирми, които приготвили нужното оборудване. Наред с това „осмицата“ на Юнкелман извършвала всекидневно тежки физически натоварвания. По време на похода се изминавало средно по 22,5 км, като преходите през Алпите били доста трудни. Освен това облеклото и снаряжението на римския войник тежало според Юнкелман 29,4 кг, а допълнителното оборудване по време на марш — 18,4 кг. Общата екипировка възлизала на 47,9 кг. За облекчение към групата били наети две мулета, които носели палатката, въжетата, хромелите, т. нар. pila muralia — заострени от двете страни колове за ограждането на временни лагери, част от въоръжението и храната.

Книгата на Маркус Юнкелман се състои от 5 глави, но всъщност тя представлява две части. Предмет на първата част са идеята, подготовката и извършването на похода, както и неговото описание в дневника на автора (глава I). За нас повишен интерес представлява втората, по-голяма част от труда на Юнкелман, която е посветена върху важните проблеми на римското военно дело — организация и развитие на войската, йерархия на военните чинове, въоръжение, военна подготовка, изхранване, семеен живот, религия, походи, строежи на лагери и военни съоръжения и др. На тях ще се спрем накратко по-долу.

Каква била числеността и силата на римската войска? Към средата на I в. на н. е. населението на Империята наброявало 50—60 млн. души, а столицата Рим в началото на управлението на Август — 700 000 души. В началото на Принципата (Август—Тиберий) действували 28 легиона (168 000 пехотинци и 3360 конника), 13 преториански и градски кохорти в столицата, 200 кохорти и 50 али (100 000 пехота и 25 000 конника), флота. По времето на Траян—Хадриан военният контингент бил приблизително следният: 30 легиона (180 000 + 3480), 14 преториански и градски кохорти и гвардейски конници (equites singulares), както и 9 alae miliariae, 22 cohortes miliariae equitatae, 18 cohortes miliariae, 75 alae quingenariae, 77 cohortes quingenariae equitatae, 132 cohortes quingenariae (= 132 000 + 60 000). Към тази цифра трябва да прибавим и различните „нумери“ и флота. Общата численост достигала 400 000 души, а към края на II в. — към половин милион.

Основната бойна единица бил легионът. М. Юнкелман проследява накратко неговото развитие през Републиката и Принципата, т. е. превръщането на войската от народоопълченска в професионална и постояннодействуваща в преструктурирането на легиона от манипуларна към кохортна система. По времето на Август легионът се състоял от 10 кохорти, а всяка от тях, с изключение на първата, имала по 6 центурии. Авторът е от тези, които застъпват мнението, че I кохорта е съставена от 5 двойни центури. Други смятат, че центуриите са 6, а трети — 5 центурии, но различна численост всяка. През Принципата 1 центурия наброявала 80 души, а не 100 в периода на ранната Република. Така I кохорта била комплектована от 800 легионера (5 × 160), а другите 9 кохорти (от II—X) от 4320 (по 480 в кохорта). Към всеки легион били придадени конници, които изпълнявали различни функции към щаба. Техният брой по времето на Август бил 120, а от Веспасиан нататък по-голям. Легионите по времето на Империята имали не само отделна номерация, но и свои наименования. Те идвали от: мястото на сформиране на частта или географския район на тяхното подълго стациониране (Cyrenaica, Gallica, Germanica, Hispana, Italica, Macedonica, Scythica etc.); епитети, получени по време на сражение (Ferrata — железен, Fulminata — мълниеносен, Victrix — победител, Rapax — стремителен, и др.), императорски имена (Augusta, Claudia, Flavia, по времето на Траян — Ulpia); по имената на божества (Apollinaris, Martia, Minervia etc.) и т. н.

Легионите имали и свои емблеми. Ще посочим тези легиони, които са били за по-кратко или дълго време в нашите земи и по-специално по долнодунавския лимес: legio V Macedonica (с лагер Ескус) — емблема бик и орел; legio IIII Scythica (с вероятен лагер Ескус) — неизвестна; legio VIII Augusta (от 45—68 г. в Нове) — бик; legio XI Claudia (лагер в Дуросторум след I дакийска война) -- Нептун и вълчицата с Ромул и Рем; legio XIII Gemina (след 271 г. в Рациария) — лъв. Според Л. Кепи (вж. Lawrence Keppie. The Making of the Roman Army, London, 1984) тук споменатите легиони имат следните емблеми: V Македонски легион — бик, IV Скитски — козирог, VIII Августов — бик, XI Клавдиев — нептун, XIII легион-близнак — лъв. В тази своя работа Юнкелман не отбелязва I Италийски легион, защото се занимава с военните единици по времето на Август. Както е известно, I Италийски легион е бил рекрутиран при Нерон (и по-точно на 20 септември 66 г. според Йежи Колендо). Емблема — глиган или морски бик (Е. Ритерлинг), глиган (Т. Сарновски).

Начело на легиона стоял легат (legatus Augusti legionis), а негов пръв заместник бил един tribunus laticlavius. И двамата били от сенаторското съсловие. След тях следвал комендантът на лагера — praefectus castrorum, който обикновено достигал до този висок пост през няколко подофицерски чина и центурионат, като задължително е трябвало да бъде „примипил“.

Към щаба имало 5 tribuni angusticlavii — произхождащи от конническото съсловие. Гръбнакът на легиона естествено представлявали центурионите (centuriones), които били 59 на брой (според други 60). Те били комплектовани така: 5 в I кохорта и по 6 в другите 9 кохорти. Тези от I кохорта се наричали primi ordines. Те имали по-големи права, заемали по-високи длъжности от останалите центуриони и получавали по-големи възнаграждения. Начело стоял един primipilus (или primus pilus), а след него следвали princeps, hastatus, princeps posterior, hastatus posterior. В другите 9 кохорти подреждането било така: 1. pilus prior 2. princeps prior 3. hastatus prior 4. pilus poserior 5. princeps posterior 6. hastatus posterior.

Важна част в състава на легиона образували категориите на подофицерите (principales) — 480 на брой, и на immunes — освободени от преките си задължения войни поради специфичността на своята работа (техници, инженери, лекари, фелдшери, майстори, занаятчии и др.). Те наброявали 620 души (според Дейвид Брийз). Така общата численост на легиона през Принципата възлизала на около 5500—6000 души (бойци, имуни, принципали, центуриони, висши офицери, технически и медицински персонал и др.). Към легионите били придадени помощни войски (auxilia). Те можели да бъдат само от пехотинци (cohortes), от конници (alae) или смесени — 3/4 пехотинци и 1/4 конници (cohortes equitatae). По своята численост помощните войски можели да бъдат от около 500 души (quingenaria) или от около 1000 души (miliaria).

Главнокомандващ войската в една римска провинция бил самият провинциален управител (legatus Augusti pro praetore). Негови първи заместници били легатите на легионите, като напр. легатът на I легион е с по-висока длъжност от легата на II легион. След тях следвали по сила и важност командирите на различните видове помощни части: praefectus alae miliarie, praefectus alae civium Romanorum, praefectus alae (quingenariae), praef. alae (quing., II, III, IIII), tribunus cohortis miliariae, tribunus cohortis quing. eq. I c. R., praefectus cohors quing. I, II, III, IIII (vel praepositus coh. quingenaria I, II, III, IIII etc.).

Основните проблеми на една провинциална армия били свързани с нейното изхранване, обличане, въоръжение и подготовка за походи и сражения. В легионите комендантът на лагера отговарял пряко за тези задачи. Той трябвало да осигурява навреме гарнизона с нужните хранителни запаси. Към него били придадени и различни дребни търговци (lixae), които били цивилни лица и живеели в канабите (canabae) край лагерите. Разбира се, хранителните запаси по време на поход и в постоянния лагер не били еднакви. При походни маршове се давал т. нар. „железен порцион“ — сухар—сланина—сирене, както и известно количество жито. В лагерите за изхранването си са се грижели самите войници по контубернии (1 контуберниум — 8 души, 10 контубернии = 1 центурия), т. е. по бараки. Всяка от тях разполагала с хромел за смилане на житните растения и с кухненски съдове. Единствено хлябът можел да се приготвя общо за всички. Това ставало в големи пещи, които в лагерите се намирали на „виа сагуларис“, както показват археологическите проучвания в Британия и Западните провинции. Позовавайки се на античните извори и археологическите разкопки, М. Юнкелман обобщава следните видове храни. Месо: от говедо, овца, коза, свиня, глиган, елен, сърна, заек. От категорията на имуните имало ловци, които се грижели за набавянето на месо. То било необходимо и във връзка с многото на брой празници в римския календар, за които се изисквали пищни трапези. При разкопки се намират и кости от петел, кокошка, гъска. Тяхното месо се използувало често и във вид на супи и каши и се препоръчвало на болните. Римляните имали особени предпочитания към морската кухня (риби, миди, раци). Важно място заемали зърнените храни, които се съхранявали в специални складове (horrea), намиращи се в близост до портите на лагера. Освен месни и житни храни се консумирали също така: леща, лук, мед, корени, чесън и различни плодове. Римската кухня била доста пикантна. Често пъти се използували комбинации от сладки и солени ястия, както и от плодове със зеленчуци.

В римската войска се чествували различни празници (над 40) и почитали множество божества. На първо място бил официалният култ към „Капитолийската троица“ (Iuppiter Optimus Maximus — Iuno Regina — Minerva). На почит били Марс, Виктория, различните Гении, както и такива абстрактни понятия като Disciplina, Honus, Virtus. Между големите военни церемонии било и т. нар. „lustratio“, което било свързано с началото или края на големи военни операции. Пред строените легиони императорът или друг военачалник държели реч, а след това жреци извършвали посветителен ритуал в чест на бог Марс, като принасяли в жертва животни. Бикове, глигани или овни били измивани и украсявани с ленти и венци, а след това поръсвани обилно с брашно и сол (mola salsa). До жертвеника били поставяни тамян, пшенична каша, вино и плодове. Животните били убивани със секири и топузи. Кръвта се хвърляла в огъня, а жреците гадаели по вътрешностите.

Дисциплината била важен фактор, който определял успехите на римската войска. Наказанията били единични и групови. Най-тежкото индивидуално наказание било т. нар. fustuarium — напусналият своя пост войник или този, който дезертирал от бойното поле, бивал бит до смърт с тояги и камъни от своите колеги. Най-лошото групово наказание било „децимацията“ (decimatia). При особено тежки провинения всеки десети от частта бивал обезглавяван. Всъщност изброените по-горе смъртни наказания се използували много рядко. По-често били следните превантивни мерки: временно лишаване от свобода (carcer), бичуване-глоби, намаляване на заплатата, разжалване, уволняване без почести и др.

Какви били брачните връзки в римската войска? Законно те не били позволени. Присъствието на жени разлагало дисциплината в армията. Дори и на офицерите от сенаторското съсловие било забранено да водят съпругите си. Обаче с трайното настаняване на легиони и помощни части (по-рядко) в дълговременни гарнизони започнали връзки между войниците с жени от канабетата и близките селища. Получавало се така, че официалната власт си затваряла очите пред тези незаконни връзки, защото чрез тях се попълвали рекрутите във войската. Отношенията между военни лица и жени били няколко вида. Най-нисшата степен била concubinatus — т. е. между свободен гражданин и провинциалистка. Вторият вид отношения се наричали matrimonium ex iure gentium — между свободни провинциалисти без гражданско право. Най-висшата степен била matrimonium iustum — брак между римски граждани. С уволнението на войника се признавала консумираната преди това връзка конкубината и ставало узаконяване на брака.

Авторът на книгата е отделил внимание и на военното облекло, което се състои най-общо от следните дрехи: tunica (долна вълнена и също така ленена дреха), paludamentum (войнишка горна дреха, плащ), sagum (сага, горна пътна дреха), cingulum militare (пояс, военен колан), calligae (кожени войнишки обувки с цинтове) и др.

Маркус Юнкелман отделя нужното внимание и на римското защитно и нападателно оръжие: ризница, шлем, щит, меч, кама, късо и дълго копие, наколенници и др. Той се спира също така и на римската обсадна техника като катапулти и др.

Книгата завършва с една много важна глава „Практиката на водене на война“, в която авторът е разгледал плана и вътрешното устройство на постоянните и временните лагери на римската войска, тяхната укрепителна система, разположението на щаба на легиона или помощната войска и на различните кохорти, на складовете за храна и оръжение, болницата и ветеринарната лечебница, конюшните и др.

За доброто разбиране на съдържанието на труда М. Юнкелман е приложил един много ценен речник на употребените латински военни термини със съответните немски преводи.

РУМЕН ИВАНОВ

DOBRUDŽA. Etudes ethno-culturelles, Editions de l'Académie Bulgare des sciences, S., 1987, p. 238.

Сборникът бе получен в книжарницата на БАН преди година и само за няколко седмици е продаден. Този факт поставя въпроса за реалността на тиража. Практика е книгите с. археологическа и историческа тематика да бъдат издавани в тираж, по-малък от 1000 броя. Бързото им изчерпване показва несъстоятелността от продължаване отпечатването в малки тиражи на търсени и очаквани книги.

Материалите, включени в сборника, привличат вниманието на значителен кръг от хора, които се интересуват от историята на нашия народ. Чрез този сборник те имат възможност да се запознаят с историята и материалната култура на този регион в продължение близо на хилядолетие — от IV до XIV век. Изследванията в сборника включват и непубликуван археологически материал, придобит от разкопки през последното десетилетие.

Задачата, поставена пред колектива, е определена в предговора на акад. Д. Ангелов — да се представи етническото присъствие на двата компонента на българския народ (славяни и прабългари) в тази област в рамките на политическия и държавен живот на средновековна България. Включените в сборника 14 статии отразяват труда на археолози, епиграфи, нумизмати и антрополози. Илюстративният материал към повечето от тях сполучливо онагледява изложението, но трябва да се отбележи некачественото отпечатване на много от фотосите. Сполучливи са само тези от илюстрациите, които са рисувани. Времето, което обхващат работите, може да се раздели хронологически на два периода — късна античност и ранна Византия и средновековен български.

Първият е застъпен в две статии, които се различават помежду си от подхода на авторите към материала. В статията на В. Велков са използвани голям брой извори и надписи, предимно надгробни, и на базата на данните от тях се проследяват динамичните етнически промени, настъпили в Добруджа в периода от IV до VI век. Посочват се фактите, които дават възможност да се проследят пътищата на славянското заселване на областта през VI в., и се отбелязва трайното им проникване там като федерати. То е съпроводено с изчезването на римските топоними и появата на новите славянски наименования. Авторът прави важния извод, че материалните останки от трайни поселения на славяните могат да се проследят археологически едва от началото на VII в., и то не навсякъде. Основният извод е, че населението на областта се варваризира и това е съпроводено с непрекъснато намаляване на античните обитатели и с изчезване заедно с тях на традицията да се правят надписи върху камък.

Двамата автори на статията за ранновизантийската крепост в м. Яйлата привеждат нов археологически материал от проучванията си през последните години. Те установяват върху развалините на крепостта останки на ранносредновековно българско селище, възникнало в IX в., като се подчертава липсата на приемственост между тях. Подобна е картината и при другите ранновизантийски крепости, разкопани по крайбрежието на Добруджа. Те са разрушени през VII в., а върху развалините им векове по-късно (в IX в.) възникват старобългарски селища. Според мен биха могли да се съкратят някои описания, които до известна степен на места отежняват текста.

В няколко статии, анализирайки резултатите от разкопки на археологически паметници в Северна Добруджа, извършени от румънски археолози, авторите достигат до изводи, които се отличават от тези, изказани в първичните публикации.

Чрез сравнителни таблици за езическите некрополи в Северна Добруджа Ст. Станилов убедително доказва, че изводите на С. Бараски за етническата принадлежност на гробните съоръжения в тях са неправилни. Много аргументирано се пояснява, че основни и устойчиви типове гробни съоръжения са безурновите и урновите гробове при некрополите с трупоизгаряне, докато останалите са само варианти. По този начин Станилов подхожда и методологически правилно към материала. С основание авторът критикува румънските археолози за въвеждането от тях на нов термин (тип Монтеору) за урните, работени на ръка, известни в археологическата литература като Карчак-Житомирски, датирани в VI—VII в. (с. 43). Той отбелязва, че урните от този тип принадлежат на славяните, заселили се на юг от Дунав, както и останалите гробове с трупоизгаряне и всички други гробни съоръжения са само варианти на погребалния обред на това славянско население с уседнал бит в границите на Първото българско царство. Това му дава основание да отхвърли твърдението за наличието на дакорумъни в Добруджа. Не може да се съмняваме в обективността на извода, че не бива да се отрича наличието на етнически групи в пределите на средновековната българска държава, които по-късно са взели участие в образуването на румънския народ. Но в проучваните паметници от Северна Добруджа тяхно присъствие не може да се установи.

Трите вала в Северна Добруджа (между Черна вода и Констанца), които многократно са проучвани по-рано, са обект на анализ от Р. Рашев. Като ги изследва детайлно на базата на предишни публикации и лични наблюдения, авторът достига до заключението за българската им принадлежност. Той посочва, че те са илюстрация на основните етапи в развитието на българското укрепително дело, изградени за непродължителен срок, и са резултат на утвърдена традиция в ранното ни средновековие. Изграждането на съоръженията в тази част на българската държава показва изключително важното стратегическо значение на териториите между Дунав и западния бряг на Черно море. Това налагало да се създаде надеждна отбрана за защита от север.

В подобен аспект са изложени и вижданията на Д. Овчаров за крепостта на остров Пъкуюл луй Соаре. Той оборва изказаните от румънските археолози тълкувания за византийски произход на строежите на острова, като привежда аргументи от археологическо естество в подкрепа на своята теза за българската принадлежност на паметника. Посочва се, че планово-композиционните черти на крепостта са близки с тези на крепостите от IX—X в. в Североизточна България. Базирайки се на приведените от него доказателства, получени чрез комплексен анализ на строежите, Овчаров определя времето на строителство — в първата четвърт на IX в., като не се оспорва използването на крепостта и през XI и XII в., когато е ликвидирана българската независимост, и още по-късно — през XIII и XVI век.

Паметникът, който разглежда в статията си Л. Дончева-Петкова — селището в м. Калето при с. Одърци, Толбухинско, — ни предоставя нови археологически факти, които частично осветляват живота в първите векове от съществуването на българската държава (VIII и IX). До голяма степен тези две столетия остават неизяснени за по-голяма част от територията на ранносредновековната българска държава, а не само за Добруджа. Авторката определя населението, обитавало селището, като трайно оседнало земеделско, с традиции в обработването на земята и използването на земеделските сечива. Тя се въздържа да се изкаже категорично за етническата принадлежност на населението на селището, въпреки че има на разположение ценен археологически материал — битова керамика, оръдия на труда, накити. С известна предпазливост може да се допусне за първия период от съществуването на селището (края на VII — края на IX в.) населението да е част от прабългарския компонент на народността ни.

Подобен материал разглежда и К. Меламед в своята статия. За разлика от Дончева в тази публикация категоричността на авторката е много по-голяма. При определяне на етническата принадлежност на погребаните в средновековния некропол край Големия остров при с. Дуранкулак тя проследява данните от погребалния обред, използван в големия брой християнски гробове, проучени от нея. Ще посоча, че не бива да се доверяваме на несигурни данни като тези за евентуално по-късно преселване на прабългарски групи, идващи от север. Езическите преживелици, установени в някои християнски гробове, е по-вероятно да се дължат на население, заселило се в областта още в края на VII в. и настанило се на острова едва през втората половина на IX век.

Всеки археологически резултат от ранносредновековния Дръстър се посреща с изключителен интерес. При разработването на въпроса за битовата керамика от този средновековен град Ст. Ангелова достига до важни констатации. Приносът ѝ се състои преди всичко във въвеждането в научно обръщение на нов, почти непознат керамичен материал. Сложната хоризонтална и вертикална стратиграфия обяснява липсата на затворени комплекси, даващи възможност за диференцирана обработка на керамиката. На базата на придобития материал авторката проследява техническата еволюция в производството на керамика. Съдовете са разпределени в три групи. Трябва да бъде отбелязана специфичната за Дръстър и за по-голямата част от Добруджа бяла каолиноподобна глина, от която са изработвани на ръчно грънчарско колело съдовете от първата група. Тези от втората са работени на крачно колело, а в третата са включени тънкостенни съдове. Според Ангелова спецификите могат да се обяснят с мястото и ролята, които е имал в икономиката на средновековна България този голям политически и културен център. Особено важно заключение е, че керамиката от третата група — тънкостенната с и без глазура, се появява в Дръстър под влияние на чужди занаятчии — византийци или славяни, във време, когато българската държавност е ликвидирана от Византия (XII в.).

К. Попконстантинов разглежда важния ранносредновековен паметник Басараб. По нов начин са интерпретирани кирилски надписи, отнасяни от румънски археолози в края на X и първата половина на XI в. Авторът прави езиковедски и палеографски анализ на текстовете и като привежда аналогии, доказва, че и 9-те надписа са старобългарско писмено наследство още от времето, когато България е независима (първата половина на X в.). Наличието на рунически надписи позволява да предположи, че сред монасите и поклонниците е имало и такива от прабългарски произход. Тази негова теза е в противоречие на изказаното от румънските археолози виждане, че те са дело на автохтонно румънско население. Основавайки се на изводите си, авторът датира паметника с неговите надписи и рисунки в първата половина на X в., като използването му е продължило и през останалите десетилетия на века.

Много важно за историята на средновековната българска църква е изследването на П. Георгиев за църковната организация в българските земи след 971 г. На основата на списъците на епархиите на Константинополския диоцез, в които България фигурира като архиепископия, авторът прави извода, че църквата в източнобългарските земи е била автокефална и е запазила самостоятелността си. Поради това много от епархийските центрове от края на X и началото на XI в. трябва да се търсят в Добруджа. По-късните промени на църковната организация след 1020 г. трябва да се разбират като следствие на административни преобразувания, а не на етнически. Значението на Дръстър като голям център в тази част на българските земи личи и от отбелязването му в първата половина на XII в. като митрополитско седалище, каквото остава и след присъединяването му след 1185 г. към търновската архиепископия и по-късно, през XIII в. — патриаршия.

Паметник, свързан винаги с българското присъствие в Добруджа през средновековието, е нос Калиакра. Според Г. Джингов тя е заселена с българско население през втората половина на X в., когато селището е малко по площ. През XIII и XIV в. то достига своя разцвет. Тогава прераства в голямо укрепление — средище на Добруджанското деспотство в последните десетилетия на XIV в.

Значително количество нумизматични и сфрагистични находки, станали известни в последните години, заедно с тези от по-ранни публикации за Добруджа позволява на Ив. Йорданов да проследи тяхното движение в областта в продължение на 6 века през ранното средновековие — от края на V до края на XI в. Той достига до важни исторически изводи и обобщения, свързвайки данните от изворите с конкретните исторически събития с тези находки или пък отбелязвайки тяхната липса. Приложените таблици дават нагледна представа за паричното обръщение през всяко столетие, което пък от своя страна е обвързано с конкретните исторически събития. Трябва да се отбележи и интересната констатация за поява на местни монети, лети в Дръстър или в други градове по бреговете на Дунав през втората половина на XI в.

По същата схема е разгледан и сфрагистичният материал, който също позволява да се направят много важни изводи за византийското присъствие в областта. Базирайки се на тях, Йорданов прави опит да изясни административното деление на българските земи след завладяването им от Византия. Печатите дават възможност да се определят годините, в които е възстановена българската власт в източните български земи и по-специално в Добруджа и окончателното ѝ завладяване на границата на двете хилядолетия.

Двете заключителни статии в сборника разширяват неговия обхват, като разглеждат антропологичеcкия материал от този район на средновековна България. Статията на Боев, Кондова и Чолаков изследва костния материал от 7 некропола в Толбухинско за един продължителен период — от IX до края на XVII в. Значителният брой скелети позволява да се проследят демографските процеси в района. Определен е расовият тип на населението от областта — европиден с преобладаване на южноевропейския ствол. Големият процент монголоидни примеси (от 30 до 50) от изследваните черепи също е подчертан от авторите. Особено важно е заключението за значително смесване на расовите типове помежду им, както в границите на европидната раса, така и между двете големи раси — европидната и монголоидната. Има отделни случаи на преобладаване на монголоидния тип.

Антропологичните данни дават възможност на авторите да свържат населението от този район на средновековна България с конкретни славянски племена — севери, смоляни, древляни, кривичи и вятичи, като в Каварненско те установяват наличие на севери. Считам, че някои данни от по-общ характер в статиите на антрополозите би могло да бъдат съкратени.

От изключителна важност е основният извод за сформирането на територията на Добруджа още в IX—X в. на расови типове, каквито се срещат и днес сред населението на тази област. С големи резерви трябва да се подходи към заключението на авторите за прабългарско присъствие в района чак до късното средновековие.

Накрая ще изкажа пожелание в бъдеще издания от такова естество да са снабдени и с географска карта на района, на която да се отбелязват археологическите паметници — обект на изследването.

С признателност и удовлетворение трябва да бъде отбелязано, че нелеката задача, с която е бил натоварен съставителят и отговорният редактор Д. Овчаров, е изпълнена. На разположение на учените и читателите е сборник с много добро качество на статиите, поместени в него. Всяка една от тях има приносен характер, а като цяло той запълва отдавна назрялата нужда от издание на чужд език, което да помогне в решаването на някои въпроси от етногенезата на нашия народ.

РАДОСЛАВ ВАСИЛЕВ

Преглед

XV международен лимес конгрес в Англия

В университетския град Кентърбъри (областта Кент) от 2 до 10 септември 1989 г. се проведе XV международен лимес конгрес. Организиран като юбилеен, посветен на 40 годишнината от Първия лимес конгрес в Англия (Дърам, 1949 г.), XV лимес конгрес се явява продължение на традицията на предшестващите го VIII (Кардиф, 1969 г.) и XII (Стирлин, Шотландия, 1979 г.). Утвърденият международен научен форум събра отново най-добрите специалисти по изучаване на римските граници в отделните провинции. Присъствуваха 198 учени от Европа, Америка и Азия: Австрия, Белгия, България, ГДР, ГФР, Израел, Канада, Полша, Румъния, СССР, Унгария, Франция, Холандия, Швейцария, Югославия.

Деловата работа на конгреса протече в три пленарни заседания и две секции, с доклади и научни съобщения, подчинени на основната тема „Късноримските граници на Саксонския бряг“, разпределени в пет подтеми: „Изследвания на Саксонския бряг“, „Проучвания на отделните римски граници“, „Границите в пустинята“, „Същност на военните действия“ и „Римляните и местните жители“.

Конгресът бе открит официално на 3 септември с встъпително слово на проф. Шепърд Фрер (Англия), президент на Международната асоциация и организационния комитет. Сърдечно бе приветстван доайенът на „Римския лимес“ проф. Ерик Бърли, инициатор и организатор на Първия конгрес. Сутрешното пленарно заседание бе посветено на изследванията на домакините. Д. Брииз (Единбург) изнесе обобщителен доклад „Изследване на границите на Британия“ (1964—1989 г.). С. Джонсън (Лондон) представи „Изследванията на Саксонския бряг“. Наименованието на последния се появява за първи път в Notitia Dignitatum около 408 г., обхващащ територията на Югоизточна Британия и по-специално прилежащите по брега на Северно море лагери на легиони и помощни войски. Р. Брюле (Белгия) разгледа римските крепости на Континенталния Саксонски бряг.

Изнесените над 100 доклада и съобщения обобщаваха резултатите на изследванията на границите в римските провинции и представяха последните археологически проучвания на отделните градове, лагери, кастели и бурги.

С интерес бяха посрещнати и изнесените от българските археолози изследвания на Долнодунавския лимес. А. Димитрова-Милчева говори „Върху проблема за датирането на най-ранния период във военния лагер Нове“, базирайки се на неизвестните досега данни за присъствието на VIII Августов легион (45—68 г.), подкрепени с добре датирана керамика и стъкло с монети от времето на Август, Клавдий и Нерон. Интерпретирана бе и новоразкритата в сектор X сграда, отнасяща се към най-ранния дървено-землен период в лагера, чието определяне като жилище на трибун, казармени помещения или стабула ще бъде решено с бъдещите проучвания. В доклада си „Върху тракийския паганизъм и римската религия в Долна Мизия“ В. Найденова разгледа отношението на религиозните вярвания на местното население и римския пантеон, тяхното взаимно влияние и съвместно съществуване, акцентирайки върху паметници от Рациария, Ескус и Нове. П. Доневски изложи своите проучвания върху „Доросторум — муниципиум и лагер на XI Клавдиев легион“. Л. Слокоска представи „Укрепителната система на Никополис ад Иструм“ с двете фази на изграждане на крепостната стена на града и неговото разширение — кастела, в резултат на последните археологически проучвания. На изследванията на легионния лагер Нове бе посветен докладът на полския ни колега Т. Сарновски.

Между дните на заседанията бяха организирани посещения на важни археологически обекти — Ричбъроут, Довер, Лимп, Певенси и Порчестър, значителни крепости и пристанища от римската и късноримска епоха в Югоизточна Британия (Саксонския бряг). Добре проучени и съхранени и особено добре консервирани и поддържани, отделните крепости наред с изявената си научна стойност са превърнати в прекрасно организирани туристически обекти с музейни експозиции и щандове за литература и сувенири. Един ден бе отделен и за посещение на Лондон. Разгледани бяха Музеят на Лондон, крепостните стени, съпроводени с доклад „Лондонската защита и Саксонският бряг“ (Д. Мейлани), спасителните археологически разкопки в центъра на града, световно известният Британски музей.

С изключителен интерес бе посрещната атракцията на гвардията „Ермин Стрийт“, представляваща дружество за изследване на римската армия и възстановяване на римското въоръжение и принадлежности, създадена през 1972 г. Отделните части на оборудването се изработват автентично, базирайки се на проучванията на големия специалист в тази област Х. Робинсън (Лондон). Малката възстановена военна част на Римската императорска армия и римски офицери vexillarius, centurion, optio в бойни доспехи и снаряжения демонстрираха някои аспекти от римското строево обучение и действие на артилерийски оръжия.

Отличната организация на английските колеги предразположи оживените разговори и дискусии да се пренесат и извън заседанията на конгреса — сред изложбите-сесии, фотоизложбата на Кралската колегия за исторически паметници в Англия или тази на римските ризници. На заключителното пленарно заседание проф. Ш. Фрер оцени работата на конгреса като нов етап в проучванията на Римския лимес. Направеното предложение за организиране на постоянно действащи проблемни групи ще бъде обсъдено от Международната асоциация. Приета бе поканата на югославските делегати за организиране на XVI лимес конгрес в Югославия.

Л. РУСЕВА-СЛОКОСКА

Трета международна конференция по проблемите на римския портрет

От 25 до 29 септември 1989 г. в Прага — Бехине, се проведе Третата международна конференция, посветена на римския портрет. Тя бе организирана от Чехословашката академия на науките, Института за гръцки, римски и латински изследвания и Националния музей в Прага.

Конференциите се свикват периодично на всеки пет години, като вече се утвърди практиката домакинството да се редува от социалистически и несоциалистически страни, което без съмнение много допринася за сближаването на учените от цял свят.

В работата на конференцията взеха участие около 70 учени от 20 страни. България имаше двама представители — един от Археологическия институт и един от ИПИ.

Откриването на конференцията стана на 25 септември в пражкия замък Лобковиц от председателя на Организационния комитет доц. Я. Боузек. Приветствени думи към участниците поднесоха и Я. Базант (ЧССР), В. Шиндлер (ГДР) и А. Садурска (Полша). След това бе открита специално уредената във връзка с конференцията изложба „Римски паметници“, включваща най-представителните скулптурни паметници, намерени на територията на днешна Чехословакия. След тази официална част участниците в III международна конференция, посветена на римския портрет, отпътуваха за Бехине, където в продължение на три дни бяха изнесени около 50 доклада, тематично разделени в две секции.

Първото заседание започна деловата си част с пленарния доклад на Ж. Балти (Белгия) „Ателиета за разпространение на императорски портрети и история на римското изкуство“. П. Цанкер (ФРГ) говори на тема „Индивид и тип“. Особен интерес предизвика докладът на Д. Пандермалис (Гърция), който представи четири статуи на философи, наскоро открити при разкопки в Дион. Според автора портретната група представя двама учители с техните ученици, живели през първата половина на III в. С голямо внимание се посрещна докладът на К. Фитчен (ФРГ), в който много ясно и точно бяха очертани характерностите на частния портрет от траяновата и хадриановата епоха.

Една значителна част от докладите беше посветена на отделни колекции. Т. Карадини (Италия) запозна аудиторията с римските портрети от колекцията Естензи. За надгробните паметници с портретни изображения от Музея в Херсонес говори А. Зедгенидзе (СССР). Р. М. Бонаказа-Кара (Италия) разгледа два императорски бронзови портрета от музея в Сабрата (Либия). В. Попова-Мороз (България) представи портрета от времето на първата и втората тетрархия и ранноконстантиновата епоха от територията на днешна България.

Предмет на няколко доклада стана и портретният образ върху монетите. А. Кан (Швейцария) сподели наблюденията си относно монетния образ на Марк Брут. Е. Колникова (ЧССР) направи обстоен анализ на портрета върху келтските монети (тип Братислава). Б. Лихоцка (Полша) представи изследването си върху „Портрет на римски император с корона от житни класове“.

Портретът в римската литература и изкуство намери място в докладите на Б. Китцлер (ФРГ); Г. Перл (ГДР); Т. Микоцки (Полша) и Я. Яноузек (ЧССР).

Широк кръг от проблеми засегнаха и докладите, посветени на отделни паметници. Между тях трябва да споменем тези на: Е. Паул (ГДР) „Римски портрет в колекцията на Лайпцигския университет“, на К. Кузмова (ЧССР) „Римски император като Серапис от Иза-Леанивар“, на Н. Куертани (Тунис) „Частен надгробен портрет“ и на Р. Милчева (България) „Два малоазиатски примера в портретната пластика на провинция Мизия“.

Новите си виждания по въпроса за галиеновия ренесанс — една отдавна дискутирана тема, изложи Д. Рьослер (ГДР).

С доклада си „Към портрета на Цицерон“ Г. Шварц (Австрия) значително обогати представите ни за този забележителен римски оратор и писател от републиканската епоха.

Не можем да не споменем и за обобщаващите проучвания на Ю. Майшнер (ФРГ), които хвърлят нова светлина върху портрета в годините от 460 до 500 г.

Третата международна конференция по проблемите на римския портрет беше организирана много добре и бяха създадени всички условия за работа и творчески дискусии.

Изключително високото ниво на изнесените доклади, възможността за контакти с най-изтъкнатите специалисти в областта на портрета без съмнение ще са от голяма полза за по-нататъшните изследвания както на българските участници, така и за всички останали, тъй като отразяват най-новите тенденции в изучаването на римското портретно изкуство.

За домакин на IV международна конференция бе предложен град Солун.

Р. МИЛЧЕВА

Защитени дисертации

Людмил Фердинандов Вагалински. *Спортни състезания и гладиаторски игри в тракийските земи, I—IV в.* (кандидатска дисертация). Научен ръководител: ст.н.с. Александра Милчева. Рецензенти: проф. В. Велков, ст.н.с. Златозара Гочева.

Отсъствието на обобщаващ труд в нашата научна литература прецизира избора на темата. Изследването, базиращо се на целия публикуван и непубликуван археологически материал и анализа на всички достъпни археологически паметници и литературни извори, изгражда една пълна картина, разкриваща спортните състезания и гладиаторските игри в тракийските земи през I—IV в. с техните териториални, хронологични, социални и етнически характеристики.

Дисертационният труд е разгърнат в 405 страници — увод, две глави, заключение, каталог и албум с илюстрации. Изложението е организирано по вида на археологическия материал.

Анализът на целия достъпен материал, свързан с темата, съпоставянето с паметници извън разглежданата територия, но взаимно свързани, представя една сравнително пълна картина на спортните състезания и гладиаторските игри в Тракия през I—IV в.

Обстойният критичен обзор върху състоянието на българските и чуждите публикации, отразен в уводната част, разкрива в повечето случаи непълни, частични изследвания, но представляващи изходна база за по-обстойно научно изследване.

Проследявайки спортните състезания и гладиаторските игри в тракийските земи през I—IV в. в две последователни глави, дисертационният труд анализира разнообразен археологически материал — архитектурни паметници, епиграфски и нумизматични данни, спортни принадлежности и пластика.

Установявайки трайното и повсеместно настаняване на гръкоримските спортни организационни форми и италийския обичай на гладиаторските игри, както и наличието на развит градски живот от полисен тип в тракийските земи през I—IV век, дисертантът доказва по-широкото разпространение на двете явления в провинция Тракия в сравнение с Мизия.

Приобщаването на тракийската аристокрация към гръко-римската физическа култура за разлика от обикновения тракийски общинник се констатира от отсъствието на изявени тракийски атлети отвъд разглежданата територия, докато болшинството от гладиаторите са етнически неразграничими, като доминиращи са хора с освобожденски и робски произход. И двете явления се свързват с императорския култ, с по-ярко изразена зависимост при гладиаторските игри.

С изграждането на цялостна картина на спортните състезания и гладиаторски игри в Тракия през I—IV век, с издигането на нова хипотеза за социалната принадлежност на гладиаторите, с въвеждането в научно обръщение на разнообразен непубликуван археологически материал, с допълването и коригирането на датировката реализираният труд дава своя принос в българската археологическа наука.

Кръстина Минчева Панайотова. *Погребални обреди и гробни съоръжения в гръцките колонии по българското Черноморие, VI—I в. пр.н.е.* (кандидатска дисертация). Научен ръководител: ст.н.с. Люба Огненова-Маринова. Рецензенти: проф. Теофил Иванов, ст. н. с. Михаил Лазаров.

Изследователската работа е насочена към погребалните обреди и гробните съоръжения от некрополите на гръцките колонии по българското Черноморско крайбрежие през VI—I в. пр. н. е., свидетелстващи за различни страни на бита, културното развитие и състава на населението в полисите. Териториалният обхват е съобразен с днешните политически граници на България и включва некрополите на Аполония Понтика, Одесос, Месамбрия и Дионисополис. За разрешаването на отделни проблеми като сравнителен материал са привлечени паметници от румънското Черноморско крайбрежие и северното Черноморие.

Анализът на погребалните обреди и гробните съоръжения в некрополите на гръцките колонии по българското Черноморие се базира върху данните на достъпния археологически материал, писмените източници, епиграфските паметници и нумизматичния материал.

В увода на дисертацията е формулирана основната цел, конкретните задачи и методи на проучване. Определени са хронологическият и териториалният обхват, представен е преглед на изследванията по поставените проблеми. Обърнато е внимание на понятийно-терминологичния апарат.

Некрополите от гръцките колонии по българския черноморски бряг са разгледани според тяхното възникване. Различната степен на проученост определя акцента върху некропола на Аполония, който е най-добре изследван.

Класификацията на гробните съоръжения е построена според териториалния признак. Въз основа на формата, начина на градеж и материала на изработване са обособени три основни типа гробни съоръжения с варианти: обикновена яма; граден гроб; гробница.

Разглеждайки начина на погребване като отделен етап в погребалния цикъл, дисертантката достига до важни изводи: различните начини на погребване определят наличието на социално, икономическо или етническо разделение на обществото; широкото разпространение на инхумация; преобладаване еднократното използуване на гробове и редки масови погребения; различна ориентация на погребаните с преобладаване на източната; съществуване на т. нар. „биритуализъм“ в погребалната практика през елинистическата епоха; различно съотношение между трупополагане и трупоизгаряне. Съпоставяйки изводите, дисертантката изтъква, че различията в погребалната практика са обусловени не толкова от социални причини, колкото от различни религиозни представи на населението, произтичащи понякога и от етническата му разнородност.

Четвърта глава на изследването е посветена на погребалния инвентар, класифициран според функционалното предназначение на предметите, материала, от който са изготвени, и мястото им в погребалния обред, като находките, специално изследвани, са обединени в групи: съдове; лампи; теракоти; накити и предмети от тоалета и облеклото; погребални венци; монети, оръдия на труда и оръжия; други предмети.

Проучването на некрополите на Аполония, Одесос, Месамбрия и Дионисополис сочи сравнително еднообразни погребални обреди през класическата епоха, а от средата на IV в. пр. н. е. прилагане едновременно на трупополагане и трупоизгаряне и изграждане на нови типове гробни съоръжения.

В резултат на обобщенията, постигнати в процеса на изследване на некрополите от гръцките колонии по българското Черноморие, в заключителната част са констатирани важни изводи. Установява се, че населението на Аполония, Месамбрия, Одесос и Дионисополис през втората половина на I хил. пр. н. е. има обща, аналогична на гръцката градска култура.

Г. ВЛАДИМИРОВА

* * *

По случай 30-годишнината от началото на българо-полското сътрудничество в областта на археологията бяха наградени ст. н. с. Ал. Милчева, ст. н. с. М. Чичикова, ст. н. с. М. Домарадски и н. с. Н. Сираков. Отличията бяха връчени от полския заместник-министър на културата Старчевски по време на честването на 40-годишнината от откриването на полския културен институт в София.

* * *

Ст. н. с. Александра Димитрова-Милчева е избрана за член-кореспондент на Германския археологически институт (ФРГ).

Книгопис

Общи съчинения

Василев, Васил. Ихтиманският край в древността. — Векове, 1989, №6, 47—58.

Велков, Велизар. Крайбрежното дъно поставя безброй загадки. 20 г. археологически изследвания на леководолазната група „Космос“. — Мор. свят, 1989, №5, 35—38.

Владимирова, Г. Защитени дисертации: [1]. Иван Хр. Джамбов. Средновековната крепост край Сопот. Към проблема за локализацията на Копсис. [2]. Милена Димитрова Иванова. Ювелирството в Тракия през елинистическата епоха. — Археология, 1989, №2, 67—69.

Град Гоце Делчев. Из миналото на града и района. С., Наука и изкуство, 1988.

Авт.: Димка Серафимова и др.

Рец.: Милен Куманов. Сериозно и задълбочено изследване. — Родопи, 1989, №8, 35—36.

Джамбов, Иван. Старши научен сътрудник Костадин Маджаров на 60 години. — Изв. музеите Юж. България, 14, 1989, 291—293.

С подбрана библиография на трудовете му.

Икономиката на България до социалистическата революция. Отг. ред. Любен Беров. С., Наука и изкуство, 1989. 536 с. с табл., ил. (Икономика на България. Т. 1).

Авт.: Жак Натан и др.

Исторически преглед.

Калинов, Атанас. Орехово [Пловдивска област]. [Ист. очерк]. С., ОФ, 1988.

Рец.: Георги Гривнев. Обич към родния край. — Родопи, 1989, №6, 40—41.

Каменова-Борин, Анюта П. Милан Миланов на 60 години. — Изв. музеите Северозап. България, 15, 1989, 278—282.

С подбрана библиография на публикациите му.

Кисьов, Костадин. Към въпроса за селищната характеристика на Средни Родопи. — Изв. музеите Юж. България, 14, 1988, 55—73.

Кондова, Нели и Славчо Чолаков. Нов подход при използването на антропологичните данни за решаване на етно-генетични проблеми. — Бълг. етнография, 1988, №3, 13—19.

Найденова, Върбинка. Експедиция на „Космос'87“ [подводни археологически проучвания]. — Мор. свят, 1989, №5, 38—39.

Найденова, Върбинка. XXXIV национална конференция по археология. — Векове, 1989, №6, 92—93.

Николов, Йордан. Античната култура в научните изследвания на проф. Велизар Велков. — Ист. и обществозн., 1988, №5—6, 103—112.

Нинов, Лазар. Останки от лъв по българските земи. — Археология, 1989, №2, 55—61.

Стамов, Стефан. Българската жилищна архитектура (XV—XIX век). С., БАН, 1989. 148 с. с ил., черт.

Рец.: Dilijana Boteva. — Военноистор. сб., 1989, №3, 104—107.

Чернев, Чудомир. Следи от миналото. [Сб. статии]. С., Нар. просвета, 1989, 272 с. с ил.

Изкуството по нашите земи от тракийската епоха до османското владичество.

Янев, Янчо. Принос към биографията на йеросхимонах Спиридон. — Нумизматика, 1989, №4, 38—41.

Праистория

Варшавски, Анатолий С. Колумбовци на каменния век. [Научнопопул. четиво]. Варна, Г. Бакалов, 1988.

Гоцев, Алексей Милков. Културата през ранножелязната епоха в Югоизточна България. Автореферат на дис... „канд. на истор. н.“ С., 1990. 21 с.

Джонова, Димитрина. Протосардинската култура нураги. — Год. Обществ. култ.-просв. орг. на евреите в НРБ. Центр. ръков., 23, 1988, 55—68, с ил.

Колева, Бистра. Праисторическо селище в м. Извора при Перущица. — Изв. музеите Юж. България, 14, 1988, 75—96.

Неолит и енеолит.

Лам Тхи Ми Зунг. Развитие на къснобронзовата култура Балей — Орсоя в Северозападна България. — Археология, 1989, №2, 20—24.

Тодорова, Хенриета. Каменномедната епоха в България (пето хилядолетие пр. н. е.). С., Наука и изкуство, 1986. 280 с. с ил., 12 к.

Рец.: Васил Николов. — Бълг. етнография, 1988, №4, 60—63.

Gatsov, Ivan. L'industrie lithique du site néolithique Usoye (Bulgarie Nord-Orientale). — Archaeologia internationalis, 9, 1987, 41—49.

Gatsov, Ivan. Technology and Typology of Cores from the Collection „Pobiti kameni“, Dekilitazh, Bulgaria. — Archaeologia internationalis, 1984, 134—150.

Praistorija Jugoslovenskih zemalja. 5. Zeljezno doba. Sarajevo, 1987.

Рец.: Румяна Георгиева. — Векове, 1989, №6, 80—85.

Venedikov, Ivan. The Vulchitrun Treasure. S., Svyat, 1988.

Рец.: Майя Василева. — Векове, 1989, №6, 88—90.

Античност

Ангелова, Стефка и Владимир Пенчев. Сребърното съкровище от Силистра. — Археология, 1989, №2, 38—43.

Божкова, Анелия. Атическа чернофирнисова керамика в Тракия (V—III в.пр.н.е.). — Археология, 1989, №2, 1—10.

Василев, Васил П. Тракийска бронзова пластика от първото хилядолетие преди новата ера. — Изкуство, 1989, №8, 20—24.

Вълчев, Йордан. Българският календар в Римската империя. — Юг, 1989, №1, 139—146.

Димитрова-Милчева, Александра. XVI международен конгрес по римска керамика. — Археология, 1989, №2, 66—67.

Димитрова-Тонкова, Милена. Непубликувани елинистически накити от фонда на Националния археологически музей. — Векове, 1989, №6, 70—75.

Китов, Георги. Стрелчанските гробници. [Архит. анализ]. — Архитектура, 1989, №3, 69—70.

Кондова, Нели и Славчо Чолаков. Палеоантропологични данни за демографските процеси в българските земи през римската епоха. — Бълг. етнография, 1989, №1, 31—38.

Маджаров, Константин. Две новооткрити перистилни сгради в Диоклецианопол (Хисар). — Изв. музеите Юж. България, 14, 1988, 105—127.

Маджаров, Митко. Римски път от Филипопол през Родопите за Егейско море. — Изв. музеите Юж. България, 14, 1988, 97—104.

Маразов, Иван. Фиала №2 от Рогозенското съкровище. — Изкуство, 1989, №8, 25—27.

Маразов, Иван. „Царският път“ у траките. — В: Митология — изкуство — фолклор. №3. С., 1988, 194—214.

По исторически и археологически данни.

Попов, Димитър. Залмоксис (нови наблюдения). — Ист. и обществозн. 1989, №1, 3—16.

Следва.

Попов, Димитър. Проучвания върху тракийската религия. III. Тайните общества. — Год. СУ „Кл. Охридски“. Ист. фак., 77 (1984), 1989, 5—49.

Рехо, Мария. Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. — Археология, 1989, №2, 11—19.

Русева, Малвина. Между живота и смъртта във вечността. Свидетелството на Свещарската гробница. — Отечество, 1989, №24, 32—33.

Стоянов, Тотко. Култът на Артемида в Западнопонтийските градове. VII в. пр. н. е. — III в. на н. е. — Год. СУ „Кл. Охридски“. Ист. фак. 77 (1984), 1989, 50—70.

Стоянов, Тотко и Димитрина Бъчварова. Митът за Ифигения в паметник от долината на Средна Струма. — Археология, 1989, №2, 25—29.

Тачева, Маргарита. История на българските земи в древността. Ч. 2: Развитие и разцвет на робовладелското общество. С., Наука и изкуство, 1987, 281 с.

Рец.: Кирил Йорданов. — Векове, 1989, №5, 78—85.

Фол, Александър. Главното светилище на тракийския Дионис. — Култура, 1989, №2, 71—80.

Фол, Александър. Състояние на траколожките проучвания след Петия международен конгрес по тракология. — Сп.БАН, 1989, №3, 67—73.

Фол, Александър. Тракийската тетрада. — Изкуство, 1989, №8, 16—19.

Църов, Иван. Надгробен паметник от Никополис ад Иструм. — Археология, 1989, №2, 30—32.

Bujukliev, Hristo. Serrures et applications en bronze des coffrets de toilette du territoire d'Augusta Trajana (ville de Stara Zagora, Bulgarie). — In: Griechische und römische Statuetten und Großbronzen. Akten d. 9. Internat. Tagung über antike Bronzen, Wien, April 1986. Wien, 1988, 416—420.

Danov, C. M. Neues aus der Geschichte von Philippopolis und Altthrakien in der Spätantike. — In: Festschrift für A. Betz, 1985, 107—123.

Мозайки от Филипопол.

Dimitrova-Milčeva, Alexandra. Bronzestatuetten der Venus aus Novae (Moesia Inferior). — In: Griechische und römische Statuetten und Großbronzen. Akten d. 9. Internat. Tagung über antike Bronzen, Wien, April 1986. Wien, 1988, 400—403.

Frey, O. H. Zeugnisse sog. thrakischer Trensen in keltischen Oppida. Nachträge zu einer Verbreitungskarte latènezeitlicher Hebelstangengebisse. — In: Beiträge zur Eisenzeit. Marburg, 1986, 37—42, 1 c. (Kleine Schriften aus dem vorgeschichtlichen Seminar Marburg, 9).

За тесните връзки между двете зони (Западна и Югоизточна Европа) през латенската епоха.

Hoddinott, Barbara. Thracian Goddesses and Priestesses in the Rogozen Treasure. — In: The Rogozen Treasure. Papers of the Anglo-Bulg. Conference, March 1987. London, 1989, 44—49, 8 pl.

Hoddinott, Ralph. Rogozen and Thracian Religion. The Indo-European Factor. — In: Rogozen Treasure. Papers of the Anglo-Bulg. Conference, March 1987. London, 1989, 50—58, pl. V—XVI.

Iorga, N. Istoria Românilor. T. 1. p. 1: Stramoşii inainte de Romani. 350 p., 4 p. ill.; p. 2: Sigiliul Romei. 306 p., 16 p. ill. Bucureşti, Ed. Stiinc. şi enciclop., 1988.

На много места в двете части сведения за траките от предримската епоха и римските градове в Долна Мизия.

*Jonson, Anne.*Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches. Mainz/Rhein, Ph. v. Zabern, 1987.

Рец.: Румен Т. Иванов. — Военноистор. сб., 1989, №2, 211—216.

Kalčev, Krasimir. Bronzestatuetten aus dem Territorium von Augusta Trajana (Stara Zagora, V. R. Bulgarien). — In: Griechische und römische Statuetten und Großbronzen. Akten d. 9. Internat. Tagung über antike Bronzen, Wien, April 1986. Wien, 1988, 404—410.

Kănčeva, Tatjana. Bronzestatuetten des thrakischen Reitergottes im Museum Nova Zagora. — In: Griechische und römische Statuetten und Großbronzen. Akten d. 9. Internat. Tagung über antike Bronzen, Wien, April 1986. Wien, 1988, 411—412.

Keppie, Lawrence. The Making of the Roman Army. From Republic to Empire. London, 1988. 271 p.

Рец.: Румен Иванов. — Военноистор. сб., 1989, №3, 189—191.

Ljubenova, Venezia. Antike Bronzekultplastik aus dem Bezirk Pernik. — In: Griechische und römische Statuetten und Großbronzen. Akten d. 9. Internat. Tagung über antike Bronzen, Wien, April 1986. Wien, 1988, 413—415.

Milčeva, Rumjana. Ein Frauenporträt aus Odessos. Roma, 1988, 391—395. (Quaderni de „La ricerca scientifica" 119).

Moscali, Emil. Ceramica tracogetica. Bucureşti, Muzeul naţ. de istorie, 1983, 511 p. ill., c. (Biblioteca muzeologica).

Nikolov, D. Die thrakische Villa bei Čatalka. — Bull. Assoc. internat. pour l'étude de la mosaïque antique, 11, 1986, No 940.

Pillinger, R. Monumenti paleocristiani in Bulgaria. — Rivista di archeologia cristiana (Rome), 61, 1985, 275—310.

Раннохристиянски мозайки в църквата „Св. София" (София) и в Сандански.

Press, Ludwika. Novae w 1979 — Sektor zachodni. — Studia archeologiczne, 1985, 189—203.

The Rogozen Treasure. Прев. от бълг. на англ. ез. Недялка Чакалова. С., БАН, 1989. 196 с. с цв. ил.

Съдържа:

Fol, Alexandre. Introduction, 6—13; Nikolov, Bogdan. Historical and Archaeological Context, 14—45; Mihailov, Georgi. The Inscriptions, 46—71; Venedikov, Ivan. The Hyperboreal Daties in the Thracian Pantheon, 72—89; Marazov, Ivan. The Gifts of the Odrysian Kings, 90—137; Marazov, Ivan. The Catalogue, 138—194.

Vasilev, Vasil P. Über den Bronzeguß in Zweischalen- und Teilformen. — In: Griechische und römische Statuetten und Großbronzen. Akten d. 9. Internat. Tagung uber antike Bronzen, Wien, April 1986. Wien, 1988, 205—209.

Средновековие

Аладжов, Живко. За семантиката на композициите върху кани №2 и 7 от Нагсентмиклошкото съкровище и връзката им с календарните и сватбените обреди. — Бълг. етнография, 1988, №4, 24—31.

Ангелова, Стефка. Местни традиции във формирането на битовата керамика в Североизточна България през VII—X в. — Год. СУ „Кл. Охридски". Ист. фак., 77 (1984), 1989, 71—118.

Ангеличин-Жура, Гоце. Црквата Св. Ѓорѓи во село Врбјани — Охридско. — Лихнид, 6, 1988, 241—259.

Построена през 1605 г.

Апостолов, Шанко. Европейски средновековни мечове в България. — Изв. Нац. военноист. музей, 8, 1989, 99—104.

Аспарухов, Милко. Средновековни пръстени от Историческия музей в Плевен. — Изв. музеите Северозап. България, 15, 1989, 9—29.

Атанасов, Георги. Средновековни традиции във формата на свещници от ново време. — Бълг. етнография, 1988, №3, 29—38.

Вернер, Йоахим. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат — хан на българите. Прев. от нем. М. Матлиев, отг. ред. Д. Овчаров. С., БАН, 1988, 56—32 с.

Рец.: Mitko Lačev. Has the Grave of Khan Kubrat Been Discovered? — Etud. balk., 1989, No 3, 136—139.

Витанов, Димитър. Прабългарската ханска атрибуция на Перешчепинската находка. (По архивни материали и данни от експертизата на колекция №1930 от Държавния Ермитаж на СССР в Ленинград.) — Сп. БАН, 1989, №4, 11—18.

Въжарова, Живка. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI—IX в. С., БАН, 1986, 204 с. с ил.

Рец.: Статислав Станилов. — Археология, 1989, №2, 62—65.

Генова, Виктория. Изображения на светци войни в българската иконопис. — В: Междунар. конгр. по българистика, 2. София 1986 г. Доклади. Т. 23: Млади българисти. Колоквиум. С., 1989, 393—402.

Генова, Евелина. Керамиката от средновековната крепост Плевен. — Изв. Нац. ист. музей, 8, 1989, 53—78.

Грозданов, Цветан. Орнаментиката на расцветани лисја во уметноста на Охрид во XI—XII век. (Според примери од живописот на Света София, иконите на Благовештението и орнаментиката во ракописите на Охридската збирка.) — Лихнид, 6, 1988, 11—36.

Джамбов, Иван. Средновековен некропол край Сопот. — Изв. музеите Юж. България, 14, 1988, 143—160.

Димитров, Димитър. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, Г. Бакалов, 1987, 303 с. с ил.

Рец.: С. А. Плетнева. — СА, 1989, №3, 272—277; А. Х. Халиков. — СА, 1989, №3, 277—280.

Йорданова, Росица. За някои изображения на птици в декоративно-приложното изкуство на Първата българска държава. (Репертоар и функции). — В: Междунар. конгр. по българистика, 2. София 1986 г. Доклади. Т. 23: Млади българисти. Колоквиум. С., 1989, 429—438.

Коледаров, Петър. Политическа география на Средновековната българска държава. Ч. 2 (1186—1393). С., БАН, 1989. 157 с., 3 к.

Мареш, Франтишек Вацлав. Словенските светци во Асемановото евангелие. — Лихнид, 6, 1988, 3—10.

Мелник. Градът в подножието на Славова крепост. Т. 1. С., БАН, 1989. 244 с. с ил., 10 л. цв. ил.

Съдържа: Увод, 8—13; Петър Вълев. Геолого-географски обзор на района на Мелник, 14—17; Иван Дуйчев. Очерк върху средновековната история на Мелник, 18—33; Димка Серафимова. Историография, 34—39; Виолета Нешева, Димка Серафимова и Георги Стоянов. Квартал „Чатала“, 40—81; Борис Цветков. Квартал „Св. Марина“, 81—89; Дора Димитрова. Квартал „Св. Николай Чудотворец“, 89—105; Борис Цветков. Водоснабдителни съоръжения, 105—119; Борис Цветков. Керамика, 120—159; Василка Герасимова-Томова. Каменна пластика, 160—183; Катерина Венедикова. Епиграфски паметници на арабско писмо, 184—207; Владимир Пенчев. Монети, 208—241.

Минаева, Оксана. Изтокът и формирането на ранносредновековното българско изкуство — проблеми и изследвания. — В: Междунар. конгр. по българистика, 2. София, 1986 г. Доклади. Т. 23: Млади българисти. Колоквиум. С., 1989, 414—428.

Михайлов, Стамен. Средновековният град Вичина на дунавския остров Пъкуюл луи Соаре. По следите на една хипотеза. — Старобългаристика, 1989, №3, 14—23.

Михайлова, Тонка. Бронзов пръстен-печат с грифон от Велики Преслав. — Векове, 1989, №6, 76—78.

Морева, Росица. Укрепителната система на Пловдив през Средновековието. — Изв. музеите Юж. България, 14, 1988, 129—141.

Нешева, Виолета. Църквата „Въведение Богородично“ в Мелник. — Археология, 1989, №2, 47—54.

Овчаров, Димитър. За античния принос във формирането на старобългарската култура. (В памет на Д. Димитров.) — Археология, 1989, №2, 32—37.

Овчаров, Тодор. Средновековна църква на източния склон на хълма „Царевец“. — Духовна култ., 1989, №4, 21—24.

Панайотов, Антон. Укрепителната система на средновековната столица на България — Търновград. — Изв. Инст. воен. истор., 48, 1989, 187—197.

Плевнеш, Виктор. Конзервација и реконструкција на Саат-кулата во Охрид. — Лихнид, 6, 1988, 285—287.

Почуча-Кузман, Нада. Реликвијари од Охрид и Охридско. — Лихнид, 6, 1988, 133—156.

Станчева, Магдалина. Изкуството — защита на народността. — София, 1989, №10, 6—8.

Църковните стенописи през османското владичество.

Станчева, Магдалина. Съхраняване и развитие на българските традиции в керамичното производство през XV—XVII век. — В: Междунар. конгр. по българистика, 2. София 1986 г. Доклади. Т. 7: България през XV—XVII век. С., 1989, 93—99.

Стефанов, Павел. Църквата „Успение Богородично“ в Ловеч — паметник на културата и изкуството. — Векове, 1989, №5, 58—62.

От XVII в.

Стоянова, Магдалена. За стенописите в църквата „Св. Йоан Кръстител“, село Върбово, Видинско. — В: Междунар. конгр. по българистика, 2. София, 1986 г. Доклади. Т. 23: Млади българисти. Колоквиум. С., 1989, 403—413.

Тотев, Тотю. Преславската керамична икона. С., Бълг. художник, 1988. 88 с. с ил. (Паметници на културата).

Evstatiev, D. et R. Rashev. Engineering geological conditions of the earliest Bulgarian capitals of Pliška and Preslav. — In: Engineering Geology of Ancient Works, Monuments and Historical Sites. Rotterdam, (Balkema), 1988, 1679—1685.

Ovtcharov, Nikolay. Peintures murales moyen-byzantines inconnues de la région de la montagne Sakar. — In: First Internat. Symp. for Thracian Studies “Byzantine Thrace”, Komotini 1987. Amsterdam, 1989, 445—456, pl. CXXVII—CXXIX. (Byzantinische Forschungen, Bd. XIV, 1,2.)

Soustal, Peter. Festungen im Rhodopi-Gebirge in byzantinischer Zeit. — In: First Symp. for Thracian Studies “Byzantine Thrace”, Komotini 1987. Amsterdam, 1989, 506—521 (Byzantinische Forschungen, Bd. XIV, 1,2).

Stojanova-Serafimova, Dimka. La culture bulgare du Haut Moyen Age dans la région de la Rila et du Pirin et sur les versants ouest des Rhodopes. — Etud. balk., 1989, No 4, 85—100.

Vaklinova, Margarita. L’Eglise Rouge de la Perouchtitsa (Bulgarie) et sa périodisation. — In: First Internat. Symp. for Thracian Studies “Byzantine Thrace”, Komotini 1987. Amsterdam, 1989, 637—656, pl. CXLI—CXLVIII (Byzantinische Forschungen, Bd. XIV, 1, 2).

Нумизматика

Димитров, Камен. Съкровища с автономни монети, търговски връзки и инфраструктура на Тракия през IV в. пр. н. е. — ИПр, 1989, №8, 21—35.

Жеков, Господин. Една рядка номизма — хистаменон на Алексий I Комнин. — Нумизматика, 1989, №4, 27—29.

Йорданов, Иван. Непубликувани византийски оловни печати от Созопол в колекцията на Националния исторически музей. — Изв. Нац. ист. музей, 8, 1989, 79—84.

Йорданов, И. Страници от историята. Печатите в средновековна България. С., Нар. младеж, 1987, 207 с.

Рец.: Пламен Павлов. — Векове, 1989, №6, 85—88.

Панайотов, Николай. Девалвация на османската монетна система според еврейски извори от XVI век. — Нумизматика, 1989, №4, 36—38.

Пенчев, Владимир. Сребърна монета на Иван Шишман, препечатана върху монета на Иван Срацимир. — Нумизматика, 1989, №4, 29—30.

Плакидов, Боян. Влиянието на християнството върху българското средновековно монетосечене. — Духовна култ., 1989, №7, 20—30.

Размовска-Бачева, Даница. Доцновизантиските монети од нумизматичната збирка во Заводот и музеј — Охрид. — Лихнид, 6, 1988, 117—132.

Русева, Боряна. Монетна циркулация в Тракия през ранния елинизъм (по данни на монетните съкровища от нашите земи). — Нумизматика, 1989, №4, 3—27.

Продълж. от бр. 3/1989 г.

Филипова, Фионера и Панайот Шидеров. Данни за циркулацията на османски и западноевропейски златни монети във Видинския санджак през периода XVI — първата половина на XIX век. — Нумизматика, 1989, №4, 30—36.

Христова, З. Книгопис [на нумизматична литература]. — Нумизматика, 1989, №4, 46—49.

Юрукова, Й. Първи международен Екелов симпозиум Енцесфелд, Австрия 13—18 март 1989 г. — Нумизматика, 1989, №4, 45—46.

Dimitrov, Kamen. Early Hellenistic Hoards of Alexander-Type Silver Coins from the Museum of History and Art in Varna. — Etud. balk., 1989, No 3, 87—110.

Dimitrova—Čudilova, Cecilia. A Die of Tsar Ivan Šišman (1371—1395). — Etud. balk., 1989, No 4, 101—106.

Jordanov, Ivan. Mise au jour d’un monnayage hyperpère byzantin de la première moitié du XIIIe s. — Etud. balk., 1989, No 4, 107—109.

Mielczarek, Mariusz. Ancient Greek coins found in Central, Eastern and Northern Europe. Wroclaw etc., PAN, 1989, 295 p. ill. (Bibliotheca antiqua, 21).

Находки и от Тракия и гръцките колонии по Западното Черноморско крайбрежие.

Schonert-Geiss, Edith. Die Münzprägung von Maroneia. Berlin, Akademie-Verlag, 1987, 253 p., 94 Taf.

Рец.: Й. Юрукова. — Нумизматика, 1989, №4, 42—45.

Totev, Totju. Un sceau inédit de Michel Tarchaniotes. — Etud. balk., 1989, No 4, 110—112.

Епиграфика

Бонева, Илияна. Нов епиграфски паметник от пътя Анхиало—Марцианопол. — Векове, 1989, №5, 73—76.

Пътна колона от с. Паницово, Бургаска област.

Венедикова, Катерина. Епиграфски паметници като извор за демографската и етническата характеристика на българските земи. — В: Междунар. конгр. по българистика, 2. София 1986 г. Доклади. Т. 7: България през XV—XIX век. С., 1989, 14—17.

Джамбов, Иван. За произхода и първоначалната дейност на Иво Граматик. — Археология, 1989, №2, 44—46.

Медынцева, Альбина. Болгарская письменная традиция в средневековом Мельнике (по данным эпиграфики). — В: Междунар. конгр. по българистика, 2. София, 1986 г. Доклади. Т. 21: Кирило-Методиевистика. Симпозиум. С., 1989, 291—299.

Петрова, Павлина. Някои видове раннобългарско писмо. (По археологически данни.) — В: Междунар. конгр. по българистика, 2. София 1986 г. Доклади. Т. 21: Кирило-Методиевистика. Симпозиум. С., 1989, 300—306.

Смядовски, Стефан. Българската кирилска епиграфика — проучвания и задачи. — В: Междунар. конгр. по българистика, 2. София 1986 г. Доклади. Т. 21: Кирило-Методиевистика. Симпозиум. С., 1989, 271—282.

Bonev, K., D. Vanguelov et A. Tzontcheva-Boneva. L'origine de l'inscription de Sitovo — considérations géologiques et structurales. — Балк. езикозн., 1989, №2, 141—145.

Gerassimova-Tomova, V. L'inscription de Sitovo. — Балк. езикозн., 1989, №2, 131—140.

Обзор на публикациите върху надписа.

Gočeva, Zlatozara. Neue thrakische Namen und Epithete. — Балк. езикозн., 1989, №2, 113—117.

Karayannopoulos, J. L'inscription protobulgare de Direcler. Athènes, 1986, 54 p. ill' (Comité nat. grec des étud. sud-est Europ., 19).

Рец.: Pavel Georgiev. — Byzantino-slavica, 1989, No 2, 228—232.

Прабългарски надпис от Филипи, открит преди около три века.

Музейно дело и консервация

Съкровище на хан Кубрат. Култура на прабългари, хазари, славяни. [Каталог на изложба]. С. и др., Комитет за култура и др., 1989. 97 с., 59 с. ил.

Авт.: В. Н. Залеская и др.

С. БЛАГОВА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (главен редактор), ст. н. с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. I ст. д-р ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, ст. н. с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), ст. н. с. I ст. д-р ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. I ст. д-р ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, проф. д-р ПЕТЪР ПЕТРОВ, ст. н. с. I ст. д-р ИВАН МАРАЗОВ, доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. ГЕОРГИ КИТОВ

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. Стамболийски 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. Акад. Г. Бончев, бл. 6. Тел. 71-31

Технически редактор Донка Костова
Коректор Румяна Илиева
Дадена за набор на 13. 03. 1990 г. Подписана за печат на 31. 10. 1990 г. Печатни коли 8,50 Издателски коли 7,93
Формат 60×84/8 Издателски индекс 12561 Тираж 1540 Поръчка №4404 Отделна книжка 3,00 лв. Годишен абонамент 9,60 лв.

Фотонабор — Издателство БАН
Печатница на Издателство на Българска академия на науките

СЪДЪРЖАНИЕ

Георги Джингов — Археологически приноси към историята на Рилския манастир 1

Николай Панайотов — Мюсюлмански паметници с християнски мотиви от Североизточна България 11

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Васил Николов — Моделът на пещ от Слатино: опит за интерпретация 32

Анелия Божкова — Нови синопски амфорни печати от резервата Сборяново, Исперихско . . . 37

Валентина Нахапетян, Анатолий Шамрай — Митологичен сюжет върху раннобългарско изделие от Подонието 41

Людмила Дончева-Петкова, Стефан Смядовски — Кръст-енколпион реликвиар на цар Георги Тертер 45

Златозар Боев, Георги Рибаров — Орнитофауната на потъналото селище при Урдовиза (дн. Китен) от раннобронзовата епоха 53

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Румен Иванов — Marcus Junkelmann. Die Legionen des Augustus. Der römische Soldat im archäologischen Experiment. Mainz am Rhein, 1986, 313 Seiten, 80 Tafeln mit 31 Farb-und 126 Schwarzweißabbildungen (= Kulturgeschichte der antiken Welt, Band 33) 58

Радослав Василев — Dobrudža. Etudes ethno-culturelles, Editions de l'Académie Bulgare des sciences. S., 1987, p. 238 61

ПРЕГЛЕД

Л. Слокоска — XV международен лимес конгрес в Англия 62

Р. Милчева — Трета международна конференция по проблемите на римския портрет 63

Защитени дисертации 63

Книгопис 65

TABLE DES MATIERES

Georgi Džingov — Contributions archéologiques à l'histoire du monastère de Rila 11

Nikolaj Panayotov — Des monuments musulmans aux ornements chrétiens découverts en Bulgarie de Nord-Est 31

MATERIAUX ET COMUNICATIONS

Vasil Nikolov — Le modèle de four de Slatino: Essai d'interprétation 37

Anelia Božkova — Nouveaux timbes amphoriques de Sinope de la réserve „Sborjanovo“, région d'Isperich 41

Valentina Nahapetian, Anatolii Chamrai — Le sujet mythologique des objets en os anciens bulgares de la vallee de Don. 45

Ljudmila Dončeva-Petkova, Stefan Smjadovski — Croix-enkolpion reliquaire du tsar Georgi Terter . . 52

Zlatozar Boev, Georgi Ribarov — La faune ornithologique de la localité sombrée près d'Urdoviza (actuellement Kiten) de l'âge du bronze récent 57

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Rumen Ivanov — Marcus Junkelmann. Die Legionen des Augustus. Der römische Soldat im archäologischen Experiment. Mainz am Rhein, 1986, 313 Seiten, 80 Tafeln mit 31 Farb-und 126 Schwarzweißabbildungen (= Kulturgeschichte der antiken Welt, Band 33) 58

Radoslav Vasilev — Dobrudža. Etudes ethno-culturelles, Editions de l'Académie Bulgare des sciences. S., 1987, p. 238 61

REVUE

L. Slokoska — XVe congès international sur le limes romain à Anglia 62

R. Milčeva — Troisième conférence internationale sur les problèmes du portrait romain 63

Dissertations soutenues 63

Bibliographie 65

ISSN 0324—1203

20203

ЦЕНА 3 лв.